

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

2/2012 • 14 €

KYLMÄN SODAN LOPPU

NEUVOSTOLIITTO, VIRO, SUOMI

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

110. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

Päätoimittaja: Marko Lamberg

Toimitussihteeri: Veikko Kallio

Toimittajat: Juhana Aunesluoma, Seija Jalagin, Anu Lahtinen, Marko Tikka

Hallitus: Pauli Kettunen (pj.), Petri Karonen, Tiina Kinnunen,

Tuomo Lappalainen, Harri Rinta-aho, Janne Virkkunen (vpj.)

Ulkoasu: Heikki Kallioma

Historiallinen Aikakauskirja noudattaa tieteellistä vertaisarviointikäytäntöä.

pro.tsv.fi/haik ■ ISSN 0018-2362

SISÄLLYS

Suuntaviivoja

Marko Lamberg, Oy Siirtolapuutarha Ab 137

Kylmän sodan neuvostofinaali

Juhana Aunesluoma, Kylmän sodan päättymisen historiana 140

Simo Mikkonen, Neuvostovallan päättymisen ja poikkikansallinen historiantutkimus 146

Olli Nurm, Tasavallan palauttajat. Viron Muinaismuistoseuran historiapolitiikka vuosina 1987–1991 160

Pertti Grönholm, Nostalgian ja utopian välissä. Historiallisen tiedon käyttö ja tehtävät Viron jälleensittenäistymisen kamppailuissa vuosina 1987–1991 171

Saara Mattala, Idänkauppa oli varmaa, mutta sitten se loppui 188

Kolumni

Petteri Pietikäinen, Kylmän sodan aatehistoria 204

Tutkimus

Katri Helminen, Lehmät ihmistuberkuloosin osoittajina 1900-luvun alun Suomessa 206

Katsaus

Sakari Heikkinen, Epäpuhtaan talouden tiede 217

Keskustelua

Heikki Pihlajamäki, Joustoja ja tehostusta laadun kustannuksella? 224

Katja-Maria Miettinen, Historiatietoisuus ja sukupolvi, mistä olikaan kysymys? 226

Syväluotaus

Elina Vuola, Sivistämistä, käännyttämistä ja kansainvälistymistä 228

Arvosteluja

Heikki S. Vuorinen, Taudit, parantajat ja parannettavat. Lääketieteellinen historia (Timo Joutsuvo) 231

Sirpa Aalto, Categorizing Otherness in the Kings' Sagas (Björn Bandlien) 232

Andres Kasekamp, A History of the Baltic States (Pertti Grönholm) 234

Letters from the East. Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th–13th Centuries (Roman Hautala) 235

Teemu Keskisarja, Kyynelten kallio. Kertomuksia seksistä ja väkivallasta (Raisa Maria Toivo) 236

Osmo Pekonen, La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outhier en Suède en 1736–1737 (Susanna Niiranen) 238

Minna Ahokas, Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla (Kirsi Vainio-Korhonen) 240

Eija Stark, Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sanalaskuaineistoissa (Anna-Maria Isola) 241

Udo Bernbach, Richard Wagner in Deutschland. Rezeption – Verfälschungen (Jukka von Boehm) 243

Jussi Koivuniemi, Sukuyhtiön aika. Rosenlew 1853–1987 (Teemu Keskisarja) 244

Sami Suodenjoki, Kuriton suutari ja kiistämissen rajat. Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1910 (Ilkka Liikainen) 245

Tuulikki Pekkala, Susinartut ja pikku immet. Sisällissodan tuntemattomat naiset (Mervi Kaarninen) 247

Seija-Leena Nevala-Nurmi, Perhe maanpuolustajana. Sukupuoli ja sukupolvi Lotta Svärd- ja suojeluskuntajärjestöissä 1918–1944 (Henrik Meinander) 248

Hanne Koivisto, Poliittikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua. Kirjoituksia suomalaisesta vasemmistö-älymystöstä 1930-luvulta (Veli-Matti Pynttäri) 250

Pekka Kauppala, Paluu vankileirien teille. Suomesta Neuvostoliittoon luovutettujen kohtalo 1940–1955 (Seppo Hentilä) 251

Sirpa Wahlqvist, Sydämellä rakennetut seililaivat. Sotakorvauskuunareiden rakentaminen ja rakentajat F. W. Hollming Oy:n telakalla Raumalla 1945–1952 (Pirjo Korhikangas) 253

Ezra F. Vogel, Deng Xiaoping and the Transformation of China (Lauri Paltemaa) 255

Tony Judt (& Timothy Snyder), Thinking the Twentieth Century (Petteri Pietikäinen) 256

Tiedemaailma

Nimitys 258

Pohjoismaiden historiöitsijat Joensuussa 2012 258

Kirjoittajat 258

Notes on the contents 259

Kansi: Pronssipatsaaksi naamioitunut mies osoittaa mieltään Tallinnan muistomerkin siirron vuosipäivänä 30.4.2009. Lehtikuva / ATP Photo / Alexey Sazonov.

Oy Siirtolapuutarha Ab

Kesäkuukausina siirtolapuutarhoissa riittää vilskettä – tiedättehän, noissa yleishyödyllisissä laitoksissa, joissa ahkerat tarhurit viljelevät palstojaan. Siirtolapuutarhassa kasvimaailman monimuotoisuus tulee konkreettisella tavalla silmien eteen – tai ainakin tuli suureen siirtolapuutarhauudistukseen asti.

Sillä koitti hetki, jona siirtolapuutarhojen ulkopuolisessa maailmassa havahduttiin resursien tuhlauksen käsitteeseen. Tajuttiin, että oli haaskausta ja ylenpalttisuutta kasvattaa yhdessä ja samassa siirtolapuutarhassa – vieläpä yhdellä ja samalla palstalla – eri lajikkeita ainakaan näin pienelle kansakunnalle. Tuottavampaa olisi keskittyä siten, että eri palstoilla viljeltäisiin samoja hyötykasveja tiiviissä yhteistyössä jo keskiajalla hyväksi havaitun vainioyhteistyön hengessä ja että eri siirtolapuutarhojen välille syntyisi työnjakoa päällekkäisten lajikevalintojen välttämiseksi. Niinpä yksittäisen siirtolapuutarhan piti valita esimerkiksi lantun, nauriin ja perunan väliltä ja keskittyä niistä vain yhden viljelyyn. Joissain siirtolapuutarhoissa piti leikata näistä kaikista palanen, ja palat niitattiin yhteen ja kätkettiin multaan siinä vakaassa uskossa, että Synergia-jumalan johdatuksella niistä kasvaisi kultaisia hedelmiä tuottavia puita.

Jotta tarhureiden työtaakka helpottuisi ja jotta he voisivat keskittyä tuottavuuteen kokonaisvaltaisemmin, ulkopuolinen maailma päätti kehittää siirtolapuutarhojen käytäntöjä.

Kuormittavasta yhteisestä päätöksenteosta luovuttiin ja päätösvalta keskitettiin kehittäjille. Aikaisemminkin siirtolapuutarhoissa oli ollut avustavaa henkilökuntaa mm. pitämässä kirjaa palstojen käyttäjistä ja palstojen tuotosta. Nyt heidän keskeisimmäksi toimialakseen määriteltiin tarhureiden avustaminen siirtolapuutarhan kehittämistyössä ja heille rakennettiin korkea torni keskelle siirtolapuutarhaa, jotta heillä olisi sieltä käsin paljon parempi perspektiivi kokonaisuuteen kuin palstoillaan hääraävillä tarhureilla saattoi koskaan olla. Tarhaus- ja viljelysministeriön linjauksia totellen ja omiaanikin lisäillen kehittäjät tehtaillivat suunnitelmiaan ja tasaisin väliajoin heittelivät niitä ikkunoistaan antaen niiden leijailta tarhureiden palstoille.

Tarhureiden kannalta kehittämiseen panostaminen oli hyvä asia, koska maanparanteesta ei siten enää ollut pulaa eikä heidän itsensä tarvinnut enää kantaa vastuun taakkaa. Kuitenkin kehittäjien tornin perustusten alle oli jäänyt useita viljelyspalstoja, ja sitä vielä korotettiin ja laajennettiin kaiken aikaa, koska kehittäminen kävi sitä monimuotoisemmaksi mitä yksipuolisemmaksi tarhaus- ja viljelytoiminta muutettiin. Siirtolapuutarhasta löytyi tuskin enää kolkkaa, jota torni ei olisi varjostanut suurimman osan päivää. Maanparannettakin alkoi olla palstoilla sellaiset määrät, että täysimittaisetkaan taimet tuskin erottuivat sen alta. Jotkut tarhurit alkoi-

vat miettiä, oliko tällaisessa siirtolapuutarhassa enää mitään järkeä.

Kehittäjien tornissa, josta siis asiat nähtiin oikeassa perspektiivissä, tirskahdeltiin hyvántah- toisesti hallintoalamaisten uskon heikkoudelle. Hyvänen aika, järkehän oli paljonkin, koska kehittäjät juuri määrittelivät, mikä oli rationaalista. Paluuta vanhanaikaiseen siirtolapuutarhaan ei ollut; se kaikkien piti kerta kaikkiaan vain hyväksyä. Jotta tarhurit eivät suotta haaskaisi aikaansa turhaan ajattelutyöhön, heidätkin otettiin mukaan kehittämiseen. He saivat kehittäjiltä sanal- listoja, joiden varassa heidän piti laatia erilaisia ja päällekkäisiä viljelytoimintakäsikirjoja. Heille järjestettiin kinkereitä, joissa kuulusteltiin, mi- ten hyvin käsikirjojen sisällöt osattiin ulkoa. Ulkolukutaidon ohella kehittäjät tukivat tarhu- reiden kirjallista ilmaisua ja laskutaitoja, sillä tarhurit saivat säännöllisesti lähettää kehittäji- le suunnitelmia, strategioita, niiden tarkisteita, anomuksia ja raportteja kustannus- ja tuloslas- kelmineen ja senhetkisine muoti- ja uudissanoi- neen. Samalla kehittyivät tarhureiden tekniset taidot, sillä kehittäjät antoivat heidän käyttöönsä monenkirjavia sähköllä toimivia työkaluja yk- sityiskohtaisine käyttöoppaineen.

Turha sanoakin, että myös itse viljelytoimin- taa tuettiin aikaisempaa tunnollisemmin tarhu- reiden tuntilistoja seuraten ja satomääriä pik- kutarkasti monella tapaa mitaten ja punniten. Tilapäisiä apulaismittaajia haettiin ulkomailta asti. Samalla uudistettiin palkkiokäytäntöjä: enää ei ollut ratkaisevaa se, kuinka monta vuotta siirtolapuutarhassa oli uurastettu, vaan palkkiot määriteltiin naamakohtaisesti salaisissa arvioin- neissa kehittäjien tornin uumenissa – näin yksi- löllinen suoriutuminen tai ainakin yksilön tausta tuli aikaisempaa paremmin huomioonotetuksi. Vilpittömästä halusta panostaa yksilökeskeisyy-

teen ja inhimilliseen vuorovaikutukseen kertoo sekin, että siirtolapuutarhoihin perustettiin ul- komaisia käytäntöjä mukailleen niin kutsuttuja manure track -polkua, joita pitkin ahkeriksi osoittautuneet tarhurit saattoivat siirtyä heltei- semmille palstoille tekemään vielä enemmän töitä tarkemman silmälläpidon alaisuudessa – vaikka heidän hiostajansa eivät koskaan itse ol- leet noita uudispolkua kulkeneet, heillä oli toki työlistoja, jotka he anteliaasti uskoivat itseään nuorempien toteutettaviksi. Aika ajoin lantut, nauriit, perunat ja yhteen niitatut hybridit pan- tiin paremmuusjärjestykseen, koska kaikenlai- nen kilpailuttaminen vahvisti yhteisöllisyyttä ja tuloksellisuutta. Osa tarhureista löysi tämän kaiken keskellä sisäisen kehittäjänsä – kaikkia kun viljelytyö ei todellisuudessa ollut koskaan kiinnostanutkaan, ja heillekin järjestyi huone ke- hittäjien alati korkeammasta tornista tai ainakin valtaa toisiin tarhureihin nähden.

Silloin tällöin siirtolapuutarhaan saapui vieraita ulkopuolisesta maailmasta, kuten Tar- haus- ja viljelysministeriön edustajia tai muita Päittäjiä. He toivat aina tuliaisinaan lisää kehi- tystoiveita ja maanparannetta sekä muutaman haravan tai kuokan tai muun työkalun – tai ai- nakin lupauksen sellaisista. Mutta kun arvoval- taiset vieraat olivat poistuneet lupauksineen ja siirtolapuutarhan väki noussut polviltaan, ha- vaittiin, että työkaluvajasta oli hävinnyt vastaava määrä muita työkaluja – ne oli arvattavasti viety tuliaisiksi johonkin toiseen siirtolapuutarhaan.

Tätä kirjoitettaessa siirtolapuutarhojen ke- hittämistyö on kaiken nykyyhistorian tavoin vielä kesken, joten on mahdollista, että tarinalla tulee olemaan vieläkin rationaalisempi loppu.

MARKO LAMBERG
marko.lamberg@abo.fi

*Mielenosoittaja Tallinnassa vaatii
Baltian maiden miehityksen lopetta-
mista 1989. Corbis / Peter Turnley.*

Kylmän sodan neuvostofinaali

Juhana Aunesluoma

Kylmän sodan päättymisen historiana

Kylmän sodan päättymisen 1980- ja 1990-luvun vaihteessa ymmärrettiin jo tuoreeltaan maailmanhistorialliseksi käännekohdaksi. Runsaat kaksi vuosikymmentä myöhemmin historiantutkijat ovat tarttuneet sen loppuvaiheiden tapahtumiin uudella otteella kaivamalla esiin uusia yksityiskohtia. Poliittisen tapahtumahistorian lisäksi on lähdetty selvittämään kylmän sodan päättymiseen johtanutta yhteiskunnallista ja sosiaalista dynamiikkaa sekä pidemmän aikavälin kehityskaaria. Historiallisen Aikakauskirjan teemanumero esittelee uutta kotimaista tutkimusta, jossa kylmän sodan loppua lähestytään Neuvostoliiton, Suomen ja Viron näkökulmista.

Vuoden 1989 vallankumoukset, Saksojen yhdistyminen 1990 ja Neuvostoliiton luhistuminen 1990–1991 merkitsivät monille toisen maailmansodan jälkeisen ”sodanjälkeisen ajan” ja siihen liittyneiden vastakkainasettelujen loppua.¹ Supervaltojen ydinasekilvan päätös ja kylmän sodan kolmannen maailman sivunäyttämöillä käytyjen aseellisten konfliktien ja sotien hiljentyminen rauhoitti kansainvälistä politiikkaa.

Joillekin vuodet 1989–1991 näyttäytyivät ”lyhyen 1900-luvun” päätöksenä tai vähintään vuo-

den 1917 Venäjän vallankumouksesta alkaneen ajanjakson ja reaaliosialismin kauden loppuna.² Laajemmin katsoen kyse oli ehkä jopa 1700-luvun valistuksesta käynnistyneiden poliittisten ja yhteiskunnallisten utopioiden ja niiden vasta-reaktioiden ajan päätepisteestä.³ Innokaimmat ehtivät tulkitsemaan läntisen markkinatalouden ja liberaalin demokratian voittokulun historian loppuna.⁴

Käsitykset katkoksesta ja murroksesta elävät hyvin vahvoina tarkasteltaessa 1900-luvun kahden viimeisen vuosikymmenen historiaa, ja erityisesti vuosien 1989–1991 taitekohtaa. Kyse on suuresta muutoksesta, ajasta ennen ja jälkeen Berliinin muurin murtumisen. Muutokset ja epäjatkuvuudet ulottuvat yhteiskuntien – etenkin Neuvostoliiton ja sen vaikutuspiirissä olleiden maiden – sisäiseen kehitykseen, valtioiden välisiin suhteisiin, mutta myös koko globaalin valtiollisen kansainvälisen järjestelmän ja järjestyksen tilaan ja luonteeseen. Kun tähän vielä kytketään Yhdysvaltojen nousu yksinapaisen

1. Tony Judt (2005) *Postwar. A History of Europe since 1945*, London: William Heinemann.

2. Eric Hobsbawm (1994) *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*, London: Michael Joseph.

3. Tony Judt (1999) ”Nineteen Eighty-Nine: The End of Which European Era?” teoksessa Vladimir Tismaneanu (toim.), *The Revolutions of 1989*, London: Routledge, 165–180.

4. Francis Fukuyama (1992) *The End of History and the Last Man*, New York: Simon & Schuster.

maailmanjärjestelmän kiistattomaksi johtovaltioksi ja Euroopan taloudellisen integraation syveneminen poliittiseksi unioniksi vuoden 1992 Maastrichtin sopimuksessa, on kuva katkoksesta jokseenkin täydellinen.

Vuosien 1989–1991 mieltäminen maailmanhistorialliseksi murroskohdaksi perustuu pitkälti aikalaiskuvaan ja mukana olleiden kokemuksiin sekä tapahtumien vielä kestäessä tai pian niiden jälkeen laadittuihin ensimmäisiin historianesityksiin ja tulkintoihin. Osansa murrosvuosien kuvaan ovat lisänneet myös muuta aikalaisanalyttikot ja -kertojat, sosiologit, politiikan tutkijat, filosofit; yhteiskunta- ja ihmistieteiden edustajat kaikessa moninaisuudessaan.⁵

Aikalaiskuvan hallitsevuus on vielä kertautunut sängen runsaan muistelmakirjallisuuden myötä. Uusia silminnäkijätodistajien kertomuksia julkaistaan jatkuvasti useilla eri kielillä. Nekin aihepiiristä kirjoittavat, jotka eivät olleet paikalla Prahan Wenceslasin aukiolla tai Berliinin muurin murtuessa, kirjoittavat usein asiasta, jonka ovat aikanaan kokeneet dramaattisena uutistapahtumana ja mahdollisesti jopa käännteentekevänä henkilökohtaisena poliittisena kokemuksena.⁶

Varsinainen kriittinen historianitutkimus onkin vasta irtautumassa aikalaishavainnoitsijoiden tuoreeltaan tapahtumien merkityksestä esittämistä näkemyksistä sekä 1990-luvun aikana laadittujen historian yleisesitysten välittämistä kokonaistulkintoista. Vaikka olemassa oleva kuva on vahva, ensimmäiset säröt ovat jo näkyvissä. Siksikin on hyvä pysähtyä hetkeksi pohtimaan 1990-luvun vaihteesta vallitsevaa historia-kuvaa ja sitä, mihin suuntaan aiheita koskeva historianitutkimus on menossa. Historiallisen Aikakauskirjan kylmän sodan päättyminen -teemanumeron tarkoituksena on antaa esimakua siitä, minkälaisella otteella ja mistä näkökulmista tutkijat ilmiöitä nyt katsovat, ja myös virikkeitä muuttuvan historiakuvan uusiksi rakennus-
puiksi.

Aikalaiskuvan voima

Vuosien 1989–1991 tapahtumia suoraan todistaneiden tunnetta käännekohtassa elämisestä lisäsi tapahtumien yllätyksellisyys. Tapahtumat kytkeytyivät toisiinsa tavalla, joka jälkikäteen katsoen näyttää muodostavan johdonmukaisesti edenneen syy- ja seuraussuhteiden ketjun, mutta joka aikalaisille näyttäytyi odottamattomalta ja uskomattomalta, pelottavaltakin. Yhtä lailla yllättävää kuin tapahtumasarjan käynnistyminen oli sen päätepiste: kylmän sodan päättyminen Neuvostoliiton ja sen imperiumin luhistumiseen ilman laajamittaista verenvuodatusta.⁷

Tapahtumien selostuksessa ja selittämisessä olivat historioitsijat etulinjassa. Nopeimmat saivat esityksensä ulos jo vuoden 1990 aikana. Vallankumousvuoden 1989 idealismia ja tulevaisuudenoptimismia huokuva tulkinta saavutti vaikuttavimman muotonsa brittiläisen journalistin ja historioitsijan Timothy Garton Ashin läpimurtoteoksessa *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, joka kirjoitettiin tapahtumien kestäessä ja julkaistiin jo vuoden 1990 alussa. Hyvän journalistina ja tutkijana tekijä tuntui olleen itse paikalla aina, kun vallankumous askelsi eteenpäin. Garton Ashin teos käännettiin saman tien useil-

5. Kansainvälisen politiikan tutkimuksessa kylmän sodan päättyminen tuli "teorian ulkopuolelta" yllättävänä ja epätodennäköisenä tapahtumana, joka sysäsi liikkeelle tieteenalan kriittisen itsearviointin ja vauhditti uudenlaista teorianmuodostusta. John Lewis Gaddis (1992) "International Relations Theory and the End of the Cold War", *International Security* 17/3, 5–58.

6. Juhana Aunesluoma (2010) "Teoria ja historioitsijan valinnat", *Kosmopolis* 40/2, 61–71.

7. Vuotta 1989 seurannut voimakas epävarmuuden tunne välittyi erinomaisesti mm. tapahtumissa mukana olleen ja niitä läheltä seuranneen suomalaisdiplomaatti Jaakko Blombergin teoksesta (2011) *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*, Helsinki: WSOY. Laveammasta globaalista ja ajallisesta perspektiivistä ovat samoja epävarmuuden vuosia käsitelleet myös muut diplomaatit, joista mainittakoon esim. Jukka Valtasaari (2009) *Myrskyn vuodet. Suomen suunta kylmän sodan jälkeen*, Helsinki: Otava.

le kielille. Suomeksi se ilmestyi Yrjö Lautelan kääntämänä vuoden 1991 alussa.⁸

Jatkoa tämä tulevaisuuteen orientoitunut katse vuoden 1989 merkityksestä sai brittiläistyneen saksalaissosiologi Ralf Dahrendorfin teoksesta *Reflections on the Revolution in Europe*. Lordi Dahrendorfin esseen otsikon viittaus Edmund Burken kommentaariin Ranskan suuresta vallankumouksesta kehysti tietoisesti edellisen vuoden tapahtumia osaksi kahden vuosisadan mittaista historian kaarta. Vuosien 1789 ja 1989 kytkeminen toisiinsa tarjosi kirjoittajalle hukulista historian ajallista symmetriaa. Burkesta poiketen Dahrendorf kuitenkin hahmotti Euroopan tulevaisuutta avoimen yhteiskunnan ja liberalismin hengessä. Myös Dahrendorfin teosta käännettiin ahkerasti eri kielille, ja suomeksi se julkaistiin 1991.⁹

Garton Ashin ja lordi Dahrendorfin aikalais-kommentaarit ja -kuvaukset viitoittivat tietä valtavalle määrälle kirjoittajia ja tutkijoita, joiden teoksista ja kirjoituksista syntyi 1990-luvun mittaan oma lähihistorian alaluokkansa. Vuoden 1989 vallankumouksista katse kiertyi pian Saksojen yhdistymiseen, ja hieman myöhemmin Neuvostoliiton hajoamisprosessiin. Kylmän sodan päättyminen reaalisocialismin ja Neuvostoliiton luhistumiseen ja Saksojen yhdistymiseen käynnisti kilpajuoksun siitä, ketä tai keitä valtiomiehiä tai - naisia muun maailman oli syytä kiittää lopputuloksesta.¹⁰ Maailmanjärjestelmän muutos synnytti sekin vuosikymmenen puoliväliin mennessä kokonaan oman alalajinsa, globaalisatiokirjallisuuden, josta pian johdettiin historian tutkimuksellisia sovelluksia globaali-historian tai transnationaalisen historian muodoissa.

Historiantutkimuksen historian kannalta on kiinnostavaa, kuinka laajalti historiantutkijat eri puolilla maailmaa omaksuivat 1990-luvun vaihteen murroskohdan uuden paradigman kiinnepisteeksi. Kuten pian havaittiin, siitä voitiin tarkastella hyvinkin pitkälle menneisyyteen ulottuvia kehityskulkuja ja tulkita varsinkin eurooppa-

laisten yhteiskuntien historiallisen kehityksen pitkää linjaa, kansainvälisten suhteiden historiasta puhumattakaan.

Historiantutkijoille murroskohta antoi mahdollisuuden vetää ajallinen päätepiste useillekin laajoille ajallisille kaarille. Näkökulmasta riippuen oli päättynyt jotakin, joka oli alkanut esimerkiksi 1945, 1917 tai 1789. Ajatus päätepiesteestä ja ajasta ennen ja jälkeen näkyi välittömästi kokonaistulkinnossa näin rajattujen aikakausien keskeisistä piirteistä. Siinä missä marxilaisen koulukunnan brittisthistorioitsijalle Eric Hobsbawmille kyse oli ”äärimmäisyyksien ajan” lopusta, konservatiiviselle amerikkalaihistorioitsijalle John Lewis Gaddisille Neuvostoliiton hajoaminen antoi syyn ja mahdollisuuden nähdä kylmän sodan vuosikymmenet läntisen yhteiskuntamallin voittokulkuna.¹¹ Ottamatta näin avoimesti kantaa vuosisadan voittajiin ja häviäjiin, toinen amerikkalaihistorioitsija Mark Ma-

8. Timothy Garton Ash (1990) *We the People. The Revolution of '89 as Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, Cambridge: Granta Books; Timothy Garton Ash (1991) *Euroopan kumous*. Suomentanut Yrjö Lautela, Helsinki: Kirjayhtymä 1991.

9. Ralf Dahrendorf (1990) *Reflections on the Revolution in Europe*, London: Chatto & Windus 1990. Ralf Dahrendorf (1991) *Huomisen Eurooppaan*. Suomentanut Anna Salo, Helsinki: Kirjayhtymä 1991.

10. Kärkisijoja jaettiin erityisesti Yhdysvalloissa Ronald Reaganille ja Euroopassa Mihail Gorbatshoville. Myös Saksan liittokansleri Helmut Kohl ja Margaret Thatcher nousivat pian pistesijoille, jälkimmäinen osin omien muistelmien ansiosta ja Kohl Saksan yhdistymistä käsittelevässä kirjallisuudessa. Michael Cox (2007), "Another Transatlantic Split? American and European Narratives and the End of the Cold War", *Cold War History* 7/1, 121–146; Gorbatshovista ja Kohlsta mm. Philip Zelikow & Condoleezza Rice (1995) *Germany Unified and Europe Transformed. A Study in Statecraft*, Cambridge Mass.: Harvard University Press; Archie Brown (2007), *Seven Years that Changed the World. Perestroika in Perspective*, Oxford: Oxford University Press; Andrei Grachev (2008), *Gorbachev's Gamble. Soviet Foreign Policy & the End of the Cold War*, Cambridge: Polity Press.

11. Hobsbawm (1994); John Lewis Gaddis (1997) *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Oxford: Oxford University Press.

zower saattoi hänkin kuitenkin lopettaa vuoteen 1990 tilinpäätöksensä ”pimeään mantereeseen” kam-mottavasta vuosisadasta.¹² Toisin kuin vuoden 1989 vallankumoussuomassa kirjoittanut Timothy Garton Ash, Mazower oli toisaalta jo huomattavasti epävarmempi Euroopan tulevaisuuden suhteen, ja vastaava aprikointi alkoi yleistyä varsinkin 2000-luvun puolella laadituissa historian kokonaisesityksissä.¹³

Edellä aloitettua listaa voitaisiin jatkaa, ja ulottamalla tarkastelu eri kielialueille kuva rikastuisi vielä lisää, joskin vuosien 1989–1991 kään-teentekevyyttä tavalla tai toisin kriittisesti arvioivien esitysten lista jäisi edelleen sangen lyhyeksi. Ranskankieliseen maailmaan katsomalla esille voisi vaikkapa nousta Georges-Henri Soutoun *La guerre de Cinquante Ans*, jossa kylmä sota esiintyy idän ja lännen suurvaltojen välisenä 50-vuotisenä sotana, jonka päätepiste 1990 lopetti yhden maailmanhistoriallisen ajanjakson.¹⁴ Saksalaisessa historiankirjoituksessa vuosi 1990 on niin ikään noussut koko kansakunnan historian pitkää linjaa tahdittavaksi merkkipaa-luksi ja historian jäsentäväksi näkökulmaksi, mutta toisin kuin kylmään sotaan keskittyvässä historiankirjoituksessa, vuodet 1989–1990 ovat paitsi jonkin loppu, myös jonkin uuden alku.¹⁵

Ajallisen perspektiivin lisääntyminen ei aina-kaan vielä vuonna 2009, jolloin muisteltiin kahden vuosikymmenen takaisia tapahtumia, ollut ehtinyt kyseenalaistamaan keskeisiä aikalaistul-kintoja. Kirjamarkkinoille tulvahti joukko kirjoja, joissa tapahtumien keskelle palattiin Garton Ashin ja muiden varhaisten aikalaiskuvauksien hengessä.¹⁶ Yksityiskohtien tarkentuminen ja myös vallankumousten väkivaltaisen puolen korostaminen eivät vieneet pois huomiota tapahtumien mieltämisestä suurena käänteenä tai muutoksena. Siitä huolimatta, tai ehkä juuri siitä syystä, että ”1989” oli ehkäpä ja todennäköisesti ”viimeinen kerta, kun maailmanhistoriaa tehtiin Euroopassa”, se piirtyy eurooppalaiseen historia-tajuntaan mantereeseen suurena historiallisena hetkenä.¹⁷

Kuvat Berliinin muurin murtumisesta onkin luonut konkreettisen kuvaston, joka edelleen hallitsee käsityksiämme vuosien 1989–1991 ta-pahtumista. Siinä missä muuri soveltui erin-omaiseksi kylmän sodan aikakauden symboliksi, sen murtuminen symboloi katkosta, vapautu-mista ja uuden alkua. Kirjallisten historianesit-ysten on ollut äärimmäisen vaikea irrottautua tästä kuvastosta, eikä toki se kaikilta osin ole edes tarpeellistakaan. Onkin kiinnostavaa tar-kastella, miten hiljalleen alkanut, systemaatti-seen alkuperäislähdetutkimukseen pohjaava kriittinen tutkimus on alkanut lähestyä tätä voi-makkaasti latautunutta visuaalista ja kirjallista historiakuvastoa.

Kriittisen historian tutkimuksen tilaus

Kuten 2009 aikana julkaistuista historian esityk-sistä havaitaan, ajallinen etäisyys ei yksin riitä luomaan historian tutkimukselle sen tarvitse-maa kriittistä perspektiiviä. Tästäkin syystä amerikkalaishistorioitsija Mary Elise Sarotten vuonna 2009 julkaistua teosta *1989: The Struggle*

12. Mark Mazower (1998) *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London: Allen Lane.

13. Bernard Wasserstein (2007) *Barbarism and Civilization. A History of Europe in Our Time*, Oxford: Oxford University Press.

14. Georges-Henri Soutou (2001) *La guerre de Cinquante Ans. Les relations East-Ouest 1943–1990*, Paris: Fayard.

15. Saksalaisesta 1990-luvun kirjallisuudesta on hyödyllinen yhteenveto Kristina Spohr (2000) ”German Unification. Between Official History, Academic Scholarship, and Political Memoirs”, *The Historical Journal* 43/3, 869–888.

16. Esim. Michael Meyer (2009) *1989: The Year That Changed the World. The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*, London: Simon & Schuster; suomennos julkaistu 2010 nimellä *Ihmisten vuosi 1989*, kääntäjä Veli-Pekka Ketola, Hämeenlinna: Karisto; Victor Sebestyen (2009) *Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire*, London: Weidenfeld & Nicolson; Stephen Kotkin (2009) *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*, Princeton: Princeton University Press; Jeffrey A. Engel (toim.) (2009), *The Fall of the Berlin Wall. The Revolutionary Legacy of 1989*, Oxford: Oxford University Press.

17. Timothy Garton Ash ”1989!” *The New York Review of Books* 56/17, 5 November 2009.

to Create Post-Cold Europe on syytä pitää erityisen merkittävänä askeleena kohti uudenlaista historiakuva.¹⁸

Sarotten tutkimus on ensimmäinen täydet mitat täyttävä, alkuperäislähteisiin pohjautuva, kriittinen puheenvuoro vuoden 1989 tapahtumien merkityksestä. Tapahtumahistorian tarkentamisen lisäksi sen merkittävin, ja samalla kiistanalaisin, anti on siinä, että se kyseenalaistaa tulkinnan vuosista 1989–1991 sellaisena katkoksenä ja murroksena, kuin se aikalaistulkintoissa ja muussa historiakirjallisuudessa on tähän asti esiintynyt. Sarotte näkee vuoden 1989 merkityksen ei niinkään jonkin aikakauden päätöksenä kuin uuden alkuna. Katseen suunta on vuodesta 1989 eteenpäin, ei taaksepäin. Tältä osin Sarotten teos poikkeaa näkökulmaltaan muusta kylmän sodan päättymisvaiheiden tutkimuksesta, jossa on keskitytty sen selvittämiseen, miten vuoteen 1989 tultiin ja miksi kylmä sota päättyi niin kuin se päättyi. Hyvänä esimerkkinä jälkimmäisestä otteesta on toinen nuoren polven amerikkalaihistorioitsija Jeremi Suri, joka on jäsentänyt kylmän sodan päättymistä kolmen sisäkkäisen aika- tai tapahtumatason kehän avulla. Kehät ulottuvat vuoteen 1983 identifioidusta ratkaisevasta kriisistä (1. kehä) taaksepäin 1950- ja 1960-luvuille (2. kehä) ja eteenpäin kohti 1990-luvun vaihdetta (3. kehä).¹⁹

Sekä Suri että Sarotte ovat kuitenkin yhtä mieltä sitä, että kylmän sodan kahtiajakoon perustunut kansainvälinen järjestys oli rapautunut perustuksiltaan jo aiemmin. Tämä selittää vuosien 1989–1991 muutoksen nopeuden ja suhteellisen verettömyyden. Vaikka he eivät yhteyttä suoraan osoitakaan molemmat lähestyvät argumenttia, jonka mukaan kylmän sota ja sen vastakkainasettelut olivat vuoden 1989 koittaessa jo päättyneet. Se, mitä vuosina 1989–1991 tapahtui, johtui kylmän sodan päättymisestä, eikä päinvastoin. Reaalisosialismi ja Neuvostoliitto pysyivät pystyssä kylmän sodan ansiosta, ja monella tapaa olivat myös olemukseltaan kylmän sodan tuotosta.

Uudemmassa tutkimuksessa kylmän sodan päättyminen nähdäänkin olennaisesti vuosien 1989–1991 tapahtumia pidempänä prosessina. 1990-luvun vaihteen suurin merkitys on niissä kehityskuluissa, jotka silloin sysäytyivät liikkeelle ja muovasivat kylmän sodan jälkeistä Eurooppaa ja maailmaa. Siinä minkälaiseen lopputulokseen päädyttiin, ei Sarotte näe mitään ennalta määrättyä tai vääjäämätöntä. Useat erilaiset ryhmät, vaikuttajat, intressit ja ideat kilpailivat keskenään. Erilaisista vaihtoehdoista lopulta valikoitui se, joka rakenteiltaan muistutti eniten vuotta 1989 edeltänyttä järjestystä.

Sarotte ei kiistä vuoden 1989 merkitystä vedenjakajana, mutta suhteellistaa sitä. Hänen silmissään Eurooppa on edelleen jakautunut, mutta jakolinja kulkee kauempana idässä kuin vuoden 1989 alkaessa. 1990-luvun kuluessa Euroopan geopoliittinen arkkitehtuuri oli asettunut asentoon, joka muistutti 1940-luvun lopun tilannetta – sen peilikuvana. Saksa oli ottanut vanhan paikkansa mantereen teollisena ja taloudellisenä johtovaltiona. Vuosien 1989–1991 ratkaisujen suurin häviöjä Venäjä oli jäänyt uuden järjestyksen ulkopuolelle, ja on siellä edelleen.

Ajatuksenjuoksua voi jatkaa pidemmällekin. Euroopan geopoliittisen arkkitehtuurin lisäksi voimme katsoa vuoden 1989 utopioiden kovaa kohtaloa monissa maissa. Venäjällä palattiin 1990-luvun demokratiakokeilujen jälkeen autoritäärisen hallitustapaan jo vuosituhanneen vaihteessa, ja samaa reittiä on seurattu 2010-luvun vaihteessa Unkarissa. Tie kohti demokraattisia oikeusvaltioita on osoittautunut muuallakin entisen Neuvostoliiton vaikutusalueella hankalaksi, jos sille on edes lähdettykään. Entisen Jugoslavian alueella Länsi-Balkanilla 1990-luku muiste-

18. Mary Elise Sarotte (2009) *1989. The Struggle to Create Post-Cold War Europe*, Princeton: Princeton University Press.

19. Jeremi Suri (2002), "Explaining the End of the Cold War: A New Historical Consensus?" *Journal of Cold War Studies*, 4/4, 60–92.

taan julmien sotien ja etnisten puhdistusten vuosikymmenenä, joista toipuminen on edelleen pahasti kesken. Kaikki tämä antaa aihetta pohdittua, mikä vuosina 1989–1991 Euroopassa oikeastaan muuttui.

Sarotten tutkimus on puheenvuoro dialogissa, jota käydään uudemman historian tutkimuksen ja aikalaiskäsitteiden välillä. 1989 on syntynyt osana tätä dialogia, jossa Sarotten teosta monin tavoin motivoineena puheenvuorona olivat liittokansleri Helmut Kohlin vuosina 2005–2007 ilmestyneet muistelmat.²⁰ Kohlin muistelmien julkaisu käynnisti eräänlaisen ketjureaktion muiden muistelijoiden osalta ja varsinkin alkuperäislähteiden saattamisessa tutkijoiden ulottuville.

Britannian ulkoministeriön julkaisemassa korkeatasoisessa *Documents on British Policy Overseas* -sarjassa julkaistiin vuonna 2009 Saksojen yhdistymistä koskeva nide, jonka sisältämät dokumentit julkistettiin poikkeuksellisesti etujassa 30-vuoden salassapitosäännöstä. Vuotta myöhemmin saatiin tutkijoiden käyttöön mm. DDR:n ulkopolitiikan viimeisiä vaiheita koskeva dokumenttikokoelma. Erityyppisiä dokumenttikokoelmia on julkaistu jo varsin runsaasti, joista Suomen ja tämän Historiallisen Aikakauskirjan teemanumeron kannalta ehkä kiinnostavin on kokoelma Ruotsin ulkoministeriön 2011 julkistamia Venäjän- ja Baltian-politiikan asiakirjoja vuosilta 1989–1991.²¹ Alkuperäislähteiden saatavuuden osalta voi melkein jo sanoa, että 1990-luvun vaihdetta on helpompi tutkia kuin 1980-luvun alkua. Aihe ja alkuperäislähteet suorastaan kutsuvat tutkijoita äärelleen.

Neuvostoliitto, Viro, Suomi

Tässä teemanumerossa kylmän sodan päättymisvaiheisiin palataan Suomen, Neuvostoliiton ja Viron näkökulmista. Kokonaisuuden avaavassa Simo Mikkosen artikkelissa luodetaan neuvostohistorian tutkimuksessa meneillään olevaa murroskautta, jossa tarkastelun kohteina olevien kansalaistason, kansalaisyhteiskunnan ja

poikkikansallisuuden kautta avautuu oma selitystasonsa ja aikajänteensä neuvostovallan romahdukseen.

Olli Nurmen artikkelissa Viron Muinaismuistoseuran toiminnasta Viron itsenäisyyden palauttamisessa 1987–1991 voi nähdä yhden tavan konkretisoida Mikkosen esittämiä käsitteellisiä ja metodologisia virikkeitä ja haasteita. Nurmen aloittamaa Viro-teemaa jatketaan ja kontekstualisoidaan edelleen Pertti Grönholmin artikkelissa, jossa Muinaismuistoseuran historiapolitiikka esiintyy osana laajempaa kansallismielisten poliittisten ryhmien toimintaa. Kokonaisuuden päättää Saara Matalan artikkeli Suomen ja Neuvostoliiton välisen taloudellisen erityissuhteen, idänkaupan, loppumisesta. Matalan alkuperäislähteisiin pohjautuva tutkimus on hyvä esimerkki siitä, miten 1990-luvun vaihteen tapahtumia voidaan nyt tutkia monipuolista arkisto- ja haastatteluaineistoa hyödyntäen. Samalla se kertoo kiinnostavan tarinan siitä, kuinka voimakkaassa muutoksessa Suomen ja Neuvostoliiton taloussuhteet olivat jo hyvissä ajoin ennen Neuvostoliiton romahdusta. Monille aikalaisille muuttuva maailma ja sen perusteet näyttivät kuitenkin sitä pysyvämmiltä ja vakaimmiltä mitä lähemmäksi loppua edettiin.

20. Helmut Kohl (2005–2007) *Erinnerungen 1982–1990 ja Erinnerungen 1990–1994*, München: Droemer.

21. Patrick Salmon, Keith Hamilton & Stephen Twigge (toim.) (2009) *Documents on British Policy Overseas, Series III, Part VII: German Unification, 1989–1990*, London: Routledge & Foreign and Commonwealth office; Ines Lehmann (toim.) (2010) *Die Aussenpolitik der DDR 1989/1990. Eine dokumentierte Rekonstruktion*, Baden-Baden: Nomos; Utrikesdepartementet (2011) *Ett imperium imploderar. Rapportering och analyser från svenska diplomater om händelserna i Sovjetunionen och dess lydstater med tonvikt på Baltikum åren 1989–1991*, Stockholm: Regeringskansliet; Kts. myös "The End of the Cold War", *Cold War International History Project Bulletin* 12/13, 2001.

Simo Mikkonen

Neuvostovallan päättymisen ja poikkikansallinen historiantutkimus

Neuvovalan päättymisen on ollut Euroopan ja koko maailmanhistorian kannalta keskeisimpiä lähistorian tapahtumia. Prosessista ja siihen johtaneista tekijöistä on laajalti erilaisia näkemyksiä, mutta syvällistä tutkimusta ei ole kovin runsaasti. Neuvostohistorian tutkimuksessa on meneillään murroskausi, jonka haasteet liittyvät tarkastelukohteisiin, metodologiaan sekä yleisemmin tutkimuksessa käytettyihin lähteisiin.

Neuvostohistorian tutkimuksen varsinainen kulkutausi käynnistyi 1990-luvun alussa. Arkistojen avautuminen veti Moskovaan joukoittain tutkijoita, mikä johti maan historian alkuperäislähteisiin nojautuvaan uudelleenarviointiin. Tuloksena oli käänteentekeviä teoksia kuten Stephen Kotkinin *Magnetic Mountain* tai Sheila Fitzpatrickin *Everyday Stalinism*, jotka muokkasivat merkittävästi kuvaamme Stalinin ajasta.¹

Tutkijoiden huomio ei ole enää vain poliittisessa kehityksessä vaan suuntautuu Kotkinin ja Fitzpatrickin tavoin laajemmin yhteiskuntaan ja yksilöön yhteiskunnan osana. Lisäksi ajallinen fokus on siirtynyt Stalinin ajasta myöhäisemmille vuosikymmenille. Tästä huolimatta näyttäisi siltä, että poliittinen historia ja neuvostojärjestelmän sisäisen logikan tutkimus on säilyttänyt hallitsevan asemansa. Metodologisia innovaatioita on tehty vain vähän ja valtaosa tutkimuksesta pohjautuu edelleen perinteisiin arkistolähteisiin.

Tämä artikkeli tarkastelee poikkikansallista (englanniksi *transnational*) historiantutkimusta ja sen soveltuvuutta Neuvostoliiton myöhäis-

kauden muutosten tutkimukseen. Poikkikansallinen historiantutkimus on lähestymistapa, joka on useilla tutkimusalueilla merkinnyt uusia avauksia. Poikkikansallisuudesta, jota toisinaan kutsutaan myös ylirajaisuudeksi, on tullut myös eräänlainen muotisana, jota on pyritty nostamaan esiin hyvin erilaisissa yhteyksissä, mutta jonka kiinnittyminen tutkimuksenteon todellisuuteen on ollut huomattavasti heikompa.

Poikkikansallinen historiantutkimus tarkastelee ajatusten, ihmisten ja prosessien liikkeitä yli kansallisten rajojen. Turismi, taiteilija- ja muut henkilövaihdot ja erilainen organisaatioidenvälinen kanssakäyminen ovat esimerkkejä poikkikansallisen kohtaamisen muodoista. Yhtä lailla esimerkiksi ulkomaisten tavaroiden, kulutustottumusten ja ajanviettopapojen omaksuminen ovat poikkikansallisen tarkastelun kannalta olennaisia. Nämä ilmiöt ovat selkeästi kansainvälisten suhteiden tutkimuksen perinteisen alueen ulkopuolella ja liittyvät kiinteästi myös Neuvostoliiton sisäiseen kehitykseen.

Kun katsotaan Neuvostoliiton kehitystä Stalinin kuoleman jälkeen, eräs merkittävimmistä liian vähälle huomiolle jääneistä käänteistä oli Neuvostoliiton rajojen avautuminen ja uudelleen rooli kansainvälisellä areenalla. Monenlaisen kulttuurivaihtojen ja yhteyksien avaaminen mahdollisti jopa tavallisille neuvostokansalaisille ennennäkemättömän pääsyn länsimaiseen kulttuuriin, tuotteisiin, jopa henkilökontakteja.² Yhteydet eivät syntyneet yhdessä yössä, mutta niiden neuvostokansalaisten osuus, joilla oli

1. Stephen Kotkin (1995) *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley: University of California Press; Sheila Fitzpatrick (1999) *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*, New York: Oxford University Press. – Pääsy Venäjän arkistoihin vaikeutui 2000-luvun alussa, mikä on rajoittanut jälleen tutkijoiden toimintaa.

2. Virallisten kulttuurivaihtojen yhteydestä neuvostokansalaisten arjen muuttamiseen Simo Mikkonen, Neuvostoliiton kulttuurivaihto-ohjelmat – kulttuurista kylmää sotaa vai diplomatiaa? *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2011, 393–412.

pääsy länsimaihin tai länsimaisen kulttuurin äärelle, kasvoi läpi Stalinin jälkeisten vuosikymmenten. Tutkimusta tästä ilmiöstä on vielä vähän ja sekin keskittyy valtiotasolle.

Neuvostoliiton tapauksessa poikkikansallisten suhteiden tarkastelua näyttäisi vaikeuttavan järjestelmän valtiokeskeinen luonne. Valtio ja kommunistinen puolue hallitsivat näennäisesti koko yhteiskuntaa, eikä Neuvostoliitossa ollut käytännössä toimivaa kansalaisyhteiskuntaa, johon poikkikansallisen historian huomio on usein suuntautunut. Tässä mielessä Neuvostoliitolla olisi ollut vain kansainvälisiä, valtion kontrolloimia suhteita ulkomaille. Todellisuus oli kuitenkin monoliittista ulkokuorta monimutkaisempi. Tästä ei kuitenkaan seuraa, että yksilöiden tai ihmisryhmien toiminta ja motiivit olisivat olleet yhteneviä puolueen tavoitteiden kanssa. Neuvostokansalaisten omat tavoitteet ja tarpeet menivät usein valtion ja puolueen tarpeiden edelle siellä missä kansakäymistä ei pystytty valvomaan, ja tällaisia tilaisuuksia tuli suhteiden määrän lisääntyessä runsaasti.

Milloin neuvostovalta päättyi?

Ennen kuin voimme arvioida poikkikansallisen tarkastelun mahdollisia hyötyjä neuvostovallan päättymisen tarkastelussa, on tärkeää määritellä milloin neuvostovalta päättyi ja milloin sen päättymiseen johtanut kehitys alkoi. Poliittisena kokonaisuutena Neuvostoliiton olemassaolo päättyi vuoteen 1991. Kulttuurisesta ja yhteiskunnallisesta näkökulmasta asia ei ole silti näin yksinkertainen. Ei ole myöskään yhdentekevää puhutaanko Neuvostoliiton romahduksesta, neuvostovallan päättymisestä vai kommunismin lopusta.

Stephen Kotkin ei tarkastele neuvostovallan päättymistä totutusti perestroikan ajanjaksolla tapahtuneena ilmiönä, vaan vetää linjat 1970-luvun alusta aina 2000-luvulle saakka, jonne hän katsoo neuvostovallan purkautumisen jatkuneen.³ Tämä näkökulma korostaa, ettei Neuvostoliitto romahtanut, eikä prosessi ollut yllättävä

tai äkillinen, jollaisena aikalaiset sen yleensä näkivät. Sen sijaan siihen vaikutti useita tekijöitä, jotka saavuttivat yhden kulminaatiopisteensä Neuvostoliiton lakatessa olemasta valtiona 1991.

Ihmisten mielistä tai ympäristöstä neuvostoaika ei kuitenkaan hävinnyt valtiollisen historian päättymiseen. Voidaan väittää, ettei Neuvostoliittoa seurannut Venäjä aluksi eronnut merkittävästi edeltäjästään: virkamieskunta, hallinto, lait ja tavat muuttuivat varsin hitaasti. Venäjän ulkopuolella tilanne oli luonnollisesti toinen, esimerkiksi Baltiassa, jossa neuvostovallan päättymisen merkitsi suurempia hallinnollisia ja valtiollisia uudistuksia. Jos hyväksytään se tosiasia, että Neuvostoliitto ei romahtanut vaan lakkasi olemasta, syitä romahdukselle täytyy hakea kauempaa kuin perestroikan kaudelta. Lopulliset hajoamisprosessin käynnistäneet tekijät voidaan löytää perestroikan kaudelta, mutta tällöinkin varsinaiset syyt ovat muualla. Näiden tekijöiden löytämisessä poikkikansallinen lähestymistapa tarjoaa kiinnostavia mahdollisuuksia.

Neuvostoliiton romahduksesta puhuttaessa viitataan usein taloudellisiin tekijöihin, jotka väistämättä johtivat romahdukseen. Yleisesti huomio on kiinnittynyt hajoamisessa 1980-luvun jälkipuoliskolle. Tätä ennen hajoamisen osalta on yleisesityksissä yleensä viitattu lähinnä stagnaatioon: talouskasvun hidastumiseen ja poliittisen johdon ikääntymisen sekä uusiutumattomuuden aiheuttamiin ongelmiin.⁴ Ennen perestroikaa talouden tai yhteiskunnan kriisit eivät kuitenkaan olleet akuutteja. Vaikka taloudelliseen tilanteeseen ei oltu tyytyväisiä, Neuvostoliitossa vallitsi käytännössä täystyöllisyys, eikä laajoja levottomuuksia esiintynyt. Neuvostoliitto oli selviytynyt verrattain hyvin koulutuk-

3. Stephen Kotkin (2008) *Armageddon Averted. Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford University Press.

4. Moshe Lewin (2006) *Neuvostoliiton vuosisata*, Helsinki: Like, 458–467; Jyrki Iivonen (2000) *Neuvostoliiton/Venäjän historia 1985–1999*, teoksessa Heikki Kirkinen (toim.) *Venäjän historia*, Helsinki: Otava, 530.

sen, terveydenhuollon ja kaupungistumisen haasteista. Vasta Gorbatšovin reformit aiheuttivat laajamittaisia taloudellisia ongelmia, jotka heijastuivat suoraan kansaan.⁵ Kotkinin mukaan Neuvostoliitossa ei esiintynyt laajamittaista tyytymättömyyttä järjestelmää tai sosialismia itseään kohtaan. Kansan keskuudessa usko valtion vastuuseen yleisen hyvinvoinnin ja yhteiskunnallisen tasa-arvon toteuttajana on pysynyt vahvana näihin päiviin asti.⁶

Toinen yleinen selitystekijä neuvostovallan päättymiselle löytyy kylmän sodan tutkijoiden keskuudesta: kylmä sota päättyi lännen voittoon, joka vei neuvostovallalta legitimitetin ja johti neuvostoimperiumin purkautumiseen. Tämä näkemys tuo hajoamisen syyt luonnollisesti 1980-luvun jälkipuolelle.⁷ David Engerman leimaa tämäntyyppiset argumentit kylmän sodan determinismiksi, josta erityisesti amerikkalainen neuvostotutkimus kärsi läpi kylmän sodan, eikä ole siitä vapautunut vielääkään kokonaan.⁸ Kylmän sodan merkitys Neuvostoliiton sisäpoliittisessa kehityksessä ei kuitenkaan ollut erityisen merkittävä. Gorbatšovin ulkopolittiset reformit olivat enemmänkin sisäpoliittisten ja taloudellisten tekijöiden sanelemia kuin ulkomaisen paineen aiheuttamia.⁹ Perestroika ei ollut väistämätön tapahtuma. Vladislav Zubok arvioi, että Gorbatšovin valinnat, ennen kaikkea pyrkimys hajauttaa valtaa pois Moskovasta ja puolueelta, olivat kohtalokkaita.¹⁰ Tällöin perestroika olisi käynnistävä tekijä varsinaisten syiden löytyessä jostain kauempaa.

Tuoreimmat selitysmallit neuvostovallan päättymiselle löytyvät kun siirrytään poliittisista ja taloudellisista tekijöistä kulttuuriin selityksiin. Tällöin ohittamattomaksi tutkimukseksi nousee Alexei Yurchakin *Everything Was Forever, until It Was No More*, joka tarkastelee viimeisen neuvostosukupolven käsityksiä neuvostovallasta. Yurchakin tutkimus avaa näköaloja niihin mekanismeihin, jotka ylläpitivät ja toisaalta hajottivat kommunistisen puolueen symbolista valtaa ja legitimizeettiä. Tutkimuksen keskeinen

anti on neuvostovaltaa ylläpitäneiden kulttuuristen tekijöiden paljastaminen, sillä juuri näiden tekijöiden katoaminen 1980-luvun lopulla aiheutti hajoamisen kannalta keskeisen puolueen legitimitettkriisin. Stalin ja hänen jälkeensä puolueen johto hallitsivat poliittista diskursusia. Totuus tuli lähtökohtaisesti Marxin ja Leninin ajattelusta, mutta hierarkkinen puolue oli näiden näkemysten ainoa sallittu tulkitsija. Puolueen vallan ritualistinen toistaminen loi vaikutelman sen väistämättömyydestä, eikä sitä missään vaiheessa vakavasti haastettu järjestelmän sisältä. Valtaosa hyväksyi passiivisesti puolueen vallan välttämättömänä. Vasta glasnost, järjestelmän altistaminen avoimelle keskustelulle ja kritiikille, alkoi peruuttamattomasti horjuttaa järjestelmän perustaa.¹¹ Kulttuuriantropologina Yurchak on lähestynyt tutkimusaihettaan haastattelujen, lingvistisen ja diskurssianalyysin keinoin tarkastellen yhden sukupolven käsityksiä vallasta, ideologiasta ja arkipäivän elämästä. Tutkimuksen päähuomio ylipäätään on vasta siirtymässä Stalinin kaudesta eteenpäin, ja Yurchakin ”myöhäissosialismiksi” määrittelemän kauden kulttuurista on vielä vähän empiiristä tutkimusta.

Yurchakin tutkimuksessa kumouksellista on haastattelujen syvällisen hyödyntämisen ohella ajatus siitä, että Neuvostoliitosta puhuttaessa poikkikansallisilla suhteilla oli huomattava mer-

5. Stephen Kotkin (2008) 27.

6. Kotkin (2008) 44.

7. Ks. esim. Andrei Grachev (2008) *Gorbachev's Gamble. Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*, Cambridge: Polity.

8. David Engerman (2009) *Know Your Enemy. The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford: Oxford University Press.

9. Ks. Vladislav Zubok (2007) *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 410.

10. Zubok (2007) 303–307.

11. Alexei Yurchak (2006) *Everything Was Forever Until It Was No More. The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 286–291.

kitys Stalinin jälkeisen ajan kehityksessä ja lopulta järjestelmän romahtamisessa. Kehitys ei siis välttämättä johtunut ulko- tai sisäpolitiikasta, vaan valtiotason ulkopuolisesta vuorovaikutuksesta.¹² Ongelmana on, että poikkikansallisten suhteiden painoarvoa on kuitenkin vaikea arvioida, koska tutkimusta on liian vähän. Selvää kuitenkin on, että perestroikan myötä näkyväksi muuttuva epäusko kommunismin kykyyn taata ihmisille hyvä elämä ja elinolosuhteet myös tulevaisuudessa ei ollut perestroikan, vaan pidemmän kehityksen tulos. Perestroikan aikaan silloinen 30–40-vuotiaiden sukupolvi oli varttunut vailla suoraa kosketusta stalinismiin. Useilla heistä oli myös ollut henkilökohtaisesti mahdollisuus hankkia tietoa länsimaista sekä kapitalistisesta järjestelmästä joko käymällä henkilökohtaisesti ulkomailla, kohtaamalla ulkomailta tulevia vierailijoita, tai länsimaisten radiokanavien välityksellä, jotka olivat Neuvostoliitossa suosittuja. Yurchak viittaaakin siihen, miten Neuvostoliitossa kiinnostus vieraita kulttuureja, kieliä ja kaukaisia maita kohtaan lisääntyi suorastaan räjähdysmäisesti 1960-luvulla.¹³

Poikkikansalliset suhteet ja neuvostovallan päättymisen

Poikkikansallisten suhteiden merkitys neuvostovallan päättyemisessä nousee tärkeäksi juuri sitä kautta, että ne tarjosivat neuvostoliittolaisille mahdollisuuden avoimemmin vertailla omaa järjestelmäänsä, taloudellista tilannettaan sekä toimintamahdollisuuksiaan. Demokratian tai markkinatalouden suosio ei koskaan ollut niin laajamittaista kuin Yhdysvalloissa kuviteltiin. Huomattavasti suuremman vaikutuksen neuvostoliittolaisiin matkailijoihin näyttäisi sen sijaan tehneen länsimainen elintaso ja kulutustavaroiden paljous, liikkumisen vapaus, sekä ylipäätään valinnanvapaudet, jotka Neuvostoliitosta puuttuivat.¹⁴ Näiden vaikutusten laajuutta sekä mahdollista korostumista poikkikansallisessa kanssakäymisessä puolueen nimeämien päämäärien sijasta ei ole kuitenkaan liiemmästi

tutkittu. Esimerkiksi Yurchak ja Žubok ovat tutkimuksissaan keskittyneet vaikutuksiin, eivät itse kanssakäymiseen. Tästä syystä poikkikansallisen neuvostohistorian tutkimuksen puutetta voidaan pitää akuuttina. Kansainvälisten suhteiden ja politiikan tutkijat sekä kylmän sodan asiantuntijat eivät ole erikoistuneet Neuvostoliiton sisäiseen kehitykseen, jolloin ulkosuhteiden arviointi on jäänyt irralliseksi muun neuvostohistorian tutkimuksen kehityksestä.¹⁵

Vastaavasti neuvostohistorian tutkijat ovat usein keskittyneet yksinomaan maan sisäiseen kehitykseen. Tutkimuksen keskittyminen eristäytyneeseen Stalinin kauteen lieneekin osaltaan vaikuttanut poikkikansallisten suhteiden

12. Yurchakin ohella esimerkiksi Vladislav Zubok on tarkastellut neuvostoliittolaisten suhdetta länsimaihin ja arvioinut sen vaikuttaneen järjestelmän rapautumiseen. Molempien tutkimukset sisältävät runsaasti poikkikansallisen historiantutkimuksen piirteitä, mutta lähestymistä ei tietoisesti nimetä poikkikansalliseksi: Vladislav Zubok (2009) *Zhivago's Children. The Last Russian Intelligentsia*, Oxford: Harvard University Press; Yurchak (2006).

13. Yurchak (2006) 160. Stalinin ajan jälkeisellä sukupolvella oli suorien yhteyksien kasvun ohella yhä enemmän epäsuoria kosketuksia ulkomaihin esimerkiksi neuvostokielisten, ulkomaisten radiokanavien välityksellä. Osa kanavista sisälsi myös englannin, ranskan ja muiden kielten opetusohjelmia. Esim. Simo Mikkonen (2010) *Stealing the monopoly of knowledge? Soviet reactions to U.S. Cold War broadcasting*, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History* (Slavica publishers) vol 11, issue 4 (Fall); A. Ross Johnson ja R. Eugene Parta (toim.) (2010) *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, Central European University Press: Budapest.

14. Neuvostomatkailijoiden kokemuksista matkailusta lännessä Alexei Golubev (2011) *Neuvostoturismien ja läntisen kulutuskulttuurin kohtaaminen Suomessa*, *Historiallinen Aikakauskirja* vol 109, no, 413–425; Anne Gorsuch (2011) *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad*, Oxford: Oxford University Press.

15. Kylmän sodan kontekstissa Neuvostoliiton toimintaa ja roolia arvioidaan varsin usein ilman neuvostoaikaista arkistomateriaalia. Merkittäviä poikkeuksia tässä suhteessa ovat: Jonathan Haslam (2011) *Russia's Cold War. From the October Revolution to the Fall of the Wall*, New Haven: Yale University Press; Zubok (2007); Aleksander Fursenko ja Timothy Naftali (2006) *Khrushchev's Cold War. The Inside Story of an American Adversary*, New York: W. W. Norton.

jäämiseen taka-alalle, huolimatta siitä, että neuvostohistorian tutkimuksen fokus on siirtynyt kansainvälisesti avoimempaan Stalinin jälkeiseen kauteen. Puolueen näkökulmasta kansainvälisten yhteyksien kasvattamisella oli luonnollisesti omat ideologiset ja poliittiset tavoitteensa, sillä muuten rajoja tuskin olisi lähdetty avaamaan samassa mittakaavassa. Yhteyksien kautta pyrittiin ennen kaikkea osoittamaan neuvostojärjestelmän ylivertauisuus. Lähettämällä neuvostoliittolaisia huippumuusikoita ja esiintyjäryhmiä ympäri maailmaa pyrittiin tukemaan propagandaa Neuvostoliiton rauhantahtoisuudesta, mutta myös korkeasta kulttuurisesta tasosta.¹⁶

Hruštšovin kauden dynaaminen ulkosuhteiden kehittäminen kuitenkin alkoi jähmettyä Brežnevin kaudelle tultaessa. Vielä Hruštšovin kaudella puoluejohdon kiinnostus kansainväliisiin kulttuurisuhteisiin johti oman hallinnollisen yksikön perustamiseen, joka lohkaisi ison osan valtaansa ulkoministeriöltä, kulttuuriministeriöltä ja muilta hallinnon haaroilta. Brežnevin kaudella, vuonna 1968, tämä kulttuurisuhteiden valtionkomitea kuitenkin lakkautettiin ja sen valta palautettiin erityisesti ulkoministeriölle.¹⁷ Samalla kulttuurisuhteiden aktiivinen kehittäminen päättyi. Aiemmat vaihdonmuodot, ohjelma- ja opiskelijavaihto, ystävyysseuratoiminta, taiteilija- ja näyttelyvaihdot kuitenkin jatkuivat, jopa laajenivat merkittävästi, mutta ne eivät olleet enää Hruštšovin kauden tapaan keskiössä, vaan yksi rutiininomainen osa Neuvostoliiton kansainvälistä toimintaa.

Juuri ulkomaisten kulttuurisuhteiden vakiintuminen ja ideologisen valvonnan rutinoitumisen mahdollistivat poikkikansallisten, valtiotason ulkopuolisten ihmisten välisten yhteyksien laajentumisen ja monipuolistumisen. Virallista pintaa tarkasteltaessa havaitaan lähinnä rituaalisoitumista, joka näkyy hyvin Suomen ja Neuvostoliiton välisissä kulttuurisuhteissa. Maiden väliset ystävyysseurat lähtivät aktiivisesti kehittämään kulttuurisuhteita 1950-luvun lopulta, mut-

ta dynamiikan hiipuminen neuvostopuolella näkyi 1960-luvun loppua kohden. Säännöllisesti tiettyinä vuosipäivinä järjestetyistä yhteisistä juhlista, ystävyyskuukausista ja julistuksista tuli varsin onttoja, toistettiin aiempia mantroja yysopimuksen luonteesta, kansojen välisestä ystävyydestä ja muusta asiaankuuluvasta. Pinnan alla vakiintuneet kanavat kuitenkin mahdollistivat entistä laajemman ammatillisen, taiteellisen ja henkilökohtaisen kanssakäymisen, joka ei suoraan kuulunut neuvostovaltion sen enempää kuin puolueenkaan intresseihin. Vaihtoihin osallistuneet pyrkivät ennen kaikkea toteuttamaan omia henkilökohtaisia ja ammatillisia tavoitteitaan puolueen ideologisten ja poliittisten tavoitteiden sijaan. Poikkikansallinen historiantutkimus mahdollistaakin pääsyn pinnan alle: valtion tasolta henkilökohtaiselle, sekä henkilökohtaisen ja virallisen tason yhtymäkohtiin. Hruštšovin aikana destalinisaatio oli ylhäältä käsin johdettu prosessi, kun taas Brežnevin aikana muutospaineet tulivat ennen kaikkea alhaalta käsin.¹⁸ Tämä näyttäisi pätevän myös Neuvostoliiton ulkosuhteisiin, jotka Brežnevin kaudella vakiintuivat valtiollisella tasolla, mutta kehittyivät varsin dynaamisesti kun asioita tarkastellaan henkilötasolla.

16. Simo Mikkonen (2012) "Winning Hearts and Minds? Soviet musical intelligentsia in the struggle against the United States during the early Cold War" kesällä 2012 ilmestyvässä teoksessa Fairclough, Pauline (toim.) *Twentieth Century Music and Politics* (Farnham: Ashgate, 2012).

17. Nigel Gould-Davies (2003) *The Logic of Soviet Cultural Diplomacy*, *Diplomatic History* vol 27, no 2, 193–214; Mikkonen (2011)

18. Polly Jones (2006) on toimitannut erinomaisen kokoelman Hruštšovin ajan destalinisaatiosta *The dilemmas of de-stalinization. Negotiating cultural and social change in the Khrushchev era*, Lontoo: Routledge. Hruštšovin ajan destalinisaatio oli ennen kaikkea ylhäältä johdettu prosessi. Arkipäivän ja tavallisen ihmisen elämästä Brežnevin kaudelta on tutkimusta toistaiseksi vähän, erinomainen poikkeus Sergei Zhuk (2010) *Rock and Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Toistaiseksi urauurtavin tutkimus Neuvostoliiton sodanjälkeisestä historiasta tietoisesti poikkikansallisessa kontekstissa on ollut Anne Gorsuchin syksyllä 2011 julkaisema *All This is Your World*. Tutkimus katsoo edustavansa ”kansainvälisten suhteiden kulttuurihistoriaa”, mutta sen kohdalla voisi yhtä hyvin käyttää käsitettä poikkikansallinen. Gorsuch osoittaa laajaan arkistolähdepohjaan nojaten, että vaikka länteen suuntautunut neuvostoturismi käynnistyi poliittisin motiivein, matkailijat osoittivat vähäistä kiinnostusta näihin tavoitteisiin, eikä turismin laajentuessa valvominenkaan ollut enää mahdollista. Samalla turismi tarjosi mahdollisuuden verrata neuvostopropagandan rakentamaa kuvaa lännestä omiin havaintoihin.¹⁹

Yksittäisistä läpimurtoteoksista huolimatta teoreettinen viitekehys kuitenkin edelleen puuttuu ja poikkikansallisen lähestymistavan soveltaminen on usein tapahtunut tiedostamatta.²⁰ Yhteistä tutkimuksille on, että ne arvioivat kansainvälisiä suhteita uudelleen kulttuurisesta näkökulmasta käsin. Ne kuvaavat ajanjaksoa, jolloin Neuvostoliiton ulkopuolinen maailma tuli lähemmäksi tavallista ihmistä. Uskollisuus puolueelle menetti merkitystään poikkikansallisten suhteiden merkityksen kasvaessa jatkuvasti, erityisesti eliitin keskuudessa.²¹ Neuvostojohtajat uskoivat, että haastamalla lännen ja luomalla tilaisuuksia ottaa lännestä oppia maa voisi kuroa Yhdysvaltain etumatkan kiinni ja uudistaa maataan. Mutta suhteet myös altistivat länsimaisille ideaaleille ja kulutustottumuksille, mihin neuvostojärjestelmä ei ollut kyennyt riittävästi vaurutamaan.

Läntisten kulttuurivaikutteiden roolia Neuvostoliiton kehityksessä on tutkittu rajatusti, esimerkiksi yksittäisen taidealan näkökulmasta.²² Tyypillinen vasta-argumentti kulttuurivaikutteiden merkittävyydelle on viitata KGB:hen ja ideologiseen valvontaan. Henkilökohtaiset kokemukset ja haastattelut kuitenkin näyttäsivät viittaavan siihen, että valvonnan merkitys oli lopulta vähäinen.²³ Aluksi ulkomaan matkoil-

le osallistujat toki valikoitiin ja mahdollisuus suotiin lähinnä puolueen näkökulmasta täydellisinä kulttuurilähettiläinä pidetyn taide-eliitin edustajille. Näiden uskottiin pystyvän poliitikoja vakuuttavammin viemään eteenpäin Neuvostoliiton sanomaa rauhanomaisesta rinnakkainelosta ja hyvästä tahdosta. Jo 1950-luvun puolimaissa Neuvostoliitto kuitenkin lähetti yksittäisten taiteilijoiden sijasta kokonaisia oopperateattereita ja satapäisiä tanssiryhmiä kuu-kausien mittaisille kiertueille länteen.²⁴ Henkilövaihdot laajenivat opiskelijavaihdon ja turismin alueelle käsittäen laajoja ihmisryhmiä. Li-

19. Gorsuch (2011); Pia Koivunen on osoittanut, kuinka Neuvostoliiton organisoimat nuorisofestivaalit organisoitiin propagandatarkoituksiin, mutta ne palvelivat osallistujiaan myös tavoilla, jotka menivät ristiin puolueen pyrkimysten kanssa. Koivusen tekeillä oleva väitöskirja perustuu sekä arkisto- että haastatteluaineistoon.

20. Poikkikansallista neuvostohistoriantutkimusta on käytännössä harjoitettu esimerkiksi seuraavissa teoksissa: David Cauter (2003) *The Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford: Oxford University Press; Susan E. Reid (2008) *Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American National Exhibition in Moscow, 1959*, *Kritika* vol 9, no 4 (Fall), 855–904; Koivunen (2009); Mikkonen (2012).

21. Yurchak (2006), Zubok (2009).

22. Peter Schmelz (2009) *Such Freedom, If Only Musica. Unofficial Soviet Music during the Thaw*, Oxford: Oxford University Press; Rosalind Blakesley ja Susan Reid (toim) (2006) *Russian Art and the West. A Century of Dialogue in Painting, Architecture, and the Decorative Arts*, DeKalb: Northern Illinois University Press; Susan Reid (2005) *In the Name of the People: The Manege Affair Revisited, Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 6, no 4 (Fall), 673–716.

23. Zubok kuvaa monien puolueelle uskollisten henkilöiden ensikohtaamisten lännen kanssa olleen vallankumouksellisia, kuin ”uusien maailmoiden löytämistä”. Zubok (2009) 91; Golubev (2011).

24. Mikkonen (2012); myös kirjoittajan tekemässä haastattelussa laajalti neuvostoaikana matkustaneen Moisejevin tanssiryhmän johtaja Elena Shtsherbakova toi ilmi, kuinka jo ensimmäisillä matkoillaan (1958) Moisejevin tanssiryhmän mukana hänellä oli mahdollisuus verrattain vapaasti liikkua Yhdysvalloissa ja tehdä ostoksia. Haastattelu on tehty 9.2.2008.

säksi puolue saattoi tehokkaasti valvoa lähinnä sitä, keitä se päästi ulkomaille, ei näiden toimintaa ulkomailla.²⁵

Neuvostoliitto ja poikkikansalliset suhteet länteen

Poikkikansallisen neuvostohistoriantutkimuksen osalta on aivan viime aikoina julkaistu muutamia läpimurtoteoksia. David Hoffman on tutkinut Neuvostoliiton poikkikansallisia tiedeverkostoja sotienvälisenä aikana. Hän on tarkastellut sosialismin toteuttamista Neuvostoliitossa käytännössä sekä valtion omaksumia toimintatapoja liittäen nämä ajan eurooppalaiseen kontekstiin. Tuloksena löytyi huomattavia yhteneväisyyksiä. Hoffman osoittaa vakuuttavasti neuvostoliittolaisten asiantuntijoiden seuranneen tiiviisti kehitystä Euroopassa ja neuvostotieteen olleen tiukasti kytköksissä eurooppalaisiin valtavirtoihin.²⁶ Katerina Clark puolestaan osoittaa vertailevan kirjallisuudentutkimuksen keinoin neuvostoliittolaisen kulttuurielämän kosmopoliittisen luonteen ja tiukat kytkökset ajan länsimaisiin trendeihin. Kansallisena ja sisäänpäin kääntyneenä pidetty Stalinin kausi näyttäytyy varsin kansainvälisenä vaiheena.²⁷ Vaikka ajanjakson suhteen Hoffman ja Clark keskittyvät Stalinin kauteen, he kuitenkin viitoittavat tietä myöhäissosialistisen kauden poikkikansalliselle tutkimukselle.

Michael David-Foxin tuoreessa teoksessa *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941* osoitetaan, että poikkikansallinen tutkimus tarjoaa neuvostokontekstissa poikkeuksellisia näköaloja, mutta myös laajentaa perspektiiviämme kansainvälisen kehityksen suhteen.²⁸ David-Foxin kirja onkin erinomainen esimerkiksi Neuvostoliiton poikkikansallisten suhteiden tutkimuksesta ja poikkikansallisella lähestymistavalla saavutettavista hyödyistä. David-Fox tarkastelee Neuvostoliiton ja Stalinismin syntyä ennen kaikkea kansainvälisenä ilmiönä ja keskittyy neuvostovaltion ja ulkomaiden välisen

vuorovaikutuksen kuvaamiseen arkistolähteiden valossa.²⁹

Stalinin jälkeisen kauden tutkimuksessa poikkikansallinen lähestymistapa on noussut esiin ennen kaikkea kuluttamiseen liittyen. Kuluttamisen nousu Neuvostoliitossa voidaan jäljittää poikkikansallisten suhteiden kasvuun. Gorsuch on osoittanut kulutuksen saaman huomion johtaneen käytännössä siihen, että Neuvostoliitossa alettiin omaksua eurooppalaisia malleja jo Hruštšovin kaudella.³⁰ Gyorgy Peteri on kirjoittanut idän ja lännen välisestä rajasta kutsuen sitä rautaesiripun sijaan nylonesiripuksi, pyrkien osittain korostamaan elintason ja kuluttamisen merkitystä idän ja lännen välisenä tärkeänä erottavana tekijänä.³¹ Kuluttamisen ja

25. Esimerkkinä valvonnan puutteista on länsimaisen Radio Libertyn tutkimusinstituutin tekemät haastattelut länteen saapuneiden neuvostomatkailijoiden keskuudessa. Joni Krekola ja Simo Mikkonen (2011) *Backlash of the Free World. US presence at the World Youth festival in Helsinki, 1962*, *Scandinavian Journal of History* vol 36, no 2.

26. David Hoffman (2011) *Cultivating the Masses. Modern State Practices and Soviet Socialism, 1917–1939*, Ithaca: Cornell University Press.

27. Katerina Clark (2011) *Moscow, The Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*, Cambridge: Harvard University Press.

28. Michael David-Fox (2011) *The Implications of Transnationalism*, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 12, no 4 (Fall), 885–904; David-Foxin tammikuussa 2012 julkaistu kirja käsittelee Neuvostoliiton poikkikansallisia suhteita sotaa edeltävällä ajalla, ks. Michael David-Fox (2012) *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to Soviet Russia, 1921–1941*, New York: Oxford University Press.

29. Michael David-Fox (2012) *Showcasing the great experiment. Cultural diplomacy and western visitors to the Soviet Union, 1921–1941*, Oxford: Oxford University Press.

30. Anne Gorsuch (2010) *From Iron Curtain to Silver Screen. Imagining the West in the Khrushchev Era*, teoksessa Gyorgy Péteri (toim) *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

31. Gyorgy Peteri (2006) Introduction, teoksessa Gyorgy Peteri (toim) *Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe*, Trondheim: TSEECS no 18, August.

kulutustottumusten erilaisuuden ja näiden vaikutusten arviointi liittyy saumattomasti poikkikansalliseen historian tutkimukseen. Susan Reid on tarkastellut kuuluisaa Moskovan amerikkalaisen näyttelyn yhteydessä käytyä keittiödebatia vuonna 1959. Itse debatin sijaan Reid on keskittynyt tutkimuksessaan kuluttamisen määrittelyihin Neuvostoliitossa. Toisin kuin yleensä, hän on lähtenyt oletuksesta, etteivät neuvostoliittolaiset omaksuneet sokeasti läntisiä kuluttamisen määrittelyjä. Hän osoittaa neuvostojohdon pyrkineen rakentamaan kilpailevaa neuvostokulutuksen käsitettä, jossa korostui kulttuuri tavaroiden, järjestyksen yltäkylläisyyden ja valistuneisuus viihteen sijasta.³² Reidin argumentit ovat tärkeitä kun määrittellään kulutuksen muuttamista Neuvostoliitossa ja sen vaikutuksia ideologiseen korroosioon.

Jos ilmiötä tarkastellaan vain läntisin käsitteenmäärittelyin, hukataan useita olennaisia näkökulmia, sillä kulutuksen merkitys ja muutokset olivat Neuvostoliitossa lähtökohtaisesti erilaisia suhteessa länteen.³³ Länsimaisella kuluttamisella oli toki tärkeä roolinsa neuvostovallan päättymisessä, mutta prosessia on vaikea ymmärtää, jos ei tarkastella kulutuksen merkityksen muuttamista Neuvostoliiton omassa kontekstissa. Yhdysvaltain sijasta poikkikansalliset kytkökset Keski-, Pohjois- ja Länsi-Eurooppaan ovat juuri tässä suhteessa erityisen tärkeitä, koska liikkuvuus Neuvostoliiton ja näiden alueiden kesken oli huomattavasti vilkkaampaa kuin Yhdysvaltain kanssa. Ilmiötä ei siis tule nähdä vain Neuvostoliiton sisäisenä tai ulkoisena, vaan ennen kaikkea poikkikansallisena ilmiönä.

Länsimainen näkökulma on osaltaan dominoinut myös toisen maailmansodan jälkeisten kansainvälisten suhteiden tarkastelun kannalta keskeistä kylmän sodan viitekehystä. Tämä viitekehys on korostanut antagonismia, ideologista ja taloudellista vastakkainasettelua, mikä valtioiden näkökulmasta hallitsikin suhteita. Myös tässä suhteessa poikkikansallinen konteksti vaikuttaisi lupaavalta sen korostaessa ideologisten

ja kuviteltujen raja-aitojen ylittämistä: pyrkimystä liennytykseen ja rauhanomaisiin ratkaisuihin. Tavallisten ihmisten kuten kulttuurieliitinkin keskuudessa nämä päämäärät elivät vahvoina,³⁴ mutta perinteinen kylmän sodan narratiivi sysää ne sivuun. Esimerkiksi mielikuvien ja kulttuuriikonien vaikutukset yli kylmän sodan rintamalinjojen olivat tärkeitä ja kuuluvat poikkikansalliseen tarkasteluun. Andrew Jenksin kesällä 2012 julkaistava tutkimus Gagarin-myytistä osoittaa avaruuslennon (1961) tehneen hänestä kansainvälisen nuorisotähden, jonka kulttia neuvostojohdo vain rajoitetusti pystyi hallitsemaan.³⁵ Jaet-

32. Susan E. Reid (2008) Who Will Beat Whom? Soviet Popular Reception of the American Exhibition in Moscow, 1959, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 9, no 4, 855–904; myös Susan E. Reid (2009) Consumption and Everyday Culture after Stalin, *Russian Studies in History* vol 48, no 1, 3–9. Tutkimuksillaan Neuvostoliiton materiaalisesta kulttuurista Reid on muokannut neuvostohistorioitsijoiden käyttämiä menetelmiä, sekä lähteitä. Tärkeä julkaisu tässä suhteessa oli myös David Crowley ja Susan E Reid (toim) (2000) *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, Oxford: Berg.

33. Walter Hixson on korostanut, että vuoden 1959 myötä, viitaten erityisesti Moskovassa järjestettyyn amerikkalaiseen näyttelyyn, Yhdysvallat pyrki jatkuvasti kylvämään neuvostoliittolaisten keskuudessa länsimaisia kuluttamisen muotoja ja nämä johtivat lopulta kylmän sodan päättymiseen ja Neuvostoliiton romahtamiseen. Hixson kuitenkin sivuuttaa kysymyksen siitä, miksi länsimaisten kulutustottumusten juurtuminen Neuvostoliitossa kesti yli 30 vuotta. Hixson (1997) *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945–1961*, Palgrave Macmillan.

34. Rosa Magnusdottir on tutkinut neuvostoliittolaisten reaktioita Hruštšovin Yhdysvaltain matkaan vuonna 1959, joissa korostui rauhanomaisen rinnakkainelomaksminen ja esimerkiksi halu rakentaa henkilökohtaisen tason yhteyksiä amerikkalaisiin. Ks. Magnusdottir (2009) "Be Careful in America, Premier Khrushchev!" Soviet Perceptions of Peaceful Coexistence with the United States in 1959, *Cahiers du Monde Russe* vol 47, no 1–2, 109–130.

35. Andrew Jenks (2012) *The Cosmonaut Who Couldn't Stop Smiling. The Life and Legend of Yuri Gagarin*, DeKalb: Northern Illinois University Press. Jenksin mukaan Gagarinia pyrittiin luonnollisesti käyttämään puolueen propagandassa, mutta samalla Gagarinista tuli lännessäkin ikoni, joka palveli puolueen päämääriä vain osittain.

tujen mielikuvien ohella avaruuslennot avasivat myös poikkikansallisia tiedeyhteyksiä jo 1970-luvulla. Avaruustutkimuksen avulla pyrittiin ”ylittämään kylmän sodan kiistat ja rakentamaan uudenlaista globaalia yhteistyötä”.³⁶ Tieteelliset ja ylipäätään akateemiset yhteisöt pyrkivät aktiivisesti hyödyntämään mahdollisuuksia rajat ylittävään yhteistyöhön. Motiivit olivat usein amatillisia, välillä myös korkeampia, mutta ne yhtä kaikki todistavat puolueen poliittisten päämäärien olleen usein toisarvoisia myös neuvostoliittolaisille.

Käsitteet ja metodologia poikkikansallisessa historiassa

Olenainen piirre uudessa Stalinin jälkeistä aikaa käsittelevässä tutkimuksessa on monitieteisyys. Historian, taidehistorian, antropologian, sosiologian ja kulttuuritutkimuksen yhteistyönä on syntynyt hedelmällistä uudelleentulkintaa neuvostoajasta, jota aiemmin hallitsivat ennen muuta perinteiseen politiikan tutkimukseen erikoistuneet sovjetologit. Huomion siirtyessä puoluejohdon toimista kulttuurisiin ja yhteiskunnallisiin tekijöihin monitieteinen lähestymistapa on oikeastaan ainoa mahdollinen vaihtoehto. Kuten monitieteisen tutkimuksen kanssa usein on, myös poikkikansallinen historia (lähtökohdiltaan monitieteistä) pitää sisällään ongelmia niin käsitteistönsä kuin metodologiankin osalta.

Ensinnäkään poikkikansallinen historia ei ole täysin vakiintunut käsite, vaan se ymmärretään hivenen eri tavoin. Kuvaavaa on, ettei vakiintunutta suomennosta englanninkielen termille ”transnational history” ole. Käytän tässä poikkikansallista historiaa, joka helposti rinnastuu valtioiden välistä vertailua painottavaan termiin ”cross-national history”, joka ei kuulu tämän artikkelin piiriin. Keskeinen ongelma on myös tapaustutkimusten vähäinen määrä. Ihmisten, ideoiden, tavaroiden ja käytänteiden liikkuvuus, sekä vaikutus Neuvostoliiton kehitykseen on kasvavan kiinnostuksen kohde, mutta tutkimus koostuu enemmän yksittäisistä tutkimuksista

joissa on runsaasti yhteneväisyyksiä, sen sijaan että olisi yhtenäisen tutkimussuuntauksen tulos. Poikkikansallinen lähestymistapa näyttäisi tarjoavan kehyksen, joka olemassa olevan tutkimuksen kokoamisen ohella myös ohjaa Neuvostoliiton muutosmekanismien parempaan ymmärtämiseen. Kokoava nimike myös auttaa tutkijoita lähestymistavan tietoisessa valinnassa. Samalla Neuvostoliiton suhdetta Eurooppaan ja länteen voidaan tarkastella aiempaa tasapainoisemmin. Länsi koettiin uhkaksi ennen kaikkea politiikan näkökulmasta, kun taas tavalliselle ihmiselle lännen merkitys oli huomattavasti moniulotteisempi.

Keskeinen haaste poikkikansallisen historian soveltamiseen neuvostohistoriassa liittyy sen amerikkalaisiin juuriin.³⁷ Toisin kuin Yhdysvallat tai Länsi-Euroopan maat, Venäjä ja Neuvostoliitto eivät koskaan ole olleet kansallisvaltioita. Toisaalta, kun poikkikansallisuudella viitataan ihmisten, prosessien sekä ideoiden liikkuvuuteen, ja poikkikansallinen historia tuo yhteen aiemmin kansallisesti erikoistuneita tutkijoita, aiheuttaa kansallisvaltion puuttuminen lähinnä käsitteenmäärittelyllisiä ongelmia mutta selittää käsitteen hitaan omaksumisen neuvostohistoriassa. Neuvostoliiton asettamista liikkuvuusrajoituksista huolimatta maa oli kiistämättä myös kommunistisen ”toisen maailman” keskus, joka erityisesti toisen maailmansodan jälkeen veti puoleensa ihmisiä kaikkialta maailmasta. Tässä mielessä olenainen rajalinja voitaisiin Neuvostoliiton ohella vetää kommunistisen toisen maailman rajalle ja käyttää Peterin tavoin poik-

36. Andrew Jenks (2011) *Transnational History and Space Flight*, *Russian History blog*, October 5, 2011.

37. Ks. esimerkiksi AHR Conversation (2006): *On Transnational History*, *American Historical Review* vol 111, no 5, 1140–1165. Poikkikansallinen lähestyminen ilmenee keskustelussa ennen kaikkea kurottautumisena perinteisen kansallisvaltioihin jumiutuneen tarkastelun tuolle puolen.

kikansallisen sijasta järjestelmienvälisen käsitettä.³⁸

Koko toisen maailman tarkastelu kokonaisuutena on kuitenkin varsin haastavaa. Jo yksin Neuvostoliiton poikkikansallisten suhteiden tarkastelussa tulee huomioida useampien kansallisuuksien erilaiset asemat ja niiden väliset jännitteet. Tässä suhteessa eri alueiden välisen dynamiikan kannalta Suomen lähialueet tarjoavat kansainvälisesti erittäin kiinnostavan alueen: Suomi, Neuvostoliitto sekä Neuvosto-Viro muodostivat kolmion, jonka avulla poikkikansallisten suhteiden dynamiikasta voidaan tehdä kiinnostavia havaintoja. Virolaisille yhteyksien kehittäminen Suomeen oli erityisen tärkeää, mutta Suomi muodosti myös yleisesti monille neuvostoliittolaisille tärkeän kanavan länteen. Tämä kolmio auttaa ymmärtämään myös keskuksen ja periferian suhteita poikkikansallisissa yhteyksissä ja vaikutteiden kulkeutumisessa eri alueille. Tässä kuitenkin tullaan seuraavaan poikkikansallisen historiantutkimuksen ongelmaan, joka on kielellinen. Siinä missä yhteiskuntatieteilijät ja politiikan tutkijat ovat jo pidempään lähestyneet Neuvostoliittoa poikkikansallisella otteella, heidän aineistonsa ei ole yhtä tiukasti sidoksissa paikalliseen kontekstiin ja kieleen. Historiantutkijan näkökulmasta kieli ja konteksti ovat siinä määrin olennaisia, että nämä haasteet tulevat lähes välttämättä vastaan. Vaikka neuvostoajana venäjä olikin hallitseva kieli, esimerkiksi Viron, Neuvostoliiton ja Suomen dynamiikkaa tarkasteltaessa materiaalia löytyy erikseen kullakin kielellä. Tässä suhteessa tutkijoiden välinen yhteistyö onkin ensiarvoisen tärkeää.³⁹

Poikkikansallista historiantutkimusta ei voida pitää monoliittisena kokonaisuutena, vaan se sisältää useita eri painotuksia. Poikkikansallisen lähestymistavan alullepanijoista Akira Iriye pitää yhtenä tällaisena ilmenemismuotona internationalistisen liikkeen tutkimusta (engl. *Internationalism movement*). Iriye viittaa erityisesti maailmansotien väliseen liikkeeseen, joka korosti ”kansainvälisen toiminnan uudelleenmääritte-

lyä nimenomaan kansojen väliseksi yhteistyöksi ja vuorovaikutukseksi”.⁴⁰ Vaikka tämä tutkimus on korostanut nimenomaan 1920- ja 1930-lukua, myös kylmän sodan aikana vaikutti voimakas pyrkimys nimenomaan kansalliset ja ideologiset rajat ylittävään yhteistyöhön. Nurkkakuntaisuuden ja ”toiseuden” pelon ylittäminen edellyttivät vaihtoehtoista määritelmää maailmanpolitiikasta.⁴¹ Vastaavia, rautaesiripun ylittäneitä pyrkimyksiä löytyi samanaikaisesti muitakin, Länsi-Euroopan ohella myös Itä-Euroopasta.

Toiseuden pelkojen lieventäminen ja vieraiisiin kulttuureihin tutustuminen mainittiin myös Neuvostoliitossa keskeisenä tavoitteena, kun rajoja Stalinin jälkeen ryhdyttiin avaamaan.⁴² Tässä suhteessa Neuvostoliitossa tultiin lähelle Iriyen kuvaamaa kulttuurista kansainvälisyyttä (*cultural internationalism*), millä hän pyrki tekemään eron taloudellisena kansainvälisyytenä nähtyyn globalisaatioon. Iriye yhdisti tämän internationalistisessa ajattelussa kansojen väliseen kommunikaation, ymmärryksen ja yhteistyön lisäämiseen. Käytännössä kyse siis olisi yhteisistä pyrkimyksistä ja tavoitteista, sekä kypsimmästä ymmärryksestä toisten tavoitteita kohtaan.⁴³ Toisen maailmansodan jälkeisenä aikana sotilaallisten konfliktien uhka ja geopoliittinen laskelmointi hallitsivat kansainvälisissä suhteissa. Pinnan alla kuitenkin vaikutti päinvastaisia, kulttuurisen kansainvälistymisen pyrkimyksiä, jotka vaikuttivat merkittävästi sekä

38. György Péteri (2004) Nylon Curtain: Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe, *Slavonica* vol 10, no 2, 113–123.

39. Michael David-Fox (2011) The Implications of Transnationalism, *Kritika, Explorations in Russian and Eurasian History* vol 12, no 4, 885–904.

40. Akira Iriye (1997) *Cultural Internationalism and World Order*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 3.

41. Iriye (1997) 15–16.

42. Gould-Davies (2003); Mikkonen (2011)

43. Iriye (1997) 17–20.

kylmän sodan että neuvostovallan verrattain rauhanomaiseen päättymiseen.

Neuvostovallan päättymisessä on poikkikansallisen historian näkökulmasta keskeisellä sijalla myös neuvostoidentiteetin heikkeneminen ja sen suhde kansalliseen identiteettiin. Artikkelissaan ”The Withering Away of the Nation” Ulf Hannerz keskusteleo olosuhteista, jotka heikentävät kansallista identiteettiä. Eric Hobsbawm teoksessaan *Nations and Nationalism since 1780* osoittaa skeptisyytensä kansojen elinvoimasta globalisaation aikakaudella, jossa poikkikansalliset rakenteet selkeästi vahvistuvat.⁴⁴ Hannerz on kuitenkin valinnut Hobsbawmia yksilökohtaisemman lähestymistavan, korostaen yksilötason kokemuksia. Hannerzin mukaan ”rajoja ylittäviä suhteita henkilöiden ja paikkojen välillä löytyy todella paljon. Verkostot voivat olla hyvinkin intiimejä ja pienimuotoisia, poikkikansallisen ei aina tarvitse olla mittasuhteiltaan valtavaa.”⁴⁵ Jos internationalismi olikin vielä 1900-luvun alkupuolella ennen kaikkea pienen koulutetun eliitin piirissä vaikuttanut ilmiö, kylmän sodan aikakaudella poikkikansalliset verkostot käsitivät huomattavasti laajempia yhteiskunnan osia, usein myös ihmisiä valtarakenteiden ulkopuolella. Aikakaudella, jolloin alati kasvava määrä neuvostokansalaisia oli tekemisissä länsimaisten ideoiden, ihmisten ja kulttuurituotteiden kanssa, nämä kontaktit mahdollistivat oman järjestelmän, elinolosuhteiden ja todellisuuden vertaamisen toiseuteen, josta aiemmin oli saanut tietoa lähinnä valtion propagandan vääristämänä. Tällä oli oma, toistaiseksi vielä varsin heikosti tutkittu vaikutuksensa neuvostovallasta vieraantumiseen.

Pyrkimys yhteiskunnallisten ja kulttuuristen piirteiden tarkasteluun tuo historiantutkimuksen puolella oman metodologisen haasteensa. Kun Neuvostoliiton tapauksessa kansainvälistymistä on tutkittu ennen kaikkea valtion tuottamien aineistojen kautta, näyttäytyvät suhteet ennen kaikkea valtion kontrolloimina ja puolueen motivoimina. Kommunistinen puolue

luonnollisesti oli systeemin ohjaksissa, mutta tuskin hallitsi suhteita täydellisesti. Erityisesti Brežnevin kaudella harmaa talous ja valtion valvonnan ulkopuolinen toiminta lisääntyivät. Valtiota ei nähty ainoana eikä välttämättä pääasiallisena keinona saavuttaa poliittisia, taloudellisia tai yhteiskunnallisia päämääriä. Matthew Evangelistan harvinaista poikkikansallista otetta edustava työ tarkastelee kylmän sodan ydinuhan eliminoinniseen tähännyttä poikkikansallista liikehdintää. Useat kansainvälisiä rauhanliikkeitä tarkastelleet tutkimukset sivuuttavat neuvostoliittolaisen materiaalin, jota Evangelista kuitenkin on hyödyntänyt onnistuen vetämään rauhanliikkeen juuret myös Neuvostoliitossa aina 1950-luvulle asti. Evangelistan päähuomio ja aineisto ovat poikkikansallisesti ajattelevien yhteistyöjärjestöjen aineistoissa, julkilausumisissa ja toiminnassa.⁴⁶ Toisin sanoen, kylmän sodan kansainvälisyys, joka usein oli geopolittista nationalismia joko Yhdysvaltain tai Neuvostoliiton hyväksi, ei ollut kylmän sodan maailmassa suinkaan ainoa vaihtoehto, vaan niiden rinnalla vaikutti aitoja pyrkimyksiä ohi kansallisvaltioiden pyrkimysten. Keskittyminen valtion ja puolueen tuottamaan arkistomateriaaliin osaltaan estää poikkikansallisten suhteiden havainnointia.

Syksyllä 2011 julkaistussa tutkimuksessaan Sarah Snyder eteni Evangelistan viitoittamaa poikkikansallista tietä. Hän tarkastelee suhtautumista toisinaajattelijoihin ja ihmisoikeuksiin molemmin puolin rautaesirippua, sekä näiden vaikutusta neuvostovallan päättymiseen. Kyseessä on kylmän sodan aikana erityisesti Neuvostoliittoon vaikuttanut ilmiö, jolla oli voimakkaat kansainväliset kytkökset ja joka tuli mah-

44. Eric Hobsbawm (1990) *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge university Press.

45. Ulf Hannerz (1993) *The Withering Away of the Nation? Ethnos* vol. 58, 377–390.

46. Matthew Evangelista (1999) *Unarmed Forces. The Transnational Movement to End the Cold War*, Ithaca: Cornell University Press.

dolliseksi nimenomaan poikkikansallisten verkostojen ansiosta.⁴⁷ Snyder tarjoaa merkittäviä havaintoja pyrkiessään analysoimaan ilmiötä, jolla uskotaan olleen merkittävä vaikutus kylmän sodan päättymiseen. Hänen tarkastelemaansa Helsinki-verkosto osoitti osaltaan kansalaisjärjestöjen ja valtion organisaatioiden väliset läheiset suhteet ja limittymisen: Yhdysvaltain radiokanavat Voice of America, Radio Liberty ja Radio Free Europe osaltaan tekivät työtä Helsinki-verkoston tunnetuksi tekemiseksi ja ylipääntään tukivat sen tavoitteita.⁴⁸

Jotta poikkikansallisia suhteita voidaan tarkastella, täytyy huomion siirtyä valtion tasolta henkilöiden ja ihmisryhmien tasolle. Tämän täytyy heijastua myös lähteiden käyttöön ja valintaan. Ihmisten omat havainnot ja kokemukset täytyy saada paremmin esille. Yksi ratkaisumalli löytyy oraalihistorian käytöstä arkistolähteiden rinnalla.⁴⁹ Viimeaikainen julkisen mielipiteen ja tavallisen ihmisen tutkimus avaa käytännössä mahdollisuuksia tarkastella myös poikkikansallisten verkostojen mukanaan tuomia muutoksia.⁵⁰ Stephen Bittner tutkimuksessaan Hruštšovin kauden moskovalaisen älymystön suhteista länteen osoittaa miten monet Stalinin aikaa edeltäneet yhteydet heräsivät uudelleen henkiin tämä kuoltua. Bittner tarjoaa metodologisia oivalluksia siitä, kuinka tutkia yksilöiden ja ihmisryhmien kokemuksia poikkikansallisista suhteista. Hän käyttää kekseliäästi muistelmia ja paikallisarkistoja kiertäen keskeisten arkistojen rajoitukset Hruštšovin aikaisten aineistojen suhteen. Bittnerin tutkimus kostuu joukosta keskenään limittyviä tapaustutkimuksia, joissa kaikissa on keskeisenä teemana Hruštšovin ajan kulttuurinen ja sosiaalinen vapautuminen kokemuksena. Keskeisessä roolissa näissä on ennen kaikkea uusien yhteyksien syntyminen länteen ja läntisiin kollegoihin.⁵¹

Avainasemassa neuvostovallan rapautumisen osalta näyttäisi olleen yksilön ja yhteisön välisten suhteiden muutos. Greg Castillo on tutkimuksessaan neuvostokodeista osoittanut, että

yksilöllisen tilan korostuminen ja perhekohtaisen asuntojen rakentaminen Stalinin jälkeisellä kaudella tekivät valtion ja puolueen vaatimusten sivuuttamisen helpommaksi.⁵² Täytyy kuitenkin huomioida, että esimerkiksi Oleg Harhordin on esittänyt vastakkaisen näkemyksen: hänen mukaansa yhteiskunnallinen kontrolli ja valtion interventiot jopa lisääntyivät Hruštšovin kaudella.⁵³ Totta onkin, että esimerkiksi turistiryhmissä oli mukana turvallisuuspalvelun palkkaama ”esi-liina”, jonka tehtävä oli estää sopimattomat kontaktit ulkomailla, sekä tämän ohella vielä ”starosta”, ryhmän vanhin, joka piti huolen ryhmän moraalisisesta johtamisesta. Usein myös matkustavilla taiteilijoilla oli puolueen valitsema ”henkilökohtainen sihteeri”, joka piti huolta taiteilijasta ulkomailla. Tässäkin suhteessa Suomi on

47. Sarah Snyder (2011) *Human Rights Activism and the End of the Cold War. A Transnational History of the Helsinki Network*, Cambridge: Cambridge University Press.

48. Snyder (2011) 161–164.

49. Sosiologian ja yhteiskuntahistorian puolelta tärkeänä neuvostoaikaisena poikkeuksena mainittakoon Vladimir Shlapentokhin tutkimukset, esimerkiksi (1989) *Public and Private Life of the Soviet People*, Oxford University Press ja Shlapentokh (1988) *Soviet Ideologies in the Period of Glasnost*, Praeger.

50. Iu. V. Aksiutin (2010) *Khrushchevskaja "Otpepel" i obshchestvennaye nastroyeniia v SSSR v 1953–1964 gg.* Moscow: Rosspen; Cynthia Hooper (2008) What Can and Cannot Be Said: Between the Stalinist Past and New Soviet Future, *Slavonic and East European Review* vol 86, no 3 (April), 306–327; Karl E. Loewenstein (2006) Re-Emergence of Public Opinion in the Soviet Union: Khrushchev and Responses to the Secret Speech, *Europe-Asia Studies* vol 58, no 8, 1329–1345; Polly Jones (2006) From Secret Speech to the Burial of Stalin: Real and Ideal Responses to De-Stalinization. teoksessa Polly Jones (toim) *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*, London: Routledge.

51. Stephen V. Bittner (2008) *The Many Lives of Khrushchev's Thaw. Experience and Memory in Moscow's Arbat*, Ithaca: Cornell university press.

52. Greg Castillo (2010) *Cold War on the Home Front. The Soft Power of Midcentury Design*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

53. Oleg Kharkhordin (1999) *The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*, Berkeley: University of California Press.

erittäin tärkeä poikkeus jo varhain. Vaikka Suomi oli kapitalistinen maa, ennen kaikkea loikkausta yrittävien neuvostokansalaisten käännäytämisen takasi KGB:lle mielenrauhan, jonka myötä neuvostomatkailijat ja -delegaatiot saivat toimia Suomessa melko vapaasti.⁵⁴ Ristiriita suojasään ja Harhordinin näkemyksen välillä ei välttämättä ole sovittamaton. Valtion ja puolueen politiikka ryhtyi Stalinin kauden jälkeen korostamaan entistä enemmän epäsuoraa kontrollia ja normeja, joita levitettiin voimakkaasti esimerkiksi radion ja television kautta jokaiseen kotiin. Sisältöjen valvominen kävi kuitenkin huomattavan vaikeaksi.⁵⁵ Juuri tästä syystä on tärkeää katsoa valtion ja puolueen päämäärien taakse, henkilökohtaisten ja erilaisten ryhmien mahdollisiin muihin motivaatiotekijöihin, jotta neuvostovalan rapautumiseen voidaan päästä käsiksi.

Metodologia, teoria vai suhtautumistapa?

Poikkikansallinen lähestymistapa neuvostohistoriaan heijastuu tutkimuksen metodologiaan ja teoriaan, mutta on ennen kaikkea suhtautumistapa, joka vaikuttaa tarkastelukohteesta esitettävään kysymykseen ja saatuihin vastauksiin. Poikkikansallisuus ei itsessään määritä käytettävää metodologiaa, joskin neuvostovalan päättymisen kaltaisessa lähihistorian tarkastelussa se usein ohjaa käyttämään arkistojen ohella paremmin yksilöiden ja ihmisryhmien kokemusten havaitsemiseen soveltuvia oraalihistorian keinoja. Vaikka arkistolähteiden joukossa on aineistoja, joista voidaan nostaa yksilöiden kokemuksia ja yhteiskunnallisia käännekohtia, näiden todentaminen haastattelujen avulla on ensiarvoisen tärkeää erityisesti jos tarkastellaan lähihistoriaa, kuten neuvostovalan päättymiseen johtaneita tekijöitä. David-Foxin tavoin asiaa voidaan tarkastella valtion toiminnan kautta edeten valtion mahdollistamasta toiminnasta ryhmä- ja yksilötasolle, mikä Stalinin kaudella onkin käytännössä ainoa vaihtoehto. Ongelmana on kuitenkin se, että Stalinin aikaan yhteydet olivat ra-

jallisia ja tiukasti valvottuja, kun taas myöhäissosialismin kaudella viralliset dokumentit antavat vain hyvin vajavaisen kuvan poikkikansallisten yhteyksien todellisuudesta tai niiden vaikutuksista. Haastatteluilla pystytäänkin tuottamaan dataa poikkikansallisista verkostoista, jotka näkyvät arkistojen kautta usein heikosti, jos lainkaan. Vaikka metodologia ei suoranaisesti ole ollut tämän artikkelin keskeisin kohde, sillä on keskeinen rooli historian poikkikansallisessa uudelleensuuntaamisessa.

Voimakkaimmin poikkikansallinen lähestymistapa heijastuu tutkimuskohteen valintaan ja teoreettiseen viitekehykseen. Poikkikansallinen historia korostaa ennen muuta kansainvälisten suhteiden uudelleenmäärittelyä ihmistenvälisenä toimintana valtioiden välisen kanssakäymisen sijasta. Tämä vaikuttaa merkittävästi siihen millä tavalla ja mitä aineistoja käytetään. Neuvostovalan päättymisen osalta poikkikansallinen lähestymistapa tarjoaa mahdollisuuden tarkastella toistaiseksi huonosti yhteen sopineita sisäisiä ja ulkoisia selitystekijöitä katsomalla asioita nimenomaan alhaalta käsin.

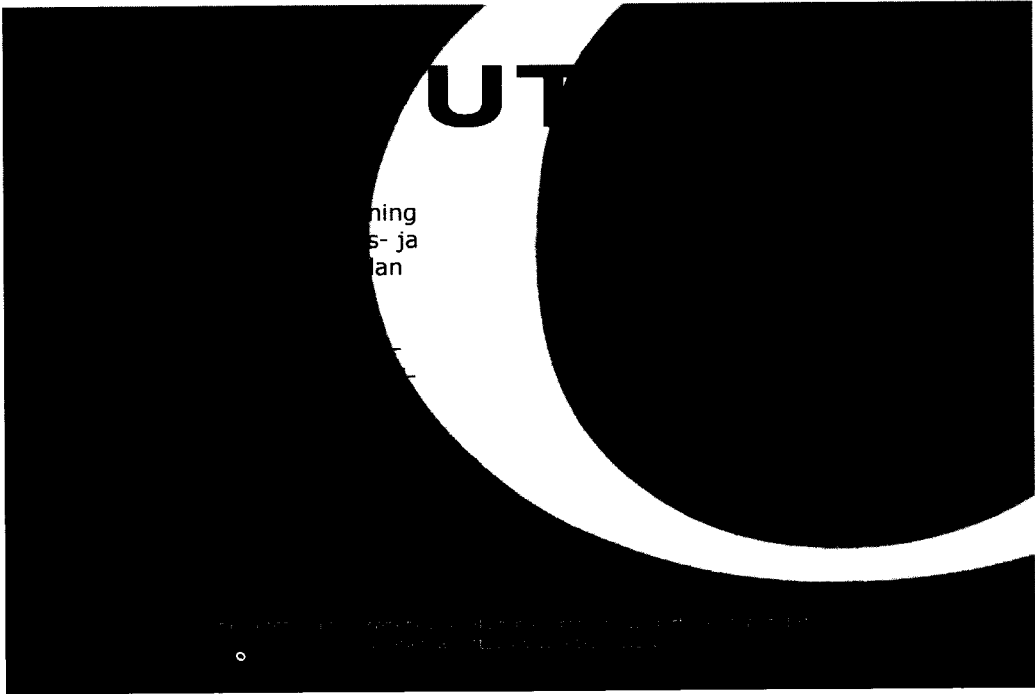
Poikkikansallinen neuvostohistorian tutkimus ei olekaan tavoite sinänsä, vaan ennen kaikkea sen anti nousee erilaisesta näkökulmasta, keinosta nähdä asioita, jotka ovat aiemmin jääneet joko vähälle huomiolle tai kokonaan huomiotta. Tässä tapauksessa neuvostovalan päättymiseen johtavia tekijöitä ei ole tyydyttävästi kyetty käsittelemään ja julkaistut tulokset ovat

54. Kirjoittajan haastattelut Märta Gartz-Kuokkasen kanssa 26.8.2011 ja Maire Pulkisen kanssa 26.8.2011. Molemmat haastateltavat ovat Fazerin konserttitoimiston entisiä työntekijöitä, jotka olivat läheisissä tekemisissä neuvostoliittolaisten huippuartistien kanssa huolehtien näiden asioista ja kiertueista Suomessa.

55. Kristin Roth-Ey (2011) *Moscow Prime Time. How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War*, Ithaca: Cornell University Press. – *Nyt julkaistu Simo Mikkosen artikkeli on läpikäynyt tieteellisen vertaisarvioinnin.*

pysyneet varsin hajanaisina. Erityisesti sisäisten ja ulkoisten selitystekijöiden yhteensovittamisessa on ollut selkeitä ongelmia. Tässä suhteessa poikkikansallinen tutkimus onkin lupaava suuntaus, jonka avulla on mahdollista päästä valtion

ja puolueen näkökulman taakse aiempaa selkeämmin. Tämä näyttäisi tarjoavan myös aiempaa paremman ymmärryksen niistä tekijöistä ja prosesseista, jotka johtivat neuvostovallan päätymiseen.

Olli Nurmi

Tasavallan palauttajat

VIRON MUINAISMUISTOSEURAN
HISTORIAPOLITIIKKA VUOSINA 1987–1991

Olli Nurmi tarkastelee vuosien 1987–1991 aikana tapahtunutta Viron kansallisen historian uudelleenarviointia ja murroksen aikana muotoutunutta kansallismielisen liikehännän kuvaa Viron historiasta. Neuvosto-Viroon syntyi vuonna 1987 järjestäytyneet liikehännät, jotka omistautui historian muokkaamiseen kansallismieliseen suuntaan. Järjestäytyneen liikehännän poliittisena tavoitteena oli tukea Viron itsenäisyyspyrkimyksiä.

”Historioitsijat, jotka vakaan kehityksen kausina tekevät huomaamatta omaa ammattityötään, nousevat murroksellisia aikoina yleisen mielenkiinnon keskiöön. [– –] Heidän on annettava vastaus siihen, mitä pitäisi tehdä ja kuinka”, kirjoitti virolainen sotahistorioitsija Hannes Walter 1980-luvun lähestyessä loppuaan.¹

Neuvostoliiton pyrkimys muokata historiaa poliittisen järjestelmän tukemiseksi oli tuhonnut Neuvosto-Virosta lähes kaiken, mikä muistutti Viron aiemmasta itsenäisyydestä. Julkinen keskustelu maan menneisyyden kipupisteistä ei ollut mahdollista, vaikka historiankirjoitus ei ollutkaan täysin yksiaänistä.² Historian kielletyistä aiheista, kuten virolaisten kyydityksistä, käytettiin nimitystä valkoinen läikkä. Vaikenemisesta huolimatta pinnan alla kyti tyytymättömyys, joka purkautui avoimesti Mihail Gorbatšovin uudistusten luoman ilmapiiriin myötä. Neuvostoliiton perestroika-politiikan keskeinen tavoite oli pyrkimys oikeuttaa neuvostojärjestelmä uudistamalla sitä.³ Uudistuksen tueksi tarvittiin

myös kriittisen keskustelun sallivaa glasnost-politiikkaa. Vain harvoin historian rooli muodostuu yhtä tärkeäksi kuin poliittisen murroskauden aikana, jolloin yhteiskunta kokee suuria muutoksia.⁴ Tämä on nähtävissä erityisen hyvin 1980-luvun lopun Viron tapahtumissa.

Poliittinen murros synnytti yhteiskunnallista liikkumatilaa, joka mahdollisti vahvemman kansalaisyhteiskunnan muotoutumisen ja vapaamman keskustelun. Eräs Viron kansalaisyhteiskunnan ensimmäisiä versoja oli suosiota saavuttanut maan historialle omistautunut kansallismielinen liikehännä, jolla oli juurensa jo 1970-luvulla epävirallisesti järjestäytyneissä keskustelukerhoissa. Neuvosto-Viron kansalaisyhteiskunnan toiminta oli aktiivista muihin neuvostotasavaltoihin verrattuna. Tämän on arvioitu osaltaan vauhdittaneen Virossa 1980-luvulla ja myöhemmin tapahtuneita muutoksia.⁵

Historiallikerhonnat järjestäytyivät loppuvuodesta 1987 yhdistykseksi, jolle annettiin nimeksi Viron Muinaismuistoseura (viroksi *Eesti Muinsuskaitse Selts*). Seuraa on kuvattu ensimmäiseksi yleisvirolaiseksi demokraattiseksi joukkojärjestykseksi. Kevääseen 1988 mennessä yhdistyksen jäsenmäärä nousi noin 4 000 henkeen.⁶ Useiden seuran järjestämien historia-aiheisten tapahtu-

1. Hannes Walter (1989) 'Ajaloõ õppetund', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Veebruar 1989.

2. Pertti Grönholm (2007) 'Stalinismen purkaminen Neuvosto-Viron historiankirjoituksessa ja tutkijoiden uusi sukupolvi', *Ennen ja nyt* 1/2007.

3. Aappo Kähönen (2008) 'Loser's History'. Legitimacy, History Politics and Ideological reforms in the Soviet Union, teoksessa Juhana Aunesluoma & Pauli Kettunen (toim.) *The Cold War and the Politics of History*, Helsinki: Edita Publishing, 141.

4. Richard J. Evans (2003) 'Redesigning the Past. History in Political Transition', *Journal of Contemporary History* 38:1.

5. Li Bennich-Björkman (2007) 'The Cultural Roots of Estonia's Successful Transition: How Historical Legacies Shaped the 1990s', *East European Politics & Societies* 21 (2), 323–334.

6. Mait Raun (2000) 'Muinsuskaitse Selts ja poliitika', *TUNA Ajalookultuuri ajakiri* 2000 (1), 67–70.

mien osallistujamäärät laskettiin tuhansissa tai jopa kymmenissä tuhansissa.⁷ Viron Muinaismuistoseura toimi keskusjärjestönä paikallisille itsenäisille muinaismuistoklubeille, joita oli syksyyn 1988 mennessä ympäri Viroa yli sata.⁸ Keskusjärjestö julkaisi vuosina 1988–1991 *Muinaismuistoseuran Sanomat* (viroksi *Muinsuskaitse Selti Sõnumid*) -nimistä lehteä, joka toimii tämän artikkelin pääasiallisena lähteenä. Lehti ilmestyi keskimäärin kerran kuukaudessa. Jäsenistön kesken käydyin historiakeskustelun lisäksi lehti tiedotti muinaismuistoseuran tapahtumista ja kannanoitoista.⁹

Yksi muinaismuistoseuran perustaneista vaikuttajista oli kirjailija, myöhemmin Viron presidentti, Lennart Meri. Hän oli jo huhtikuussa 1987, ennen seuran varsinaista perustamista, ilmoittanut suljetuille yleisöille, että virolaisten tavoitteena oli Viron itsenäisyys.¹⁰ Muinaismuistoseuran toiminnassa pyrittiin tarkoitushakuihin historiapolitiikkaan.¹¹ Käsite viittaa historian käyttöä ohjaaviin intresseihin, jotka olivat muinaismuistoseuran tapauksessa puhtaan kansallismielisiä.¹² Seuran täysipäiväisenä puheenjohtajana toimi vuosina 1987–1991 aiemmin *Sirp ja Vasar* -kulttuurilehden toimittajana ja kääntäjänä työskennellyt Trivimi Velliste. Viron itsenäistyttyä hän on toiminut muun muassa ulkoministerinä. Muita tunnettuja nimiä seuran jäsenistössä olivat historioitsija, myöhempi moninkertainen pääministeri, Mart Laar ja kirjailija Jaan Kross sekä lukuisat myöhemmät itsenäisen Viron ministerit ja parlamentin jäsenet. On oikeutettua luonnehtia Viron Muinaismuistoseuraa nousevan poliittisen eliitin projektiksi, sillä monet seuran jäsenet nousivat itsenäisessä Virossa nopeasti keskeisiin valtiollisiin virkoihin. Kansallismieliset arvot löysivät tuolloin vastakaikua.

Muinaismuistoseuran nimi antaa tietoisesti harhaanjohtavan kuvan yhdistyksen tavoitteista. Seuran toiminnassa oli mitä suurimmassa määrin kyse lähihistorian, ei suinkaan muinaisuuden, tarkastelusta. Seura pyrki erilaisin keinoin

elvyttämään Viron sotienvälisen tasavallan muistoa. Säännöissä järjestön tehtäväksi määriteltiin myös isänmaanrakkauden lisääminen.¹³ Puheenjohtaja Trivimi Velliste arvioi, että muinaismuistoseuran kantava voima oli ”virolaisuus aatteena”. Seuran perustamisen yhteydessä oli puolestaan julistettu, että sen piirissä vaikutti ”[kansallisen] heräämisajan henki”.¹⁴

Muinaismuistoseura järjesti yhden ensimmäisistä suurtahtumistaan Tartossa huhtikuussa 1988. Avoimen kansallismieliset aiheet tulivat ilmi, kun seura toi julkisesti näytille sinimustavalkoiset värit. Sinimustavalkoinen lippu edusti Neuvostoliitossa pannaan tuomittua nationalismia ja lipun julkisesta käytöstä saattoi seurata rikosoikeudellinen rangaistus. Muinaismuistoseuran uhmakasta tempausta katsottiin kuitenkin käytännössä läpi sormien. Tabun julkista rikkomista seurasi nopea ketjureaktio: virolaiset ryhtyivät käyttämään vanhaa lippuaan avoimesti. Jo kesällä 1988 sinimustavalkoinen lippu säädettiin Neuvosto-Viron kansallislippu-

7. Trivimi Velliste (2006) 'Eesti Muinsuskaitse sünd ja kujunemine', teoksessa *Eesti Kodu-uurimise selti ja Eesti Muinsuskaitse Selti Aastaraamat 2005*, Tallinna: Eesti Muinsuskaitse Selt ja Seppo Zetterberg (2007) *Viron historia*, Helsinki: SKS, 719.

8. *Muinsuskaitse Selti Sõnumid* September 1988.

9. Muinaismuistoseuran Sanomista ilmestyi yhteensä 32 numeroa. Selkeyden vuoksi artikkelin alaviitteissä viitataan ilmestymisajankohtaan. Lehteä levittivät ja myivät paikalliset muinaismuistoklubit. Lehden hinta oli aluksi 30 ja myöhemmin 40 kopeekkaa. Painoksen suuruus vaihteli 1 000 ja 10 000 kappaleen välillä.

10. Max Jakobson (2003) *Tilipäätös*, Helsinki: Otava, 301.

11. Seppo Hentilä (2001) 'Historiapoliitikka. Holocaust ja historian julkinen käyttö', teoksessa Jorma Kalela & Ilari Lindroos (toim.) *Jokapäiväinen historia*, Helsinki: SKS, 31–34.

12. Jorma Kalela (2001) 'Historian tutkimus ja jokapäiväinen historia', teoksessa Kalela & Lindroos (toim.) 31–34.

13. Eesti Muinsuskaitse Selt (1987) *Eesti Muinsuskaitse Selti Põhikiri*, Tallinna: Eesti Muinsuskaitse Selt, I üldsätted 1, 6.

14. Trivimi Velliste (1989) 'Muinsuskaitse aade ja elujõud', *Muinsuskaitse Selti Sõnumid* Detsember 1989.

si.¹⁵ Muinaismuistoseuran lehdessä juhlistettiin ”Viron kansallisvärien vapautuneen totalitarismin paineen alta”.¹⁶

Toimintansa alkutaipaleella muinaismuistoseura vaati julkisissa kannanotoissaan ainoastaan Neuvosto-Viron uudistamista. Alkuvuoteen 1989 mennessä kannanotot jalostuivat kuitenkin täyden itsenäisyyden vaatimiseen. Muinaismuistoseura muuttui nopeasti hengeltään niin kansallisradikaaliksi ja neuvostovastaiseksi, ettei se hyväksynytäkään Neuvosto-Viron käyttävän sinimustavalkoisia värejä, koska lippu edusti seuran käsityksen mukaan yksinomaan sotienvälistä Viron tasavaltaa.¹⁷

Muinaismuistoseura lukeutui Viron itsenäisyysliikkeen radikaaliin kansallismieliseen siipeen. Seura ajautui nopeasti merkittäviin poliittisiin erimielisyyksiin Edgar Savisaaren luotsaaman ja vaatimuksiltaan maltillisemman Kansanrintaman kanssa. Kansallismielisiä ja Kansanrintamaa jakoi ennen kaikkea suhtautuminen Neuvosto-Viroa kohtaan. Kansanrintama halusi itsenäisyyden toteutuvan vähitellen ja vaikuttamalla Neuvosto-Viron parlamentissa. Heidän realismin sävyttämien näkemysten mukaisesti itsenäisyys oli toteutettavissa neuvottelemalla Moskovan kanssa. Idealistisemmat kansallismieliset halusivat sen sijaan palauttaa sotienvälisen tasavallan sellaisenaan vedoten ”totuuteen ja oikeuteen”.¹⁸ ”Viron sosialistinen neuvostotasavalta ei ole valtio. On olemassa vain miehitetty Viron tasavalta”, seura julisti ajatellaan kuvaavalla tavalla helmikuussa 1989.¹⁹

Kansallismielisten keskeiseksi välineeksi itsenäisyyden tavoittelussa muodostui kansalaisuus kysymys. Juuri muinaismuistoseuran aloitteesta julkistettiin alkuvuodesta 1989 aikomus rekisteröidä kaikki sotienvälisen Viron tasavallan kansalaiset jälkeläisineen niin kutsuttuihin kansalaisten komiteoihin.²⁰ Näiden komiteoiden avulla perustettiin myöhemmin vuosina 1990–1992 toiminut Viron kongressi, joka oli eräänlainen epävirallinen rinnakkaisparlamentti. Kongressi ja sen toimeenpanevaksi elimeksi valittu

Viron komitea vaikuttivat osaltaan ratkaisevalla tavalla Viron valtiollisen jatkuvuuden toteutumiseen elokuun 1991 itsenäistymisen yhteydessä.²¹

Muinaismuistoseuran suora poliittinen merkitys väheni vuoden 1989 jälkeen, kun muiden vaikuttamiskanavien määrät lisääntyivät. Kansallismieliset ryhmittivät useiksi eri puolueiksi. Muinaismuistoseura keskittyi päätehtävänsä, lähihistorian uudelleentarkasteluun. Olisi väärin sanoa, että muinaismuistoseura edusti kaikkien virolaisten käsityksiä maan historiasta, mutta sen voi katsoa heijastelleen etenkin kansallismielisen liikehännän mielialoja, joilla oli kiistämättä merkittävää kannatusta. Vaikka suoria yhtäläisyysmerkkejä ei voida vetää, suuntaa seuran historiatiukintojen kannatukselta antaa se, että Viron kongressin vaaliin osallistui vuonna 1990 lähes 600 000 henkilöä, joiden motiivit olivat enemmän tai vähemmän kansallismielisiä.²² Uutta itsenäisyyttä tavoitteleva kansakunta etsi historiasta tukijalkaa vaatimuksilleen.

Vapaussodan paluu

Neuvostojärjestelmässä historia oli alistettu palvelemaan ideologisia päämääriä, jotka olivat Viron kommunistisen puolueen asettamia. Virolaisiin yritettiin iskostaa neuvostokansalaisille sopiva historiatietoisuus. Kaksoisajattelu eli virallisten totuuksien hyväksyminen julkisessa toi-

15. Rein Taagepera (1993) *Estonia: Return to Independence*, Oxford: Westview 1993, 133 ja Mart Laar & Urmas Ott & Sirje Endre (toim.) (2000) *Teine Eesti*, Tallinna: SE&JS, 300.

16. Trivimi Velliste (1988) 'Ise, aga ühiselt', *Muinsukaitse Seltsi Sõnumid* September 1988.

17. 'Juhatus otsus', *Muinsukaitse Seltsi Sõnumid* Veebruar 1989.

18. Zetterberg (2007), 720–726.

19. 'Trivimi Velliste kõne "Estonia" kontserdisaalis', *Muinsukaitse Seltsi Sõnumid* Veebruar 1989.

20. 'Pöördumine Eesti Vabariigi Kodanikke poole', *Muinsukaitse Seltsi Sõnumid* Märts 1989.

21. Zetterberg (2007) 723–724.

22. Zetterberg (2007) 724.

minnassa, mutta oman henkilökohtaisen näemyksen vaaliminen yksityisesti ja suljetuissa piireissä, oli yleistä. Neuvosto-Viron historiankirjoitus korosti Venäjän ja Viron kansojen vuosisataista suurta ystävyyttä, jonka johdonmukainen jatke oli Viron kuuluminen Neuvostoliittoon. Kommunistien historiakäsitysten valossa Virossa oli vuosina 1918–1920 käyty sisällissota. Sotienvälinen tasavalta oli porvarisdiktatuuri, joka oli kaatunut vuoden 1940 sosialistisessa vallankumouksessa. Virallisesti vaalittu totuus oli, että Viron liittyminen Neuvostoliittoon oli tapahtunut vapaaehtoisesti. Siksi puna-armeija oli vuonna 1944 palannut Viroon vapauttajana – ei miehittäjänä.²³

Historian käyttö ja väärinkäyttö neuvostojärjestelmän legitimaation välineenä oli herättänyt julkista ärtymistä jo ennen perestroikaa. Vuonna 1980 joukko Neuvosto-Viron älymystön edustajia kiinnitti sittemmin maineikkaaksi muodotuneessa neljänkymmenen kirjeessä huomionsa muun muassa historianopetuksessa esiintyvään venäläisten roolin korostamiseen.²⁴ Vapaampi julkinen keskustelu Viron menneisyydestä alkoi kuitenkin vasta keväällä 1988. Kesällä 1988 alkoivat puolestaan poliittiset muutokset, kun niin sanottu laulava vallankumous pakotti Neuvosto-Viron vanhoillisen johdon väistymään uudistusmielisten poliitikkojen tieltä.

Eräs laulavan vallankumouksen kohokohta oli Kansanrintaman sunnuntaina 11.9.1988 Tallinnan laululavalla järjestämä Eestimaa laul -tilaisuus. Suurtapahtumaan osallistui mahdollisesti jopa 300 000 henkilöä.²⁵ Suurelle yleisölle puhui muiden joukossa myös muinaismuistoseuran puheenjohtaja Trivimi Velliste. Hän maalaili puheessaan kuvan Venäjästä, joka oli vuosisatojen ajan ahdistellut virolaisia. Puheessa käsiteltiin myös vuosien 1918–1920 sotaa. ”Viron vapaussota oli sankarillisin kaikista taisteluista, joihin olemme koskaan osallistuneet. Se taistelu toi meille vapauden. Se toi riippumattomuuden. Se toi meille itsenäisyyden”, Velliste sanaili.²⁶ Puhe oli tulkinnoiltaan niin radikaali, että se ai-

heutti muinaismuistoseuran ja Kansanrintaman välirikon.²⁷ Muinaismuistoseuran lehdessä raportoitiin myöhemmin, että neuvostomieliset historioitsijat olivat puolestaan syyttäneet Vellisten puhetta ”historiallisen totuuden väärentämisestä” ja puheen julkaisusta muinaismuistoseuran lehteä ”näennäistieteellisten mielipiteiden esittämisestä” ja ”hallitsemattoman kansalliskiihkon lietsomisesta”.²⁸

Vapaussota oli Neuvosto-Virossa arka aihe, sillä jo sotienvälisessä Virossa sodan historiapolitiittinen arvo oli ymmärretty. Se oli ollut Viron historiakulttuurin tärkein kulmakivi muistomerkkeineen ja -pävineen. Vuonna 1934 alkaneen Viron autoritaarisen hallinnon kaudella vapaussodalla oli rooli valtiovallan oikeuttamisessa ja kansakunnan yhtenäistämässä.²⁹ Erään arvion mukaan ennen vuotta 1940 Viroon oli pystytetty 120 vapaussodan muistomerkkiä sekä 115 kaatuneiden nimiä sisältänyttä muistotaulua, jotka sijaisivat usein kirkoissa.³⁰

Itsenäistymisvaiheen jälkeinen muistomerkkien pystyttäminen annetun uhrauksen kuvastamiseksi on luonteeltaan yleismaailmallinen ilmiö samoin kuin ajatus siitä, ettei sodissa maan-

23. Grönholm (2007) 34 ja Zetterberg (2007) 669 ja Anu Raudsepp (2005) *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelegraafika üldhariduskoolides 1944–1985*, Tartto: Tartu Ülikooli Kirjandus, 147–153.

24. Sirje Kiin & Rein Ruutsoo & Andres Tarand (1990) *Neljänkymmenen kirje. Kokemuksia neuvostotodellisuudesta*, Otava: Helsinki 1990, 10.

25. Zetterberg (2007) 720–721.

26. ”Trivimi Velliste kõne Lauluväljakul 11. septembril 1988. aastal”, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid*, Oktoober 1988.

27. Raun (2000) 73–74.

28. Nimimerkki I.R. (1988) ’Kir(j)uta(ta)kse!’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Detsember 1988.

29. Saila Leukumaa (2010) *Kansa yhtenäiseksi ja kansallistunne korkealle. Virolaisjohtajien historiapuheet ja niiden vaikutuspyrkimykset Pätsin aikakauden Virossa*, Jyväskylä: Historian ja etnologian laitos (pro gradu), 126–127.

30. Mati Strauss (2006) ’Vabadussõja mälestusmärgid’, teoksessa *Eesti Kodu-uurimise Seltsi ja Eesti Muinsuskaitse Seltsi Aastaraamat 2005*, 127.

sa puolesta kaatuneiden nimiä saa koskaan unohtaa.³¹ Vapaussodan muistomerkit olivat olleet saavutetun itsenäisyyden symboleja. Siksi ei olekaan ihme, että neuvostomiehityksen aikana muistomerkkien kohtalo oli karu. Vuosien 1940–1941 aikana muistomerkkejä tuhottiin yli sata. Saksalaismiehityksen aikana tuhottuja muistomerkkejä korjattiin, mutta neuvostovallan paluun myötä tuhoaminen jatkui. Vain kahdeksan muistomerkkiä selvisi ilman vahinkoja – lähinnä sen takia, että niiden olemassaolo oli yksinkertaisesti unohtettu.³²

Muinaismuistoseurat aloittivat muistomerkkien kunnostamisen ja uudelleenrakentamisen kesällä 1988. Saman vuoden loppuun mennessä jo 27 muistomerkkiä oli saatu kunnostettua. Vauhti kiihtyi nopeasti, sillä vuonna 1989 yli 50 sekä vuoden 1990 kesäkuun loppuun mennessä yli 90 kunnostettua tai uudelleenrakennettua muistomerkkiä oli paljastettu.³³ Elossa olleiden iäkkäiden vapaussodan veteraanien kunniatehtäväksi annettiin usein muistomerkkien paljastaminen.

Yleiseksi käytännöksi muodostui, että vapaussodan muistomerkit ”laajennettiin” koskemaan Saksan Wehrmachtin riveissä toisen maailman sodan aikana kaatuneita virolaisia sekä Neuvostoliiton poliittisen terrorin uhreja. Käytännössä vapaussodassa kaatuneiden nimien rinnalle lisättiin natsi-Saksan armeijassa kaatuneiden ja Neuvostoliiton valtioterrorin uhrien nimiä. Muistomerkkeihin saatettiin uudelleenrakentamisen yhteydessä lisätä muistutuksia, kuten ”Bolševikkien kaatama ja rikkoma 23. kesäkuuta 1941”.³⁴ Myös vapaussodassa kaatuneiden sotilashautojen talkootyönä tehty kunnostaminen aloitettiin.³⁵

Muinaismuistoseura vaati loppuvuodesta 1988 vapaussodan voitonpäivän (23. kesäkuuta) julistamista kansalliseksi pyhäpäiväksi.³⁶ Voitonpäivän lisäksi Virossa ryhdyttiin viettämään myös vapaussodan päättäneen Tarton rauhansopimuksen vuosipäivää (2. helmikuuta). Muinaismuistoseura elvytti myös niin sanotun va-

puudenristinpäivän perinteen, jotta ”varttuva polvi kasvaisi isänmaallisessa hengessä ja sankarihengessä.”³⁷ Vuonna 1989 Viron vapaussodan veteraani Jüri Nanelson lähetti muinaismuistoseuralle kirjallisen tervehdysten, jonka sanamuodot kuvastivat kansallismielisten kansallismielisiä tunnelmia: ”Me emme taistelleet turhaan. Saimme takaisin seitsemänsataa vuotta sitten menetetyn vapauden, jotta tulevat polvet voisivat elää rauhassa ja onnessa. [- -] Juhlittaen kansamme yhtenäisyyttä totuuden ja oikeuden asiassa, nostan tänään Viron vapaudenristin ritarien juhlapäivänä kotipihani lipputankoon sinimustavalkoisen lipun. Eläköön Viro!”³⁸

Kiistanalaiset kansallissankarit

Muinaismuistoseura pyrki nostamaan sotienvälisen Viron kolme merkittävintä valtiomiestä presidentti Konstantin Pätsin (1874–1956), liberaalipoliitikko Jaan Tõnissonin (1868–todennäköisesti 1941) ja kenraali Johan Laidonerin (1884–1953) takaisin kansakunnan tietoisuuteen. Neuvostoliiton poliittisen terrorin uhreina menehtyneen kolmikun julkinen kunnianpalautus alkoi aiemmin mainitussa Eestimaa laul -tilaisuudessa, kun muinaismuistoseuran Trivimi Velliste lausui kohua aiheuttaneessa puheessaan: ”Ja nyt minä kysyn vielä elossa olevilta stalinisteilta: missä on Konstantin Pätsin hauta? Missä on Jaan Tõnissonin hauta? Missä on ken-

31. Ulla-Maija Peltonen (2003) *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*, SKS: Helsinki, 222–226, 249–250.

32. Strauss (2006) 127.

33. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Märts-aprill 1991.

34. Ivo Rull (1988) 'Esimesed taastatud ausambad', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* September 1988.

35. Laar & Ott & Endre (2000) 197–198.

36. 'Eesti Muinsuskaitse Seltsi erakorralise volikogu otsus', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* November 1988.

37. Toivo Kamenik & Enn Voika (1988) XII Vabadusristi päev Varal, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Detsember 1988.

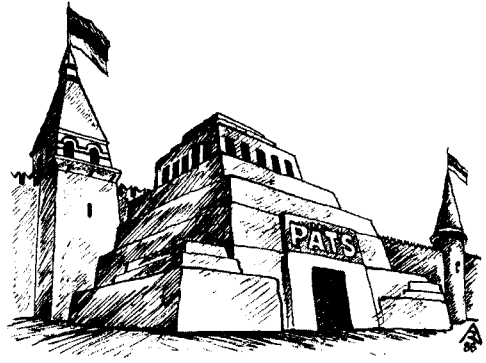
38. Rein Helm (1989) 'XIV Vabadusristi päev Adaveres', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* November 1989.

raali Laidonerin hauta? Me haluamme viedä niille kukkia!”³⁹

Pätsin ja Laidonerin toimiin sotienvälisen Viron epävakaassa ja myrskysisässä politiikassa liittyi useita epäkohtia, kuten vuoden 1934 vallankaappaus ja sitä seurannut autoritaarinen hallinto. Virolaisten kannalta traumaattisimmat tapahtumat liittyivät kuitenkin vuosien 1939–1940 poliittisiin päätöksiin, jotka johtivat itsenäisyyden menetykseen ilman vastarintaa.⁴⁰ Voimakaksikon toimista esitettiin muinaismuistoseuran lehdessä yksittäisiä kriittisiä puheenvuoroja. Ulkovirolaisen historioitsijan August Otsan mukaan syy, miksi länsimaat olivat hylänneet Baltian maat Neuvostoliitolle, olivat ”pienet taskudiktatuurit, jotka olivat hävittäneet demokraattisen valtiomuodon henkilökohtaisten etujensa takia.”⁴¹ Neuvosto-Virossa tunnettu historioitsija Evald Laasi oli puolestaan arvioinut, että ”Päts ja Laidoner loivat itsensä ympärille kuplan [– –] joka esti ihmisiä tekemästä selväjärkisiä päätöksiä.”⁴²

Viron autoritaarisen kauden muistelu sopi huonosti yhteen kansallismielisten poliittisten tavoitteiden kanssa. Siten ulkovirolainen yhteiskuntatieteilijä Rein Taagepera oikoi historian mutkia suoriksi kuvaillaessaan sotienvälistä tasavaltaa ”vakaaksi demokratiaksi”.⁴³ Sotienvälisen tasavallan historiaa ikään kuin pehmitti Pätsin hallintoa vastustaneen liberaalin Jaan Tõnissonin muistaminen. Hänen syntymästään tuli joulukuussa 1988 kuluneeksi 120 vuotta. Merkki-vuoden yhteydessä tuotiin esille Tõnissonin rooli Viron demokratian puolustajana.⁴⁴

Kriitikistä huolimatta Pätsiä kunnioitettiin. Muinaismuistoseura rakennutti uudelleen presidentin Lounais-Viron Tahkurannassa sijainneen muistomerkin. Kesällä 1989 järjestettyyn paljastamistilaisuuteen osallistui arviolta 30 000 henkilöä.⁴⁵ Vellisten tilaisuudessa pitämässä juhlapuheessa todettiin, että Pätsin teot olivat virolaisille unohtumattomia, vaikka ”puolen vuosisadan ajan meitä [virolaisia] on yritetty pakottaa unohtamaan.” Puheessa vedottiin voimakkaasti

Aldo Roomeren pilakuva (1989) ottaa leikkillisesti kantaa Virossa tapahtuneeseen Konstantin Pätsin muiston ylistämiseen Moskovasta tutulla vertauskuvalla. Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid Veebruar 1989.

myös virolaisten itsenäisyystahtoon: ”Totuus ja oikeus ovat aina eläneet virolaisten sydämissä – kaikki ne vastarintavuodet alkaen 1940-luvusta: sotavuodet, metsäveljien vuodet, pakolaisvuodet, kaikkein rohkeimmille myös vankilavuodet.”⁴⁶

Pätsin kunnianpalautus huipentui kesällä 1990 Tallinnassa järjestettyyn uudelleenhautaukseen. Muinaismuistoseuran lähettämä retkikunta oli onnistunut paikallistamaan ja tuo-

39. 'Trivimi Velliste kõne Lauulväljakul 11. septembril 1988. aastal', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Oktoober 1988.

40. Zetterberg (2007) 605–640.

41. August Otsa (1989) 'Miks me kaotasime iseseisvuse', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Juuni 1989. Lehdessä esitettiin lainaus vuonna 1981 julkaistusta teoksesta.

42. Mait Raun (1990) 'Ülevaade Eesti vabadusvõitlusest', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Juuli 1990.

43. Rein Taagepera (1990) 'Pürrosevõidud eesti ajaloos', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Mai/Juuni 1990. Lehdessä esitettiin lainaus vuonna 1963 julkaistusta artikkelista.

44. Mart Laar, (1988) 'Jaan Tõnisson 120', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Detsember 1988.

45. René Viljat (2008) 'Eesti Vabadussõja mälestusmärgid', Tallinna: Tänapäev, 132–133.

46. 'Trivimi Velliste kõne president Konstantin Pätsi aksamad avamiselt Tahkurannas 25. juunil 1989', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid*, Oktoober 1989.

maan takaisin Viroon presidentin maalliset jäännökset. Päts oli aikanaan kuollut Venäjällä vankeudessa. Hautajaisten pääjärjestelijänä toimi muinaismuistoseura, joten hautajaisten yhteydessä puhui myös Trivimi Velliste.⁴⁷ Puheessaan hän innostui jossittelemaan historian kullalla: "Olisiko Viron sankarillinen syysota ennen Suomen talvisotaa vaikuttanut historiaamme ratkaisevasti? Olisiko uhrien määrä kasvanut vai ehkä vähentynyt? Ja minkälainen olisi sellaisessa tilanteessa ollut kansamme myytti itsestämme?"⁴⁸

Neuvosto-Viron leimaaminen rikolliseksi

Neuvosto-Viron perustamisvaiheen väkivalta alleviivasi sitä, ettei kyseessä ollut virolaisten vapaaehtoinen valinta, vaan ulkopuolelta tuotu pakko.⁴⁹ Neuvosto-Virossa ammattihistorioitsijoilta täysin kiellettyjä aiheita olivat useat toisen maailmansodan tapahtumat, kyyditykset, muut sortotoimet ja metsäveljien vastarinta. Suurin osa Viron tasavallan historiaa käsitelleistä opinäytetöistä ja tutkimuksesta hylättiin yliopistoissa perustelulla "ei ajankohtainen".⁵⁰

Stalinismiin liittyviä rikoksia ja traumoja ei juurikaan käsitelty Neuvosto-Viron avoimessa julkisessa keskustelussa ennen Neuvostoliiton viimeisiä vuosia. Menneisyydenhallinnan puute oli neuvostojärjestelmälle kohtalokasta, sillä se ei tullut "sinuiksi" oman menneisyytensä kanssa.⁵¹ Menneisyyden traumojen työstäminen ei yksinkertaisesti ollut mahdollista. Tämä toimi yhtenä esteenä myös läpileikkaaville yhteiskunnallisille uudistuksille, mikä puolestaan nähtiin Neuvosto-Viron 1980-luvun lopun tapahtumissa. Muinaismuistoseuran lehdessä arvioitiin, että Neuvostoliitto oli "diktatuuri, joka perustuu tottaaliselle valheelle, totuuden kieltämiseen".⁵² Kolme teemaa nousi Neuvosto-Viron historiasta käydyssä keskustelussa hallitsevaan asemaan: Molotovin–Ribbentropin sopimus, miehitys ja Neuvostoliiton harjoittamat sortotoimet.

Neuvostoliitto vaikei Molotovin–Ribbentropin sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan olemas-

saolosta aina vuoteen 1989 saakka.⁵³ Lisäpöytäkirjan salailua vastaan oli osoitettu mieltä Tallinnassa ensimmäisen kerran sopimuksen vuosipäivänä elokuussa 1987.⁵⁴ Kansallisradikaalien johtohahmoihin kuulunut Tunne Kelam – myöhempi europarlamentaarikko – arvioi, että pitämällä sopimusta esillä oli löydetty "moraalisesti ja historiallisesti neuvostojärjestelmän heikoin kohta".⁵⁵ Trivimi Velliste käytti puolestaan huomattavasti kovempaa kieltä lisäpöytäkirjaa kuvaillaan: "Viron tasavalta miehitetiin toisen maailmansodan ensimmäisenä vuotena, 17. kesäkuuta 1940 Neuvostoliiton puna-armeijan toimesta. Se osoittautui niin helpoksi saatanallisen sopimuksen takia, jonka oli sopinut keskenään kaksi petoa, hitleriläinen Saksa ja stalinistinen Venäjä."⁵⁶

Molotovin–Ribbentropin sopimuksen 50. vuosipäivä vuonna 1989 muuttui Baltian itsenäisyysliikkeiden voimannäytöksi, joka kiinnitti maailman huomion. Tallinnasta muodostettiin Riian kautta Vilnaan 600 kilometrin pituinen ihmisketju. Virossa myös muinaismuistoseura osallistui tempauksen järjestelyihin, vaikka pää-

47. Velliste (2005) 113–114.

48. 'President Konstantin Pätsi matusetoimkonna esimehe Trivimi Velliste kõne Kadrioru lossi ees 21. oktoobril 1990', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* November/Detsember 1990.

49. Olaf Mertelsmann (2009) 'Sovjetisoinnin käsitteestä', teoksessa Sofi Oksanen & Imbi Paju (toim.) (2009) *Kaiken takana oli pelko. Kuinka Viro menetti historiansa ja miten se saadaan takaisin*, Helsinki: WSOY, 41–42.

50. Grönholm (2007) 32.

51. Hentilä (2001) 33–34.

52. Peeter Olesk (1989) "Isiksus ja diktatuur" *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Aprill 1989.

53. James V. Wertch (2009) 'Kollektiivisen muistin aukokohdat. Venäjän tulkintoja Molotov–Ribbentropin sopimuksesta', teoksessa Oksanen & Paju (toim.) 443–449.

54. Zetterberg (2007) 719.

55. 'Tunne kelami Sõnavõtt mõttevahetusel "kuidas taastada Eesti iseseisvus?"', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Veebruar 1989.

56. 'Trivimi Velliste kõne "Estonia" kontserdisaalis' *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Veebruar 1989.

järjestelijänä toimikin poliittinen kilpakumppani Kansanrintama. Karkeiden arvioiden mukaan jopa kaksi miljoonaa ihmistä tarttui toistensa käsiin osallistuessaan mielenilmaukseen. Mielenilmaus oli kiistaton todiste siitä, kuinka suuri merkitys Molotovin–Ribbentropin sopimuksella oli balttien historiatietoisuudessa. Maininnan arvoista on myös, että Baltian maiden itsenäisyyttä tukeneita venäläisiä osallistui protestiin. Neuvostoliiton johto tuomitsi tapahtuneen osoituksena kansallisesta hysteriaa.⁵⁷

Kansallismielisten piirien esiin tuoma tulkinna, että Viro oli miehitetty valtio vahvistui 1980-luvun lopussa. Muinaismuistoseuran lehdessä sanaa miehitys käytti ensimmäisen kerran lakimies Indrek Teder marraskuussa 1988.⁵⁸ ”Neuvostoliiton muodostumisessa ei ole mitään yhteistä kansojen itsemääräämisoikeuden kanssa, se on joukko miehityksiä ja anektioita”, hän kirjoitti vuotta myöhemmin.⁵⁹ Teder nousi myöhemmin itsenäisen Viron oikeuskansleriksi.

Miehitystä pohdittaessa on muistettava, että miehityksellä on juridinen, poliittinen ja moraalinen ulottuvuus. Lisäksi on oleellista, kokivatko virolaiset maansa olevan miehitetty. Tällainen käsitys vahvistui kansallismielisten keskuudessa nopeasti. ”Ainoa laillisesti luotu Viron valtio on siten yhä tänä päivänä Viron Tasavalta, jonka oikeudellinen jatkuvuus ei ole koskaan katkennut. Miehityksen alkamisesta kuluneet vuosikymmenet eivät ole muuttaneet mitään”, argumentoi Trivimi Velliste maaliskuussa 1989.⁶⁰ Viron Neuvostoliittoon liittämistä Velliste kuvaili ”Stalinin ja Ždanovin tragikomediaksi”⁶¹ Muinaismuistoseura kehotti lopulta virolaisia boikotoimaan palvelusta neuvostoarmeijassa sillä perusteella, että Geneven sopimus kieltää miehitetyn maan asukkaiden värväämisen miehitysarmeijaan.⁶²

Pitämällä esillä Neuvostoliiton 1940- ja 1950-luvulla Virossa harjoittamaa valtioterroria – josta aikalaiset käyttivät nimitystä punainen terrori – pyrittiin todistamaan, että neuvostojärjestelmän jatkuminen uhkasi virolaisten olemassaoloa. Terrorin osiksi miellettiin kulttuurin tu-

hoaminen, sotarikokset ja joukkovainot. Terroriin yhdistettiin myös sosiaalinen ulottuvuus. ”Punainen terrori suuntautuu myös sosiaalista muistia vastaan. [– –] On hävitettävä kaikki, mikä muistuttaa ihmisille, että joskus on ollut jotain muuta”, kuului itsenäisessä Virossa pitkäaikaiseksi parlamentaarikoksi nousseen Mart Nuttin arvio.⁶³ Indrek Tederin mukaan Neuvostoliiton ”stalinistisen valtiokoneisto” koetti hävittää viron kieltä ”välineinään venäjänkielisten maahanmuutto ja kaksikielisyyteen pakottaminen”.⁶⁴

Virolaisen kulttuurin tuhoamisesta nostettiin esiin Narvan kaupungin kohtalo. Erään kirjoittajan mukaan kaupunki oli ”kolonisoitu, venäläistetty ja tuhottu maan tasalle”.⁶⁵ Toisen maailmansodan aikaisista sotarikoksista käydyssä keskustelussa esiintyi erityisesti Neuvostoliiton hävityspataljoonien kesällä 1941 toteuttama poltetun maan taktiikkaa. Virolaisten kokemista kärsimyksistä muisteltiin luonnollisesti myös vuosien 1941 ja 1949 suurkyydityksiä. Muinaismuistoseura pyrki kokoamaan nimilistoja kyydityksen uhreiksi joutuneista virolaisista. Toimintaa luotsasi silloinen nuori historioitsija Mart

57. Zetterberg (2007) 722–723.

58. Indrek Teder (1988) 'Liidulepingu võimatus', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* November 1988.

59. Indrek Teder (1989) 'Ettekanne Balti advokaatide konverentsil 07.09.89', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Detsember 1989.

60. 'Trivimi Velliste kõne Eesti Vabariigi 71. aastapäeva aktusel', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Märts 1989.

61. 'Velliste, Trivimi kõne Tartu rahulepingu 70. aastapäeval Pika Hermannil', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Märts 1990.

62. 'SI teade nr. 12', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Märts 1990.

63. Mart Nutt (1989) 'Punase terrori loogika. Kõne muinsuskaitsekuu avamisel 18. aprillil 1989. a.', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Juuni 1989.

64. Indrek Teder (1988) 'Kellelt rebitakse keelt suust', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* September 1988.

65. Ahto Siig (1990) 'Eestile lüüakse hingekeha...', *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* September 1990.

Laar. ”Tällä tavoin teemme tiedettäväksi koko maailmalle, mitä kansallemme tapahtui noina vuosikymmeninä.”, hän perusteli.⁶⁶ Kyyditysten muistamisen muodoksi vakiintuivat maaliskuun 1949 suurkyyditysten aloittamisen vuosipäivänä järjestetyt kynttilämielenosoitukset.⁶⁷

Kyyditysten ja miehityksen kaltaisen kollektiivisen väkivallan käsittelyssä oikeudellinen ideaali – syyllisten etsiminen, oikeudenkäynti ja rankaiseminen – ei ole mahdollinen, koska uhreja ja tekoihin syyllistyneitä on liian paljon. Siten kollektiivisen väkivallan käsittely ei ole juridiikkaa, vaan akuuttia kulttuurisen kriisin hallitsemista.⁶⁸ Viron tapahtumat osoittivat, ettei Neuvostoliiton edistämä kansallinen muistinmenetys ollut saavuttanut päämääränsä, unohdusta, vaikka sitä oli ehtinyt jatkua useiden vuosikymmenien ajan.

Historian uudelleensyntyttäminen

Menneet kokemukset ja tapa hahmottaa menneisyys vaikuttavat ihmisten odotuksiin tulevaisuuden suhteen. Voidaan puhua ihmisten yhteisestä odotushorisontista, joka vahvistuu, jos todelliset elämykset vastaavat odotuksia.⁶⁹ Tavanomaisen yhteiskunnallisen kehityksen aikoina historiallinen jatkuvuus määrää yhteiskunnan kehityksen suunnan. Poliittisen murroksen hetkinä tämä lakkaa pätemästä. Tällaisia tilanteita, joissa mahdollinen vaikuttaa yhtäkkiä mahdolliselta, kutsutaan hulluuden hetkiksi.⁷⁰ Silloin odotushorisontissa tapahtuu nopeita ja odottamattomia muutoksia.

Historiallisen jatkuvuuden murros, eli hulluuden hetki, tapahtui Virossa kevätkesällä 1988 ja jälkiviisaudella voimme todeta, ettei sen jälkeen ollut enää paluuta menneeseen. Etenkin Latvian lisäksi yhtymäkohtaa Viron tapahtumille voidaan hakea itäblokin sortumisesta. Vuoden 1989 tapahtumat olivat eräänlainen uudelleensyntyä, sillä kumousten keskeinen piirre oli rakentaa jatkuvuutta kommunistivaltaa edeltävän menneisyyden kanssa.⁷¹ Näin tapahtui myös Virossa, jossa katseet kääntyivät historiaan. So-

tienvälisen tasavallan muisto ja perinteet elvytettiin järjestelmällisesti.

Perinteet pyrkivät vahvistamaan käsitystä historiallisesta jatkuvuudesta ja ne ovat erottamaton osa historiakulttuuria. Perinteiden tyyppilinen piirre on yhdistyminen osaksi sopivaa historiallista menneisyyttä.⁷² Virossa tuo menneisyys oli vuosissa 1918–1940. Muinaismuistoseuran piirissä korostui pyrkimys rakentaa virolaisten identiteettiä sotienvälisen Viron luomalle pohjalle. Samalla virolaisia etäännytettiin neuvostojärjestelmästä. Tapahtui selkeä erottelu ”meihin” ja ulkopuolisina pidettyihin ”niihin”. Retoriikassa korostettiin virolaisten alkuperäisyyttä verrattuna venäläisiin. Vastaava kahtiajako tapahtui myös muissa neuvostotasavalloissa.⁷³ Ajatus juuri venäläisistä virolaisten historiallisina vihollisina jalostui neuvostovuosien paineessa. Sotienvälisenä aikana virolaisten periviholliseksi oli vielä koettu baltiansaksalainen yläluokka.⁷⁴

66. Mart Laar (1988) ’1941. aasta’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Oktoober 1988.

67. Matti Lukkari (1995) *Viron itsenäistyminen. Kerran me voitamme kuitenkin*, Helsinki: Otava, 168–169.

68. Ulla-Maija Peltonen (2003) 9.

69. Reinhart Koselleck (1989) *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 351–352.

70. Aristide R. Zolberg (1972) ’Moments of Madness’, *Politics & Society* March 1972, 183–184.

71. Karol Soltan (2000) ’1989 as Rebirth’, teoksessa Anthony Sorin & Vladimir Tismaneanu (toim.) *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Budapest: CEU Press, 30–32.

72. Eric Hobsbawm (1983) ’Introduction. Inventing Traditions’, teoksessa Eric Hobsbawm & Terrence Ranger (toim.) *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1 ja Pilvi Torsti (2008) ’Historiapoliittikaa tutkimaan. Historian poliittisen käytön typologian kehittelyä’, *Kasvatus & Aika* 2/2008.

73. Graham Smith [ja toiset] (1998) *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands*, Cambridge: Cambridge University Press, 13–17.

74. Olaf Mertelsmann (2005) ’How the Russians Turned into the Image of the “National Enemy” of the Estonians’, *Pro Ethnologia* 19.

Itsenäisyyden aika näyttäytyi 1980-luvun lopun Virossa idealistisesti kultaisena aikakaute-
na, jota vasten voitiin peilata Neuvosto-Viron
todellisia ja oletettuja epäonnistumisia. Ilmiöön
liittyi kansallissankarien uudelleenlöytäminen.⁷⁵
Historiaa käytettiin kansallisromanttisesti värit-
tyneesti ja valikoiden. Sotienvälisen Viron vai-
keammat kysymykset, kuten 1930-luvun autori-
taarinen hallinto, jäivät verrattain vähälle huo-
miolle. Pätsiin ja Laidoneriin liittyi myös itsenäis-
yyden menetyksen aiheuttaman trauman käsit-
tely, joka loi pohjaa erilaisille myyteille. Häviö
pakottaa pohdiskelemaan tapahtuneen syitä
sekä käsittelemään syyllisyyskysymyksiä.⁷⁶ Jokai-
nen yhteiskunta käsittelee traumojaan omalla
tavallaan. Virossa kansallismieliset vetosivat
eräänlaiseen moraaliseen ylivertauuteen. Oi-
keuden tulkittiin olevan virolaisten puolella ja
neuvostovalta leimattiin miehitykseksi. Todis-
teena virolaisten vastarinnasta käytettiin muun
muassa metsäveljiä. Kansallismieliset kokivat
poliittisen kamppailunsa osaksi Virossa halki
historian jatkunutta vapaustaistelua.⁷⁷

Itsenäisyyspyrkimysten kuvaamisessa koros-
tui determinismi eli tapa nähdä historian kulku
kehityksenä kohti vääjäämätöntä päämäärää.
Houkuttelevan vertailukohteen tarjoavat Neu-
vostoliiton marxilais-leniniläiset tulkinnat. Na-
tionalistista ja marxilaista tapaa tulkinta histo-
riaa yhdistää samanlainen deterministinen lo-
giikka, vaikka se ilmeneekin eri muodoissa. Neu-
vostoliiton historiakäsitys rakentui jäykkien luok-
kataistelu- ja kehitysvaihekehitysten varaan, jos-
sa historia kehittyi kohti sen oletettua korkeinta
kehitystasetta, kommunismia. Nationalismissa
vastaava determinismi perustuu historian näke-
miseen kansakunnan yhtämittaisena ja katkea-
mattomana taisteluna kohti itsenäisyyttä. Esi-
merkiksi Yrjön yön kansannousu – virolaisten
talonpoikien kapina 1200-luvulla – oli neuvosto-
historioitsijoille todiste luokkataistelusta feodaal-
liherroja vastaan, kun taas kansallismielisille his-
torioitsijoille sama tapaus merkitsi virolaisten
vapaustaistelua vieraita miehittäjiä vastaan.⁷⁸

Historian tulkitseminen päämäärähakuisesti
on vankka todiste historiapolitiikan läsnäolosta.
Historiapolitiikan osana Virossa esiintyi myös
kiista siitä, kenellä oli oikeus tulkita historiaa.
Kansallismieliset katsoivat useissa kannanotois-
saan, että vain heidän esittämänsä tulkinnat
menneisyydestä olivat oikeita. Vaikuttamalla ih-
misten menneisyydestä muodostamiin tulkin-
toihin, Viron Muinaismuistoseura vaikutti myös
ihmisten käsityksiin nykyisyydestä ja sen avulla
odotuksiin tulevaisuudesta – tämä on lopulta
historiatietoisuuden ydin.⁷⁹ Sen myönsi harvi-
naisen avoimesti myös muinaismuistoseuran
puheenjohtaja Trivimi Velliste: ”Me tahdomme
kääntää historian ratasta takaisinpäin! [- -] Kyl-
lä, me tahdomme vuoden 1940 totuuden ja oi-
keuden tielle.”⁸⁰

Tasavallan palauttamisen koettiin oikeasevan
neuvostomiehityksen aikana kärsittyjä vääryy-
ksiä. Neuvosto-Viron kriittinen tarkastelu puoles-
taan nakersi neuvostovallan nopeasti huvennut-
ta legitimizeettiä. Neuvostojärjestelmä oli ollut
sokea oman menneisyytensä suhteen. Kansallis-
mielisten oli siten helppo leimata se luonteel-

75. Smith [ja toiset] (1998), 13–17.

76. Wolfgang Schivelbusch (2003) *The Culture of Defeat*, London: Granta Books, 4, 10, 19–22.

77. ”Trivimi Velliste kõne ”Estonia” kontserdisaalis’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Veebruar 1989 ja ”Trivimi Velliste kõne president Konstantin Pätsi ausambad avamiselt Tahkurannas 25. juunil 1989’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Oktoober 1989 ja ”Trivimi Velliste kõne Eesti Vabariigi 71. aastapäeva aktusel’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Märts 1989 ja Mait Raun (1990) ’Ülevaade Eesti vabadusvõitlusest’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Juuli 1990.

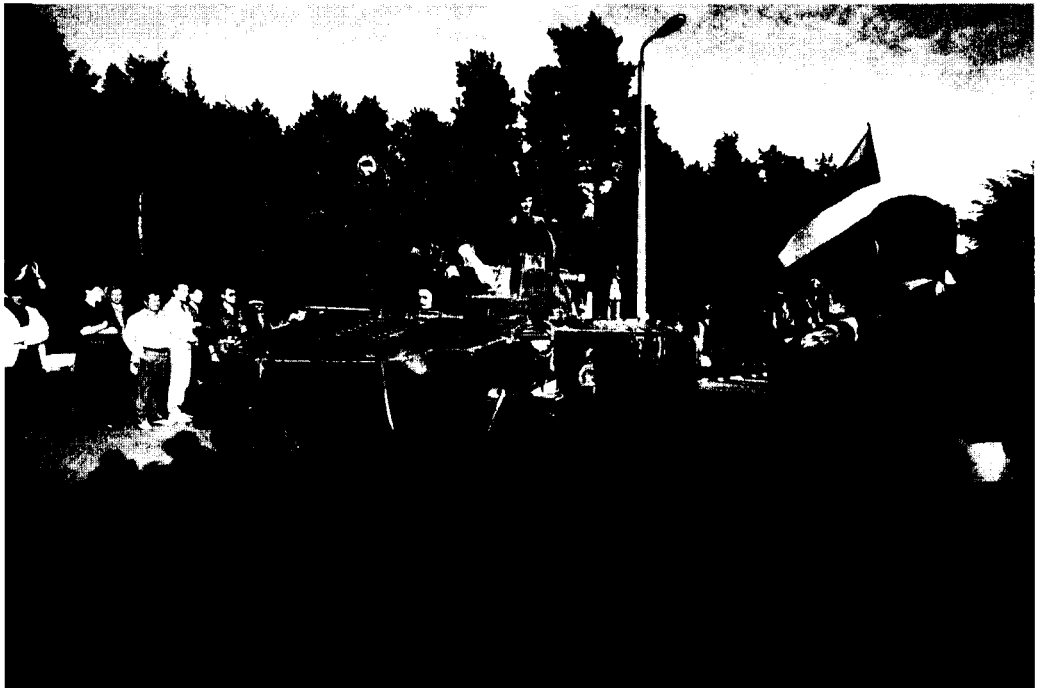
78. Raun (1990).

79. Pilvi Torsti (2008) ’Why do History Politics Matter? The Case of the Estonian Bronze Soldier’, teoksessa Juhana Aunesluoma & Pauli Kettunen (toim.) *The Cold War and the Politics of History*, Helsinki: Edita Publishing Ltd, 23.

80. ”Trivimi Velliste kõne Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee valimiskoosolekul Tallinnas, Ametiühingute Majas 11. novembril 1989. a.’, *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Detsember 1989. – *Nyt julkaistu Olli Nurmen artikkel on läpikäynyt tieteellisen vertaisarvioinnin.*

taan rikolliseksi ja laittomaksi. Uuden ja vanhan järjestelmän käymä taistelu menneisyydestä kallistui voimakkaasti uuden hyväksi, koska viime kädessä tavalliset ihmiset päättävät, minkälaiset tulkinnat menneisyydestä he hyväksyvät. Viron Muinaismuistoseuran historiapolitiikka onnistui tavoitteessaan, kun vanha tasavalta

muodostui uuden Viron henkiseksi perustaksi. Elokuussa 1991 Viro palautti itsenäisyytensä sen sijaan, että olisi julistettu uusi itsenäisyys. Käsitukset historiasta olivat tämän päätöksen kannalta keskeisessä roolissa. Muinaismuistoseuran toiminta osoittaa konkreettisesti historian tulkittamisen poliittisen luonteen.

*Neuvostoliiton armeijan joukot vetäytyvät Tallinnan televisiotornin luota 24.8.1991.
Suomen Kuvapalvelu / Markku Niskanen.*

Pertti Grönholm

Nostalgian ja utopian välissä

HISTORIALLISEN TIEDON KÄYTTÖ JA TEHTÄVÄT VIROJEN JÄLLEENITSENÄISTYMISEN KAMPPAILUISSA VUOSINA 1987–1991

Viron laulavassa vallankumouksessa manifestoituvat kansallismielisten poliittisten ryhmittymien väliset erot suhteessa menneisyyteen ja sen ymmärtämiseen osana tulevaisuuden tekemistä. Pertti Grönholm soveltaa historiapuheidensa analyysissä typologiaa, jossa erotetaan toisistaan historiallisen tiedon yhteiskunnallisten funktioiden moraaliset, eksistentiaaliset, poliittiset ja ideologiset ulottuvuudet.

Neuvostojärjestelmän ja kommunismin ideologinen romahdus vuosina 1987–1991 on yhä monessa mielessä mysteeri ja kiehtoo tutkijoita vielä pitkään. Neuvostoliiton hajoaminen tuotti suuren joukon hyvin erilaisia valtioita, joista kahden vuosikymmenen jälkeen erottuvat toisena ääripäänä Euroopan unioniin ja Pohjois-Atlantin liittoon tiiviisti integroituneet Liettua, Latvia ja Viro sekä toisena ääripäänä yhden miehen tai yhden puolueen diktatuurit, kuten Valko-Venäjä ja monet Keski-Aasian entiset neuvostotasavallat.

Baltian neuvostotasavallat toimivat vuosina 1987–1991 Neuvostoliiton kommunistisen puolueen uskottavuuden ja legitimitietin ensimmäisinä koetinkivinä ja jäänmurtajina. Virolaisten, latvialaisten ja liettualaisten kansanliikkeet perustelivat vaatimuksensa laajemmasta itsenäisyydestä vedoten asemaansa laittomasti ja väkivalloin Neuvostoliittoon liitettyinä kansakuntina. Virossakin laulava vallankumous tähtäsi viime kädessä ”historiallisen vääryyden”

oikaisemiseen, vaikka prosessiin osallistuneiden poliittisten ryhmittymien tavoitteet ja keinot erosivat jossain määrin toisistaan. Verrattuna muiden neuvostojärjestelmästä vapautuneiden Itä-Euroopan maiden vallankumouksiin Baltian maiden vallankumoukset olivat luonteeltaan enemmän nationalistisia ja painottivat uhkaavasti hiipuneen yhteisöllisen identiteetin elvyttämistä.¹

Virossa, kuten muissakin Baltian maissa taistelu neuvostojärjestelmää vastaan oli leimallisesti taistelua historiasta; kamppailua oikeudesta muistaa ja tulkita kansakunnan omaksi koettua menneisyyttä. Mikko Lagerspetz on muistuttanut, että kyse ei ollut vain kansallisen historian ja sitä kautta kansallisen identiteetin rekonstruoinnista, vaan väistämättä myös historian konstruoinnista eli tekemisestä, koska kansalliseen näkökulmaan rakentuvaa historiaa ei ollut saatavilla esim. kouluissa, yliopistossa ja mediasa yli neljään vuosikymmeneen.² Kollektiivisessa muistamisessa käytettävissä olevat välineet olivat neuvostoajana tyypistyneet suullisten, yksityisesti jaettujen kertomusten (kommunikatiivinen muisti) sekä itsenäisyyden ajalta jälkeensä jääneiden satunnaisten kulttuurin tuotteiden, kuten sanomalehtien, kirjojen, kuvien, symbolien ja esineiden (kulttuurinen muisti) varaan.³

1. Henri Vogt (2005) *Between Utopia and Disillusionment. A Narrative of the Political Transformations in Eastern Europe. Studies in Contemporary History*. Oxford and New York: Berghahn Books, 35.

2. Mikko Lagerspetz (1996) *Constructing Post-Communism. A Study in the Estonian Social Problems Discourse*. Turku: Annales Universitatis Turkuensis, 73.

3. Kulttuurisesta ja kommunikatiivisesta muistista ks. tarkemmin Assman, Jan: 'Collective Memory and Cultural Identity'. Translated by John Czaplicka. *New German Critique*, No. 65 Spring/Summer 1995, 125–133. Assman, Jan: *Communicative and Cultural Memory*. Teoksessa *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*. Edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning in collaboration with Sara B. Young. Berlin and New York: Walter de Gruyter 2008, 109–118.

1980-luvulle tultaessa nuorin virolaisten sukupolvi oli jo hyvää vauhtia vieraantumassa kansallisesta historiasta, sillä vaikka marxismi-leninismien uskottavuus oli romahtanut, sen jatkuva konflikti kansallisen historiakerromuksen kanssa oli omiaan hämärtämään käsitystä menneisyyden merkityksestä identiteetille ylipäänsä.⁴

Tutkimuskohteenani ovat historiallisen tiedon käyttötavat Viron laulavan vallankumouksen aikana. Niissä manifestoituvat poliittisten ryhmittymien väliset erot suhteessa menneisyyteen ja sen ymmärtämiseen. Sovellan analyysissa Klas-Göran Karlssonin esittelemää sekä Meike Wulfin ja Pertti Grönholmin yhdessä kehittämiä typologioita, jossa erotetaan toisistaan historiallisen tiedon yhteiskunnallisten funktioiden moraaliset, eksistentiaaliset, poliittiset ja ideologiset ulottuvuudet.⁵

Nyky-Viroa ja sen suhdetta menneisyyteen ei ole mahdollista käsittää ymmärtämättä sitä, miksi ja millaisissa oloissa Viro ”sai historiansa takaisin” ja miten eri poliittiset ryhmät suhtautuivat kansallisen historian elvyttämiseen. Kysyn, miten virolaiskansalliset historian käyttötavat muotoutuivat ja manifestoituivat laulavan vallankumouksen kuluessa ja etenkin, miten kansallismielisten toimijoiden käsitys tulevaisuuden ja menneisyyden merkityksestä nykyhetkessä näkyi näissä käyttötavoissa. Pääaineistoni ovat kansallismielisten liikkeiden johtohenkilöiden puheet, liikkeiden perustamisasiakirjat ja julistukset.

Materiaalin rajaus painottuu vuosiin 1987–1989, sillä juuri tuolloin debatoitiin eniten Viron historiasta ja sen tulkinnoista ja merkityksestä. Vuosina 1990–1991 unelmien ja toiveiden julistamisesta oli jo siirrytty määrätietoisempaan itenäisyyden palauttamiseen, jota virolaiset tekivät kahdella rintamalla, niin Viron tasavallan korkeimmassa neuvostossa kuin kansallismielisten radikaalien perustamassa Viron kongressisakin, tosin myös keskenään ankarasti kilpailien. Aiempina vuosina omaksutut historian käyttötavat vakiintuivat osaksi ideologiaa.

Utooppista nostalgiaa ja uusia muistamisen tapoja

Richard Stitesin mukaan vallankumous on jo itsessään utopia. Tulevaisuuteen suuntautunut unelmointi, vallan vaihtumisen ja uuden alun odotus, itsetietoinen sosiaalinen ja kulttuurinen eksperimentaalisuus (vallanpitäjille tunnistamatomat vastarinnan ja kyseenalaistamisen muodot) sekä symbolisten (värit, muodot ja symbolit) ja konkreettisten innovaatioiden (salaiset kokoustilat ja kielletyt julkaisut) tuottaminen ovat läsnä kaikissa modernin ajan vallankumouksissa. Näiden kokemisen ja tekemisen tapojen taustalla ovat usein kulttuuriset ja historialliset analogiat eli kokemus jonkin tunnetun menneisyyden tapahtuman toistumisesta sekä jopa euforiseen kaikkivoipuuden tunteeseen

4. Pertti Grönholm (2001) *Kansallisen epäonnistumisen historia. Neuvostovirolaisen historiankirjoituksen kertomus ja tulkinat Viron tasavallan ajasta*. Väitöskirja. Turun yliopisto. Elektroninen julkaisu (CDR/pdf). Turku: Valimo Productions, 485–489.

5. Historian moraalinen ulottuvuus korostaa menneisyyden ilmiöitä eettisten ja yhteiskunnallisten ratkaisujen oikeuttajana tai velvoittajana. Historialliseen tietoon voidaan esimerkiksi vedota vaadittaessa hyvitystä menneisyydessä koetuista vääryyksistä. Tähän kategoriaan kuuluvat myös historian ”opetukset” ja ”varoitukset”. Eksistentiaalinen ulottuvuus tarkoittaa historian merkitystä ihmisten itseymmärrykselle ja identiteetille sekä yhteisön kulttuurisen muistin sisältöjen jakamista ja kulttuuristen työkalujen tarjoamista sen jäsenille. Historian poliittinen ulottuvuus korostaa sitä, että historiaan vetoavan argumentaation avulla voidaan tehdä ymmärrettäväksi poliittisia tekoja sekä osoittaa yhteiskunnallisia tarpeita. Historiallisen tiedon välinearvo politiikassa kuuluu myös tähän käyttötapaan. Historian ideologinen ulottuvuus näkyy siinä, miten historiaa on käytetty aatteiden ja uskontojen keskeisten teesien ja opinkappaleiden vahvistamisessa tai vastustajien dogmien kumoamisessa. Ks. tarkemmin Klas-Göran Karlsson (1999) *Historia som vapen. Historiebruk och Sovietunionens upplösning 1985–1995*. Stockholm: Natur och kultur, 57–61, Meike Wulf (2008) ‘The Struggle for Official Recognition of ‘Displaced’ Group Memories in Post-Soviet Estonia’. Teoksessa *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Toim. Michael Kopecek. Budapest: Central European University Press, 223–225, Pertti Grönholm (2011a) ‘Historia Viron valtiojohdon retoriikassa’. *Idäntutkimus* Nr. 3, 36–37.

huipentuva, tehokkaasti yhteisön jäseniin tarttuva utooppinen mielentila tai mentaliteetti. Odotus ja toive kukistamattomana pidetyn auktoriteetin sekä sitä edustavien kuvien ja tunnusmerkkien kaatamisesta on modernien vallankumousten keskeinen käyttövoima, ja se loihii kumouksellisten eteen speaktaakkelin, joka sitoo heitä tehokkaasti yhteen.⁶

Stitesin luonnehdintoja mukaillen voidaan sanoa, että spontaani kansalaisliikehdintä ja laulava vallankumous veivät virolaiset muutamaksi vuodeksi tällaiseen utooppisen odotuksen ja toivon mielentilaan, johon sekoittui nostalgian sävyttämiä, mutta ajan jo hämärtämiä kertomuksia ja kuvia kadotetusta itsenäisyydestä sekä mielikuvia menetetyistä tulevaisuudesta, josta ei tiedetty muuta, kuin että se olisi voinut olla jokin YYA-Suomen itsenäisyyden kaltaista, suhteellisen vaurasta ja länsimaista elämää.

On ensinnäkin houkuttelevaa pohtia, millainen nostalgia elähdytti virolaisten kamppailua. Kyse ei ollut vain henkilökohtaisesta kaipuusta esimerkiksi lapsuutta kohtaan, vaan laajemmasta ilmiöstä, jossa yhteisön kollektiivinen muistaminen kohdistui menetetyn kultta-ajaksi miellettyyn Viron tasavallan aikaan. Tilanteessa, jossa julkinen ja kollektiivinen muistaminen ja unelmointi tulivat sallituiksi, historian eksistentiaaliset merkitykset nousivat keskeiseen asemaan; kokemus kansakunnan erityislaatuudesta ankkuroitui menneisyyteen, kadotettuun itsenäisyyden aikaan sekä sen restauraatioon, mahdollisuuteen saada tästä ajasta jotakin takaisin.

Svetlana Boym jakaa nostalgisen kokemuksen kahteen lajiin: utooppiseen ja ironiseen. Utooppinen nostalgia suuntautuu kadotettuun aikaan tai paikkaan, johon tunnetaan henkilökohtaista vetoa ja kaipausta. Kaipuun kohde, oli se sitten lapsuudenkoti, synnyinmaa tai tietty ajanjakso latautuu myönteisillä merkityksillä ja elämyksillä. Utooppinen nostalgisuus palvelee niin mielihyvän kuin paremman itseymmärryksen tarpeita ja se on vahvasti restoratiivista: se

on ihmisen identiteettiä, etenkin sen ajallisen jatkuvuuden kokemusta eheyttävä ilmiö. Utooppiseksi nostalgian tekee sitä värittävä toivo menneisyyden maailman paluusta tulevaisuudessa.⁷

Vaikka Boym pohtii ensisijaisesti henkilökohtaista kaipuuta, nostalgia voi yhtä lailla olla yhteisön jäsenten jakamaa kaihoa, kollektiivinen samastumisen kokemus tai yhteinen unelma. Nostalgian kokeminen voi myös tuottaa yhteisöllisyyttä, varsinkin tilanteessa, jossa yksilön kaipuu mennyttä kohtaan on ollut vuosikymmenien ajan epäilyttävää ja jopa vaarallista. Restoratiivinen utooppinen nostalgia korostaa kohteen ylihistoriallista merkitystä, mikä laulavassa vallankumouksessa kiinnittyi itsenäisyyden aikaan; suvereeni kansallisvaltio koettiin yhä pienten kansojen ideaaliksi olotilaksi. Utooppinen nostalgia rakentui absoluuttisiksi miellettyjen totuuksien varaan ja liittyi siten kiinteästi osaksi kollektiivisen muistamisen tapoja.

Henri Vogt on 2005 julkaistussa tutkimuksessaan haastatellut virolaisia opiskelijoita 1990-luvun puolivälissä. Opiskelijoiden mielikuvissa laulavan vallankumouksen aikaiset kansallismieliset representaatiot Viron tasavallasta piirtyivät usein ihanteellisina kuvina demokraattisesta ja vaurasta maasta, ja ne värittivät voimakkaasti tulevaisuuden odotuksia. Näiden esitysten ja mielikuvien takana olivat usein vanhempien sukupolvien idealisoidut muistot itsenäisyyden ajasta.⁸ Kommunikatiivinen muisti (suullinen historia) kuten kaikki kollektiivinen muistaminen on kuitenkin luonteeltaan subjektiivista, essentialistista ja valikoivaa, sillä se pyrkii pelkistämään tapahtumasarjoja ja välttää

6. Richard Stites (1989) *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. New York and Oxford: Oxford University Press, 3.

7. Svetlana Boym (1996) 'Estrangement as a Lifestyle. Shklovsky and Brodsky'. *Poetics Today*, Vol. 17, No. 4, Winter, 512. Svetlana Boym (2001) *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, XVIII.

8. Vogt (2005) 22–32 ja passim.

mään ristiriitoja ja vaihtoehtoisia tulkintoja. Vaikka itsenäisyyden kokeneen virolaissukupuolven muistikuvat eivät enää 1980-luvulla olleet kovin tarkkoja, ne välittivät eteenpäin kestävän idean siitä, että itsenäisyyden palauttaminen on jotakin sellaista, joka luo uskoa tulevaisuuteen ja jota kannattaa tavoitella. Samalla *Eesti Vabariik* sai ylleen myyttistä hohdetta.

Ironinen nostalgia ei Boymin mukaan ole sidottu tiettyyn aikaan tai paikkaan, vaan vaalimisen kohteena on etäisyyden ja irrallisuuden tunne sinänsä. Ironinen nostalgia ei nojaudu samastumiseen, vaan vapautumisen ja erottautumisen kokemukseen. Ironinen nostalgia on Boymin mukaan refleksiivistä, singulaarista ja henkilökohtaista eli sen varaan ei voisi rakentaa yhteisöllisesti jaettua identiteettiä. Vieraantumisen kokemus voi kuitenkin toimia paitsi taiteellisen luovuuden lähteenä ja välineenä, myös elämäntavan perustana. Toisin kuin utooppinen nostalgia, ironinen nostalgia kyseenalaistaa ehdottomat totuudet eikä se varsinaisesti pidä yllä toivoa paremmasta.⁹ Ironisen nostalgian voi tulkita myös pitkälle viedyksi kriittiseksi itsereflektioksi, joka tunnustaa kerronnallisen identiteetin fragmentaarisuuden ja subjektiivisuuden sekä varoo kiinnittymästä mihinkään aikaan tai paikkaan.

Baltian neuvostotasavaltojen osalta ironinen, neuvostoaarjesta irrottautuva nostalgia lienee sopiva käsite kuvaamaan esimerkiksi niitä järjestelmän kanssa kamppailleita taiteilijoita, kirjailijoita ja muita ideologisille sivuraiteille eksyneitä jälkimodernistisia kulttuuripersoonia, jotka eivät kiinnittyneet nationalismiin ja kansallisvaltion, vaan hakivat vaikutteita taiteesta, lännen pop-kulttuurista ja jopa Keski-Aasian ja Kauko-idän eksotiikasta ja uskonnoista.

Kansallismielistä utooppista nostalgiaa ei neuvostoaikana voinut ilmaista julkisesti. Neuvosto-Virossa ainoastaan laulujuhlien yhteydessä sallittiin kansallisten tunteiden ja identiteetin ilmaisu. Vuosina 1987–1988 virolaiset ryhtyivätkin paitsi elvyttämään vanhoja, myös luomaan uusia kollektiivisen muistamisen tapoja. Neu-

vostoaikana kiellettyjä muistamisen tapoja olivat mm. viranomaisten tuhoamien muistomerkkien restaurointi, katujen, paikkojen ja instituutioiden nimien virolaistaminen sekä kansallisten symbolien, ennen kaikkea sinimustavalkean lipun, palauttaminen julkiseen tilaan. Kaikki nämä myös ilmensivät utooppista nostalgjaa suhteessa Viron tasavaltaan.

Uusia muistamisen välineitä olivat mm. kansalaisten muodostamat historia- ja kulttuuriperintöyhdistykset, joista merkittävimmäksi kasvoi Viron muinaismuistoyhdistys (*Eesti Muinsuskaitse Selts*), joka tuotti vuosina 1987–1991 paljon kirjoituksia, puheita, pamfletteja ja julkilausemia historiallisista traumaista, kuten neuvostomiehityksen alusta vuonna 1940, virolaisten massakarkotuksista vuosina 1941 ja 1949 sekä sodanjälkeisestä vastarinnasta. Etenkin aikakauslehdet *Looming* ja *Vikerkaar* alkoivat julkaisita vuodesta 1987 alkaen runsaasti historia- ja kulttuuriperintöaiheisia artikkeleita ja haastatteluja. Lisäksi spontaanit mielenilmaukset ja kokoukset, niin Viron ensimmäisen itsenäisyysjulistuksen (24.2.1918) juhliminen kuin uusien muistopäivien – esimerkiksi Molotov–Ribbentrop-sopimuksen vuosipäivän (23.8.1939) – viettäminen sekä tutkijoiden julkitulot olivat osa kollektiivista prosessia, joka tavoitteli kansallisen historian elvyttämistä ja identiteetin eheyttämistä. Muinaismuistoyhdistyksellä ja historian tutkijoilla oli tässä erityisen merkittävä rooli.¹⁰

Reinhart Koselleckin käsittein virolaisten laulavaa vallankumousta ja varsinkin sen alkua voisi kuvailla vaiheeksi, jossa reaalisosialismin määrittämä ”kokemustila” oli 1970-luvun lopulta alkaen muuttunut virolaisten enemmistölle hyvin

9. Boym (1996) 512. Boym (2001) XVIII.

10. Tõnu Tannberg (2005) 'Taasiseseisvumine'. Teoksessa *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Toim. Sulev Vahre. Ago Pajur ja Tõnu Tannberg. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, 376–379.

ahdistavaksi ja jossa ”odotushorisonttia” eli rajaa kokemustilan ja jonkin tulevaksi odotetun uuden välissä värjivät vahva muutoshalu ja toivo paremmasta. Nyt-hetkestä oli tullut virolaisten enemmistölle liki sietämätön, sillä historiallinen kokemustila ja perestroika-ajan esiin päästämä tulevaisuuskuva olivat sovittamattomassa ristiriidassa keskenään.¹¹

Monet virolaiset huomasivat elävänsä keskelä historialliseksi tiedostettua murrosta, jonka lopputulos oli periaatteessa arvaamaton, mutta samalla murroksen kokemusta hallitsi odotushorisontti, joka oli sekä kauas menneisyyteen kohdistuvan kaipuun että myös aivan uusia unelmia kirvoittaneen odotuksen värjittäjä. Samaa kertovat Vogtin haastattelemat laulavan vallankumouksen kokeneet nuoret, jotka tunsivat olevansa keskelä tapahtumasarjaa, jota ei ollut mahdollista välttää. Vogtin haastatteleminen nuorten mukaan virolaiset tunsivat osallistumisen välttämättömäksi, sillä se oli ainoa ulospääsy valheelliseksi koetusta kaksoiselämästä. Toisaalta eräät nuoret kertoivat, että kaikki mielenosoitukset, liput, muistomerkit ja julistukset tuntuivat kaikesta dramaattisuudesta huolimatta luonnollisilta ja johdonmukaisilta. Ikään kuin kertomus olisi jo valmiiksi kirjoitettu.¹²

Miksi etniset virolaiset olivat niin vastaanottavia kansallismielisen liikkeen sanomalle? Cynthia S. Kaplanin mukaan selitys on se, että virolaisten yhteisöllinen muisti oli yhteydessä Neuvosto-Virolle vaihtoehtoiseen maailmaan Viron tasavallan olemassaolon ja muistojen kautta. Päätelmää tukevat monet 1980-luvun lopulla tehdyt kyselytutkimukset, jotka osoittivat, että vaikka virolaisten tietämys toista maailmansotaa edeltäneestä ajanjaksosta oli fragmentaarista, virolaiset olivat erittäin epäuskoisia Neuvosto-Viron historiankirjoitusta kohtaan.¹³ Tähän voisi vielä lisätä, että vaikka 1980-luvun lopulla vain harvalla oli omakohtaisia muistoja itsenäisyyden ajasta, kommunikatiivinen muisti oli silti onnistunut pitämään yllä yhteisöllistä nostalgiala.

Menneisyyden palauttajat vs. nykyisyyden uudistajat

Jälkikäteen kaikki onnistuneet vallankumoukset näyttävät johdonmukaisilta ja jopa väistämättömillä. Niistä halutaan muistaa tietyt asiat, kuten alkuhetki, julistukset, uhrit ja takaiskut, voiton hetki itsessään sekä kunkin henkilökohtaiset kokemukset. Myös laulava vallankumous oli jälkikäteen monien virolaisten mielestä itsevarma ja lähes kohtalonomainen tapahtumasarja, kuten Vogtin haastatteleminen opiskelijoiden kuvauksista voi päätellä.¹⁴ Etenkin Viron ulkopuolella on vallinnut mielikuva kurinalaisesta ja yksituumaisesta prosessista. Tämä kuva on kuitenkin yksipuolinen, sillä laulavaan vallankumoukseen osaa ottaneiden ryhmittymien poliittisista päämääristä ja keinoista sekä koko prosessin perinnöstä käydään yhä kiivasta debattia Virossa. Monet myöhemmät presidentit, pääministerit ja puoluejohtajat ovat muistelleet ja julkaisseet omia tulkintojaan tapahtumista ja niiden merkityksestä. Vuosilta 1987–1991 periytyvät poliittiset vastakkainasettelut näkyvät Virossa edelleen. Myös historioitsijoita on syytetty eri toimijoiden yksipuolisesta suosimisesta.¹⁵

11. Koselleckin ajattelussa nyt-hetkessä eläminen on menneisyyden kokemusten ja tulevan odotusten välistä dialogia eli ”kokemustilan” ja ”odotushorisontin” kohtaamista. Kokemustilalla Koselleck tarkoittaa nyt-hetken ymmärtämistä historiallisena ilmiönä eli nykyisyyden muotoutumista jonkin tapahtumasarjan tai prosessin seurauksena. Odotushorisontilla Koselleck tarkoittaa rajaa, jonka takana uskotaan avautuvan uuden, aiemmasta poikkeavan kokemustilan. Reinhart Koselleck, (1985) *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Translated by Keith Tribe. Cambridge, Mass., 272–273.

12. Vogt (2005) 31–35.

13. Cynthia S. Kaplan (2006) 'Setting the Political Agenda. Cultural Discourse in the Estonian Tradition'. Teoksessa *Empire to Nation. Historical Perspectives on the Making of the Modern World*. Toim. Joseph Esherick, Hasan Kayali, Eric Van Young. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, 342.

14. Vogt (2005) 32, 35–36.

15. Ks. esim. Mati Hint (2011) 'Kaksi taktiikkaa itsenäistystä'. *Elo* 5/2011, 24–27.

Viron laulavan vallankumouksen katsotaan yleensä alkaneen Virumaan ympäristön tilasta huolestuneen kansanliikkeen synnystä keväällä 1987. Fosforiittikaivosten avaamista vastustaneet suurmielenosoitukset johtivat hankkeen hylkäämiseen. Ns. fosforiittisota myös paljasti puolue- ja valtiokoneiston heikkoudet. Viranomaisten perääntyminen rohkaisi virolaisia kyseenalaistamaan Viron kommunistisen puolueen (*Eesti Kommunistlik Partei*, EKP) ja valtiokoneiston vallan. Pian myös kulttuuriväki ja entiset poliittiset vangit järjestäytyivät. Tärkeä käänne kohti poliittista kansanliikettä oli Baltian maiden kohtalon syksyllä 1939 sinetöineen Molotov–Ribbentrop-sopimuksen vuosipäivänä elokuussa 1987 järjestetty mielenosoitus Tallinnan Hirveparkissa, jossa vaadittiin sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan julkistamista. Tilaisuuden järjesti Neuvosto-Viron ensimmäinen poliittinen yhdistys MRP–AEG (*Molotov–Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp*), jonka johtohahmot perustivat myöhemmin ERSP-puolueen. Vastaava mielenosoitus pidettiin myös Riiasa ja Vilnassa. Karl Vainon johtama EKP ei aluksi ottanut mielenosoitusta vakavasti vaan tyytyi tuomitsemaan sen nationalistisena yllälyöntinä. Molotov–Ribbentrop-sopimuksen muistamisesta kehkeytyi seuraavina vuosina kansanliike itsessään, ja vuonna 1989 noin miljoonan mielenosoittajan ketju ylsi läpi koko Baltian.¹⁶

Neljän kommunistipuolueen jäsenen Siim Kallasin, Tiit Maden, Edgar Savisaaren ja Mikk Titman Viron SNT:n taloudellista itsenäisyyttä ajaneen IME-ohjelman (*Isemajandav Eesti*) julkistaminen syksyllä 1987 oli lähtölaukaus muutoksille myös EKP:n sisällä. Vaikka EKP:n johto ei Moskova-vetoisen suunnitelmatalouden haastanutta hanketta tukenutkaan, alkoi sen ympärille kokoontua kansallismielisiä puolueen jäseniä.¹⁷ Haasteeksi IME-ohjelmalle muodostui jo laulavan vallankumouksen alkuvuosina 1987–1988 kansallismielisten liikkeiden ensimmäisissä kokouksissaan omaksuma neuvostohistorialle

päinvastainen käsitys, jonka mukaan Viron tasavalta oli ollut laillinen, itsenäinen ja suvereeni valtio.¹⁸

Vuosien 1987–1991 itsenäistymiskamppailu oli monivaiheinen prosessi, jossa vaikutti useita keskenään kilpailevia ryhmittymiä. Kesän 1989 ja kesän 1991 välillä Virossa toimi jo useita poliittisia puolueiden esiasteita ja vahvoja johtajapersoonia, jotka kamppailivat paitsi tulevaisuuden suunnasta myös oikeasta historian tulkinnasta. Neuvostomieliset ja pääosin venäjänkieliset järjestäytyivät omaksi kansanliikkeekseen, joka tunnettiin vuosina 1988–1991 Inter-liikkeen (*Eesti NSV Töötajate Internatsionaalne Liikumine*)¹⁹ nimellä. Se ei kuitenkaan saanut jakamattonta kannatusta edes venäjänkielisten keskuudessa, lakoistaan ja mielenilmauksistaan huolimatta.²⁰

Kaplan jakaa Viron kansallismieliset liikkeet kahteen sekä keskenään kilpailleeseen että konservatiivisia kommunisteja ja Inter-liikettä vastaan kamppailleeseen leiriin. Kaplan nimeää ryhmät osuvasti reformisteiksi ja restauroijiksi.²¹

Reformivoimista tärkein oli Viron kansanrintama (*Eesti Rahvarinne*, ERR). Se veti puoleensa liberaalin sivistyneistön edustajia ja kommunistien nuorempaa polvea, joka toivotti NKP:n pääsihteerin Mihail Gorbatšovin uudistuspolitiikan tervetulleeksi ja oli huolestunut ympäristön tilasta sekä Viron asemasta neuvostotaloudessa. Reformistit tavoittelivat Virolle laajempaa itse-määräämisoikeutta, taloudellista itsenäisyyttä

16. Tannberg (2005) 376–385. Ks. myös Seppo Zetterberg (2007) *Viron historia*. SKS:n toimituksia 1118. Helsinki: SKS, 718–723.

17. Tannberg (2005) 377–378.

18. Ks. esim. Arvo Valtonin puhe Viron SNT:n luovien liittojen yleiskokouksessa 1.–2.4.1988. Teoksessa Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre (1996) *Eeslava. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Intervjuud, kõned, artiklid. Tallinn: Meedia- ja kirjastuskompanii, 414–416.

19. Venäjäksi *Интердвижение, Интернациональное движение трудящихся Эстонской ССР*.

20. Tannberg (2005) 380–381.

21. Kaplan (2006) 342–343.

sekä demokratiaa. Reformistit omaksuivat täyden itsenäisyyden tavoitteekseen vasta vuosina 1989–1990.²²

Vuodesta 1988 lähtien Edgar Savisaaren ja Marju Lauristinin johtama Viron kansanrintama haastoi EKP:n ja kokosi riveihinsä paitsi kansallismielisiä kommunisteja myös kansalaisjärjestöjen (mm. ympäristö- ja kulttuuriväki) aktiiveja ja tavallisiakin virolaisia, mukaan lukien venäjänkielinen väestö. Jo alun perin kansanrintama oli maltillinen suhteessaan neuvostovaltaan ja kommunistiseen puolueeseen. Se muodostettiin lailliseksi oppositiovoimaksi ja laajemman taloudellisen itsemääräysvallan saavuttamiseksi (IME-ohjelma), ja se julisti kanavoivansa virolaisten tuen Mihail Gorbatšovin perestroika-politiikalle. Kansanrintama tavoitteli Viroa, jolla olisi laaja itsehallinto mutta joka pysyisi monikansallisena maana. Kansanrintama teki laaja-pohjaista yhteistyötä Latvian ja Liettuan kansanrintamien (*Tautas Fronta* ja *Sajudis*) kanssa.²³ Osa Viron kansanrintaman perustajista ja kannattajista samasti kamppailun olevan jatkoa 1960-luvun liberaalimmalle kaudelle, jolloin virolaisia liittyi sankoin joukoin EKP:hen toiveenaan puolueen muuttaminen sisäلتpään.

Restauroijiin kuuluivat Viron kansallisen riippumattomuuden puolue (*Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei*, ERSP) Viron muinaismuistoyhdistys (*Eesti Muinsuskaitse Selts*, EMS) ja Viron kristillisdemokraattinen puolue (*Eesti Kristliku Liit*, EKL). Näitä yhdisti paitsi halu palauttaa Viron tasavalta myös niiden tausta. Liikkeiden tunnetuimmat jäsenet olivat virolaista sivistyneistöä ja kulttuurieliittiä, joista osa oli neuvostoaikana vainottuja toisinajattelijoita. He olivat käynnistämässä ensimmäisiä joukkomielenilmauksia Molotov–Ribbentrop-sopimusta vastaan vuonna 1986 ja 1987. Restauroijat pitivät Baltian maita laittomasti Neuvostoliittoon liitettyinä valtioina, jotka eivät kansainvälisen oikeuden näkökulmasta olleet koskaan lakanneet olemasta.²⁴

Viron tasavallan jatkuvuutta korostavaan legalistiseen historiantulkintaan perustui myös

restauraatiota vaativien ryhmittymien hanke, jonka tavoitteena oli luoda Virolle uusi kansanedustuslaitos, Viron kongressi, joka syrjäyttäisi vanhat Neuvosto-Viron valtaelimet, ennen muuta korkeimman neuvoston. Hanke käynnistyi keväällä 1989, jolloin EMS, ERSP ja EKL päättivät perustaa ympäri maata kansalaisuuskomiteoita (*Eesti kodanike komiteed*), joiden tehtävä oli rekisteröidä äänioikeutetut eli vuonna 1940 eläneet Viron tasavallan kansalaiset ja heidän jälkeläisensä. Myös pakolaisvirolaiset ja heidän jälkeläisensä voitiin näin rekisteröidä Viron kansalaisiksi. Kansalaisuuskomiteoista ja Viron kongressista muodostui vuosina 1989–1990 kilpaileva voimatekijä paitsi Viron SNT:n korkeimmalle neuvostolle, myös reformeja ja laajempaa autonomiaa tavoitteleelle Viron kansanrintamalle, joka kritisoi hanketta ankarasti.²⁵

Vaikka kaikki virolaiskansalliset liikkeet tavoittelivat laajempaa itsemääräämisoikeutta ja kesästä 1989 alkaen täydellistä tai lähes täydellistä riippumattomuutta suhteessa Neuvostoliittoon, niin silti Virossa on yhä debatoitu siitä,

22. Kaplan (2006) 342–345.

23. Ks. esim. Viron kansanrintaman perustamisjulistus 13.4.1988 ja kansanrintaman yhteistoimintakeskuksen julkilausuma Viron itsemääräämisoikeudesta 23.7.1988, *Edasi* 5.8.1988. Ks. myös Baltian kansanrintamien vetoamus ETYK-maiden johtajille, YK:n pääsihteerille ja NL:n korkeimman neuvoston puhemiehistön esimiehelle. 14.5.1989. *Vaba Maa* Nr. 6 1989. Kaikki julkaistu teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 425, 429–430, 470.

24. Kaplan (2006) 342–343. Baltian maat olivat ainoat Kansainliiton jäsenmaat, jotka eivät saaneet itsenäisyytään takaisin toisen maailmansodan jälkeen. Samaan tulkintaan nojasivat paitsi Baltian maiden pakolaishallitukset ja emigranttijärjestöt, myös monet länsimaat, kuten Yhdysvallat.

25. Eesti Kristliku Liidu, Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei pöördumine Eesti Vabariigi kodanike poole. Lisa deklaratsioonile Eesti Vabariigi 71. aastapäevaks 10. märts 1989. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 3 (7) 1989. Ks. myös Tunne Kelam (1989) 'Kõne Eesti Vabariigi 71. aastapäeva aktusel Estonia kontserdisaalis. 24.2.1989'. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 3 (7) 1989. Molemmat teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 459. Ks. myös Zetterberg (2007) 723–724.

oliko itsenäisyyden palauttaminen enemmän Viron kansanrintaman vai historian merkitystä korostaneiden kansallisradikaalien ansiota.²⁶ Joka tapauksessa näiden ryhmittymien erilainen odotushorisontti selittyi erilaisella suhteella menneisyyteen.

Mitä aikaa virolaiset kansallismieliset kokivat elävänsä ja millainen heidän välitön kokemustilansa oli? Viron kansanrintaman johtohahmoin kuulunut Rein Veidemann aprikoi puheessaan huhtikuussa 1988 monien virolaisten tuolloin hellimää analogiaa, jonka mukaan he elivät parhaillaan uutta kansallisen heräämisen aikakautta. Veidemannin mukaan voi olla, että virolaiset olivat ehkä heräämässä jostakin ”unissakävelijän unesta”, mutta sadan vuoden takaiseen kamppailuun hän ei tuolloista tilannetta samastanut; pikemmin hän koki elävänsä virolaisten ryhdistäytymisen, ”selänsuoristamisen” aikaa.²⁷

EKP: historian pyörää ei voi kääntää taaksepäin

Vuosina 1987–1988 EKP vastasi haastajilleen paljolti vielä väheksyvään sävyyn, syyttäen kansallismielisiä, niin radikaaleja kuin maltillisiakin, ”historiallisella muistilla ja kansallistunteella keinottelusta.”²⁸ Myös EKP:ta tukevat ryhmittymät, kuten Tallinnan ja Koillis-Viron työläisten komiteat vastustivat kansallismielistä historian käyttöä ja pyrkivät vakuuttamaan virolaiset siitä, että ”historian pyörää ei voi kääntää taaksepäin”.²⁹ Näkyipä *Edasi*-lehdessä vielä syksyllä 1988 puheenvuoroja, joissa todettiin, että jo vuoden kestänyt ylenmääräinen Viron ”historian roskatynnyrien kaivelu” ei ollut juurikaan edistänyt keskusteluilmapiirin avautumista, vaan suurempi merkitys annettiin glasnostille eli keskustelua suvainneelle NKP:n avoimuuspolitiikalle.³⁰

Pääsihteeri Vaino Väljaksen vuodesta 1988 alkaen johtama EKP kääntyi sekin lopulta puolustamaan Viron itsemääräämisoikeuden laventamista ja marraskuussa 1988 Viron SNT:n korkeimman neuvoston kokous julisti itsensä korkeimman vallan haltijaksi Virossa. Korkein neu-

vosto, joka toimi maaliskuusta 1990 syksyyn 1992 saakka Viron tasavallan parlamenttina, jäi kommunistien tärkeimmäksi vaikutuskanavaksi. Sielläkin tosin Viron kansanrintama ja kansallisradikaalien puolueet saavuttivat nopeasti ylivallan. EKP hajosi maaliskuussa 1990 kahtia, kun siitä irtautui puolue, joka kannatti Viron pysymistä Neuvostoliiton osana.³¹

Maltillisetkin virolaiskommunistit, kuten tunnettu teatteriohjaaja ja myöhempi Viron korkeimman neuvoston jäsen Jaak Allik näki radikaalit restauroijat epärealistisina utopisteina ja vertasi heitä 1940-luvun virolaiskommunisteihin, jotka kuvittelivat muuttavansa ”objektiivisia tosiasioita” ja saavuttavansa onnelan pelkästään tahdonvoimalla. Myös ERSP:tä Allik soimasi samanlaisesta katteettomasta, tosiasioita tunnustamattomasta suhtautumisesta tulevaisuuteen: ”Toiset haluavat kääntää historian pyörää kii-reesti eteenpäin, toiset haluavat kääntää sitä taaksepäin. En näe näissä tavoissa suhtautua todellisuuden periaatteellista eroa.” Näin Allik totesi kirjoituksessaan *Sakala*-lehdessä kesäkuussa 1989. Lisäksi hän huomautti, että yhteiskunnallisen muutoksen perusteiksi eivät riitä legalismi ja idealismi ja että Virolla ei ole ulkopoliitti-

26. Ks. esim. Hint (2011) 24–27.

27. Ks. tarkemmin Rein Veidemannin puhe Viron SNT:n luovien liittojen kokouksessa Tallinnassa 1.–2.4.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 421–423.

28. Ks. esim. ”Tartu rahu: Tõde ja spekulatsioonid”. *Noorte hääl* 4.2.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 402.

29. Ks. esim. ”Tallinna töötajate protestimiiting”. *Rahva hääl* 24.2.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 409.

30. Ks. esim. Mart Kadastik (1988) ’Viseerimata veerud’, *Edasi* 10. ja 11.8.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 431–437.

31. Tannberg (2005) 379–381. Neuvostoliiton kommunistiselle puolueelle uskollinen, venäjänkielisten dominoima *NLKP Eestimaa organisatsioon*, joka virolaisten suussa kulki nimellä Yöpuolue (Ööpartei) kiellettiin elokuun 1991 vallankaappausrytyksen jälkeen, mutta itsenäisyyttä kannattaneet kommunistit rekisteröivät puolueensa ja muuttivat sen nimeksi Viron demokraattinen työpuolue (*Eesti demokraatlik tööpartei*, EDTP) vuonna 1992. Tannberg (2005) 386, 393.

sia, taloudellisia eikä demografisia edellytyksiä realisoida itsemääräämisoikeuttaan Viron tasavallan palauttamisena. Allik yritti vakuuttaa lukijansa siitä, että vain EKP:lla oli realistinen näkemys Viron itsemääräämisoikeuden laventamiseksi.³²

ERSP: historia moraalisisena oikeutuksena ja velvoitteena

Viron kansallisen riippumattomuuden puolueen ERSP:n suhde menneisyyteen ja myös tulevaisuuteen oli alusta alkaen hyvin toisenlainen kuin Viron kansanrintaman. Tunnettujen toisinajattelijoiden kuten Lagle Parekin, Heiki Ahosen, Tunne Kelamin ja Arvo Pestin ympärille syntynyt radikaali puolue oli Neuvostoliiton ensimmäinen kommunistisesta puolueesta riippumaton poliittinen ryhmittymä. ERSP nosti ”historian totuuksien palauttamisen” ja ”historiallisten vääryyksien oikaisemisen” perustamisjulistuksensa yhdeksi pääteemakseen jo tammikuussa 1988. ERSP peräänkuulutti erityisesti Viron tasavallan synnyn, itsenäisyyden ajan sekä neuvostomiehityksen historian nostamista esiin sekä vaati terroria, vangitsemisia, kyydityksiä ja maatalouden kollektivoinnin yksityiskohtia koskevan tiedon julkistamista. Toiseksi tavoitteekseen puolue kirjasi Viron tasavallan kansalaisuuden palauttamisen kesän 1940 tilanteen pohjalta.³³

ERSP oli juuriaan ja nimeään myöten menneisyyden restauroijien puolue, jonka agenda rakentui tasavallan jatkuvuutta korostavan historiantulkinnan varaan ja joka vetosi kansalaisten oikeustajuun ja ammensi vaikutteita virolaisen 1900-luvun alkupuolen poliittisen ajattelun vahvoista legalistisista piirteistä. Puolue edusti koko laulavan vallankumouksen ajan käsitystä, jonka mukaan mikään vähempi kuin Viron tasavallan taloudellisen, oikeudellisen ja poliittisen järjestelmän sekä kansalaisyhteiskunnan palauttaminen ei riitä. Historiallisena kiinnekohtana puolueella oli vuoden 1920 Tarton rauhansopimus Viron ja Neuvosto-Venäjän välillä. Toisaalta puolue aluksi hyväksyi jonkinlaisen raja-

tun itsenäisyyden välivaiheena mutta luopui sittemmin ajatuksesta.³⁴

ERSP:n johtajien puheissa historian käyttö ankuroitui, muiden kansallisten radikaalien tapaan, virolaisten vuosisataiseen selviytymiskamppailuun ja ennen kaikkea kerronnalliseen uhrimotiiviin, jossa virolaiset on usein kuvattu muiden kansojen alistamina tai sijaiskärsijöinä suurempien kansojen tai valtioiden välisissä kamppailuissa.³⁵ Esimerkiksi ERSP:n johtohahmo Tunne Kelam korosti vuoden 1989 tammikuussa, kuinka kamppailu kahden osapuolen, vapauden rajoittajien ja vapautta tavoittelevien, välillä on jatkunut toisesta maailmansodasta asti niin Neuvostoliiton sisällä kuin muuallakin Itä-Euroopassa. Kelamin mukaan virolaiset, jotka nostivat esiin Molotov–Ribbentrop-sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan esiin Hirveparkissa elokuussa 1987, löysivät neuvostojärjestelmän ”niin moraalisesti, historiallisesti kuin oikeudellisestikin kaikkein heikoimman kohdan”.³⁶ Kielenkäyttö ja etenkin sotaiset metaforat uudesta vapaussodasta ja toisen maailmansodan jatkumisesta korostavat sitä, kuinka ERSP näki virolaisten historian oikeutettujen vapaustaistelujen

32. Jaak Allik (1989) 'Neobolševism Eestis'. *Sakala* 3.6.1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 471–472.

33. Ks. esim. Ettepanek Eesti rahvuse sõltumatuse partei loomiseks. 21.1.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 398–400. Tannberg (2005) 376.

34. Ks. esim. Tunne Kelam (1989) 'Sõnavõtt mõttevahetusel "Kuidas taastada Eesti iseseisvus?"'. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr.2 (6) 1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 457. Ks. myös Jüri Adamsin puhe Viron kansanrintaman kongressissa 2.10.1988. Eestimaa Rahvarinde kongress 1.–2. X 1988. Materjale kogumik. Tallinn: Perioodika 1988, 140–141.

35. Selviytymiskertomuksesta ja uhrimotiivista kulttuurisena työkaluna ks. tarkemmin Pertti Grönholm (2010) 'Muistomerkkejä ja kolaroivia kertomuksia. Vuoden 2007 pronssisoturikiista ja yhteisöjen kulttuuriset työkalut'. Teoksessa *Medeiasta Pronssisoturisiin. Kuka tekee menneestä historiaa?* Toim. Pertti Grönholm ja Anna Sivula. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 101–104.

36. Tunne Kelam (1989) 'Sõnavõtt mõttevahetusel "Kuidas taastada Eesti iseseisvus?"'. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 2 (6) 1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 455.

sarjana ja kuinka virolaisten pitää olla valmiita uhrauksiin tulevaisuudessa. Samanlaista jatkuvan sodan retoriikkaa on sittemmin esiintynyt monilla Viron poliittisilla johtajilla, kuten presidentti Toomas Hendrik Ilveksellä ja pääministeri Andrus Ansipilla.³⁷

Kelamin kuvaus tuo hyvin esiin sen, miten radikaalit restauroijat käyttivät tietoisesti hyväkseen historian eksistentiaalisia, moraalisia ja poliittisia merkityksiä. Historian ”vääryydet ja valheet” olivat sekä historia- että itsenäisyyskamppailun moraalinen oikeutus että keskeinen osa vuosisataista virolaisten vastarinta- ja selviytymiskertomusta, jonka varaan ankuroituivat myös historian eksistentiaaliset, yhteisöllistä identiteettiä lujittavat merkitykset. ERSP painotti selvästi historian moraalista ulottuvuutta ja toisti ”toisinajattelijoiden” jo pitkään esittämiä kansainvälis oikeudellisia argumentteja neuvostomiehityksen laittomuudesta.

On mielenkiintoista, että vaikka laulava valankumous toisaalta koettiin ainutlaatuiseksi mahdollisuudeksi, historian toistumisen ja epäonnistumisen pelko näyttää kalvaneen myös kansallismielisiä radikaaleja. Tunne Kelam näki vuonna 1989, että Viro oli jossain määrin analogisessa tilanteessa suhteessa vuosiin 1918–1920, jolloin Viron pelastuskomitea ja Viron väliaikainen hallitus yrittivät saada vastahakoisilta ja epävarmoilta länsimailta tunnustuksen 24.2.1918 annetulle itsenäisyysjulistukselle. Kelamin mukaan Viro oli jälleen samanlaisessa käännekohdassa eli tilanteessa, jossa tulevaisuuden odotusta leimasi täydellinen epävarmuus prosessin lopputuloksesta ja jossa imperiumin hajoaminen ja tuntematon tulevaisuus koettiin lännessä suuremmaksi uhaksi kuin pienten kansojen jääminen imperiumin alamaisiksi. Huoleen liittyi pelko yksinjäamisestä ja tilanteen tuoman edun kadottamisesta. Toisaalta Kelam näki, että koska Neuvostoliitto oli uudistamiskelvoton, sen hajoaminen oli hyvin todennäköistä ja että hajoaminen toisi tullessaan tilanteen, jossa ne neuvostotasavallat, jotka olisivat ilmoittaneet

jatkavansa demokratian tiellä ja pyrkivänsä itsenäisyyteen, saisivat lännettä tukea.³⁸ Kelamin puheenvuorossa kuultaa se, kuinka jatkuvasti muuttuvassa odotushorisontissa nykyhetken prosesseja ja ilmiöitä pyrittiin suhteuttamaan tunnettuihin menneisyyden tapahtumiin.

On tarpeetonta määritellä sitä, oliko ERSP:n ja muiden radikaalien kansallismielisten ryhmitymien vuosina 1987–1991 tavoitteleva *Eesti Vabariikin* palauttaminen utooppista nostalgiaa vai historian retorista käyttöä, sillä molempia piirteitä on hankkeessa nähtävissä. Utooppista energiaa ja nostalgiaa on tarvittu luomaan uskoa tulevaisuuteen ja kamppailun mielekkyyteen. Itsenäinen Viro visualisoitui selkeimmin juuri siinä kuvassa tasavallasta, joka oli elänyt kansakunnan suullisessa traditiossa.

Radikaalit tasavallan restauroijat kokivat traumaattisen historian myös velvoitteena. Tämä näkyi mm. siinä, että ERSP yhdessä EMS:n ja EKL:n kanssa, vastusti kiivaasti sitä, että kommunistinen puolue, kansanrintama ja Viron SNT:n korkein neuvosto yhdessä nostivat Viron trikolorin vuosikymmenien tauon jälkeen Pitkän Hermannin torniin Toompealla Viron itsenäisyyspäivänä 24.2.1989. Tunne Kelamin mukaan miehitysvallan edustajat (EKP ja Viron SNT:n Korkein neuvosto) eivät saaneet omia Viron tasavallan lippua, eikä hänen mukaansa lippua olisi pitänyt nostaa niin kauan kuin miehittäjän asevoimat vielä olivat maassa. Kansallisradikaalien yhteinen protestitilaisuus ei kuitenkaan vetänyt suuria kansanjoukkoja puoleensa, vaan virolaiset kokoontuivat mieluummin Toompealle juhlimaan sinimustavalkean lipun nousua.³⁹

37. Grönholm (2011a) 41–44.

38. Tunne Kelam (1989), 'Sõnavõtt mõttevahetusel "Kuidas taastada Eesti iseseisvus?"'. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 2 (6) 1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 457–458.

39. Tunne Kelam (1989) 'Kõne Eesti Vabariigi 71. aastapäeva aktusel Estonia kontserdisaalis. 24.2.1989'. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr.3 (7) 1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 461–462. Ks. myös Tannberg (2005) 382–383.

EMS: historia taistelulenttänä ja kansakunnan eheyttäjänä

Viron muinaismuistoyhdistys EMS oli ensimmäinen virolaiskansallinen liike, joka politisoi historian 1980-luvulla. EMS:n merkittävimäksi ansioksi lasketaan Viron kansallisen muistin elvyttäminen niin paikallisten muinaismuistoyhdistysten kuin kansallisellakin tasolla, mutta se myös osallistui erittäin näkyvästi poliittiseen kamppailuun.

Kuten ERSP, myös Viron muinaismuistoyhdistys näki menneisyyden tapahtumien asettavan reunaehdot tulevaisuudelle. Liikkeen odotushorisonttia leimasi vahva legalistinen suhtautuminen Viron SNT:n olemukseen ja neuvostovaltaan. EMS totesi maaliskuussa 1988, että Viron SNT ei voi olla oikeudellinen suvereeni subjekti eikä se voi neuvotella Neuvostoliiton kanssa liittosopimuksesta, jota Moskova tuolloin ehdotti neuvostotasavaltojen ja NL:n väliseksi uudeksi perussopimukseksi. Myös EMS kiisti neuvostovallan legitimitietin ja oikeuden edustaa Viron väestöä.⁴⁰ Silti EMS ei ottanut ehdotonta kantaa täyteen itsenäistymiseen ennen vuotta 1989.

EMS:n keskeisiin hahmoihin kuulunut, jo 1960-luvulla kansallismielisyydestään tunnettu historioitsija Sulev Vahtre⁴¹ totesi keväällä 1988, että vaikka EMS ei ole poliittinen liike, sen tulee hautausmaiden ja muistomerkkien vaalimisen ohella pitää mielessä, että muinaismuistojen puolustajien tärkein suojelukohde on Viro kokonaisuutena: ”*Meie maa ja rahvas*”. Näin Vahtre pyrki tekemään historiasta ja muistamisen käytännöistä yhden rintamalinjan itsenäistymiskamppailussa.⁴² Samalla tavoin EKP:n pääsihteeri Nikolai Karotamm oli nimennyt 1940-luvun lopulla historian yhdeksi ”porvarillisen nationalismin” vastaisen kamppailun tärkeimmistä rintamalinjoista.⁴³

Kansallismielisten Viron tasavallan restauroijien ehkä kaikkein merkittävimpiä linjauksia myös historian käytön osalta oli EMS:n puheenjohtajan Trivimi Vellisten puhe Tallinnan lauluvallalla lähes 300 000 virolaiselle 11. syyskuuta

1988. *Eestimaa laul* -tapahtuman massiivinen yleisö sai paitsi ensi kerran kuulla julkisesti esitetyn vaatimuksen valtiollisen itsenäisyyden (*omariiklus*) palauttamisesta, myös vahvan tulkinnan Viron historiasta, joka näyttäytyi Vellisten puheessa yhä jatkuvana kamppailuna ”idän sortajaa” eli Venäjää vastaan sekä muistutuksina Viron vapaussodan sankarillisuudesta.

Merkittäväksi historian eksistentiaalisen ja moraalisen käytön kannalta puheen teki menneiden tapahtumien mustavalkoinen pelkistäminen, jota ei tässä vaiheessa arkailtu radikaalien kansallismielistenkään puolella. Perivihollisen julkinen nimeäminen Venäjäksi (Iivana IV, Pietari I, 1800–1900-lukujen Venäjän tsaarit sekä bolševikkivalta ja Stalinin Neuvostoliitto) kertoi siitä, että kertomus selviytymiskamppailusta oli otettu kansallisen muistin elvyttäjien retoriseen repertuaariin. Aiemmin virolaisten verivihollisiksi nimettyjen baltiansaksalaisten valtaa ja saksalaismiehistystä vuosina 1941–1944 puheessa ei mainittu.⁴⁴

”Mikä on määrännyt meidän menneisyyttämme? Keitä ja mitä ovat ne voimat, jotka ovat luoneet meidän menneisyytemme? Niitä voimia on ollut paljon, mutta yksi kaikkein päättäväisimpiä ja vahvimpia on ollut se kuuluisa Euroo-

40. Ks. esim. Indrek Teder (1988) 'Liidulepingu võimatus'. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 3 1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 410–411.

41. Vahtren roolista keskeisenä kansallismielisenä historianantokijana neuvostoajalalla ks. tarkemmin Meike Wulf & Pertti Grönholm (2010) 'Generating Meaning Across Generations: The Role of Historians in the Codification of History in Soviet and post-Soviet Estonia', *Journal of Baltic Studies* 41:3, 351–382.

42. Sulev Vahtren puhe Tarton muinaismuistopäivillä 14.4.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 424.

43. Grönholm (2001) 89–90. Ks. myös Pertti Grönholm (2011b) 'Periodisointi, nimeäminen ja kamppailu menneisyydestä. Viron poliittiset murrokset ja historian esittäminen'. *Historiallinen aikakauskirja* Nr. 4, 385.

44. Trivimi Vellisten puhe Tallinnan lauluvallalla 11.9.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 439–440.

pan mehiläispesien ryövääjää.”⁴⁵ Myös kollektiivisesta muistamisesta Velliste teki puheessaan poliittisen asean. Hän totesi, että ”[m]e emme ole unohtaneet ketään, emmekä mitään. Me emme ole unohtaneet vapaussodan sankreitamme [...] Me muistamme kaiken ja kaikkia.”⁴⁶

Vellisten puheessa Viron tasavallan historiallinen jatkuvuus kytkeytyi suoraan oikeudellisiin kysymyksiin kansalaisuudesta ja muistamisesta. Hän näki Neuvostoliiton ja sitä myötä myös Viron kommunistisen puolueen vastuullisina menneisyyden vääryyksiin. Velliste ja EMS käyttivät ”historiallista totuutta” poliittisena aseena murtaakseen neuvostovallan legitimitettiin ja uskotavuuden ja langettaakseen sille moraalisen vastuun historian vääryyksistä.

Vellisten puhe oli sisällöltään jopa niin jyrkkä, että se oli omiaan tekemään juopaa tilaisuuden järjestäneen Viron kansanrintaman ja kansallisdemokratian välillä. Savisaar ja Lauristin syyttivät Vellistea ”kansan tunteilla keinottelusta” ja yhteinäisten rivien hajottamisesta.⁴⁷ Syksyn 1988 kuussa myös muiden kansallismielisten puolueiden agendalle alkoi nousta kysymys Viron tasavallan palauttamisesta. Kysymys jakoi kuitenkin mielipiteitä niin virolaisten keskuudessa kuin ja ennen kaikkea virolaisten ja venäjänkielisten välillä.

Kesäkuussa 1989 avattiin Tahkurannassa presidentti Konstantin Pätsin kunniaksi jo vuonna 1938 ensi kerran pystytetty, mutta neuvostoaikana tuhottu monumentti. Tilaisuudessa puhunut Velliste loi katsauksen laulavan vallankumouksen saavutuksiin sekä historian merkitykseen vapautumiskamppailussa. Muistomerkin uudelleenpystyttämisen Velliste tulkitsi pitkäksi askeleeksi kohti Viron tasavallan palauttamista: ”Se on meidän uskomme, toivomme ja voimamme jälleensyntyminen.” Vellisten puhe rakensi Pätsistä hahmon, jonka kohtalossa näytti kiteytyvän Viron tasavallan historia, sen synnystä miehityksen alkuun asti. Vellisten mukaan Päts oli olosuhteiden uhri, jonka viimeisen vallassaolovuoden poliittisista päätöksistä ”ei ole syytä riemui-

ta”. Silti, ehkä juuri traagisten virhearvioidensa vuoksi Päts näytti sopivan vertauskuvaksi Viron itsenäisyydestä: Päts oli hahmo, joka oli julistamassa Viroa itsenäiseksi vuonna 1918, mutta joka oli myös sinetöimässä maansa kohtaloo vuosina 1939–1940. Pätsin asemaa vallan kaapanneena johtajana puheessa ei käsitelty.⁴⁸

Vellisten mukaan virolaiset oli pelastanut ”historiallisen totuuden ja oikeuden”⁴⁹ voima, joka oli säilynyt heidän mielessään menetyksistä, miehityksistä ja terrorista huolimatta. Vellisten mukaan vapaustaistelu oli saavuttanut uuden etapin, sillä Viro oli ”voittanut oman historiansa takaisin”; se oli palauttanut kansallisen muistinsa ja tunnistanut itsensä elävänä kansakuntana. Velliste korosti, että virolaiset ovat yhä Viron tasavallan kansalaisia, heillä on olemassa oma maansa ja hallituksensa ja mikä tärkeintä, heillä on lailliset perusteet (Tarton rauhansopimus) valtionsa suverenisuudelle. EMS:n ja kansallismielisten radikaalien historiantulkinnan kiteyttää hyvin Vellisten lause, jonka mukaan ”Viro ei voi erota Neuvostoliitosta, koska se ei ole siihen koskaan liittynytään”.⁵⁰

45. Trivimi Vellisten puhe Tallinnan laululavalla 11.9.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 439–440.

46. Trivimi Vellisten puhe Tallinnan laululavalla 11.9.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 439–440.

47. Ks. esim. Edgar Savisaar ja Marju Lauristin (1988) ’Milline on rahvarinde liidrite meeoluul pärast lauluväljakut ja enne rahvakongressi?’ *Rahva hääl* 27.9.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 440.

48. Trivimi Vellisten puhe presidentti Konstantin Pätsin muistomerkin avajaisissa Tahkurannassa 25.6.1989. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 8 (12) 1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 473–475.

49. *Tõde ja õigus* oli Viron kansalliskirjailijan Anton Hansen Tammsaaren viisisosainen romaanisarja (1926–1933), joka käsittelee virolaisten historiaa yksilön näkökulmasta 1860-luvulta 1920-luvulle. Teossarjan nimeä käytettiin 1980-luvulla paljon virolaisessa historiapuheessa totuudenmukaisuutta, laillisuutta ja oikeudenmukaisuutta korostavan historian käytön synonyyminä.

50. Trivimi Vellisten puhe presidentti Konstantin Pätsin muistomerkin avajaisissa Tahkurannassa 25.6.1989. *Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid* Nr. 8 (12) 1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 473–475.

Kokoavasti voidaan sanoa, että Viron muinaismuistoyhdistyksen tavassa käyttää historiallista tietoa, tulkintoja ja argumentteja yhdistyvät historian eksistentiaaliset, moraaliset ja poliittiset sekä ideologiset ulottuvuudet. Viron ”palautettu historia” eli historian kansallismielinen tulkinta oli EMS:lle aluksi spontaani projekti, joka tähtäsi virolaisten yhteisöllisen muistin eheyttämiseen ja etenkin kulttuurisen muistamisen välineiden, kuten sanomalehtien, kirjallisuuden, muistomerkkien, sanojen, symbolien, julkisten tilojen ja esiintymisten haltuunottoon. Historian moraalinen ja poliittinen arvo alkoi painottua EMS:n johtohahmojen puheissa vuodesta 1989 eteenpäin; liikkeen johto osasi käyttää historiaa tehokkaasti hyväkseen osana restauroijien yhteistä propagandaa, joka tuo mieleen mm. Carl Robert Jakobsonin vuonna 1868 pitämän ”Ensimmäisen isänmaallisen puheen”, jossa kansallismielinen liike otti historian periodisoinnin tehokkaaseen poliittiseen käyttöön.⁵¹

ERR: ”antiutopismia” ja historiallista realismia

Savisaaren johtama Viron kansanrintama toisaalta jakoi muiden kansallismielisten liikkeiden käsityksen historiallisista vääryyksistä, kuten vuoden 1940 neuvostomiehityksestä, mutta se ei nähnyt mahdollisena, että itsenäisyys voitaisiin palauttaa nopeasti. Niinpä vielä vuosina 1988–1989 kansanrintaman johtohenkilöiden odotushorisontin takana näkyi ensimmäisenä etappina ”ihmiskasvoiselle sosialismille” perustuva Viro, joka ei olisi enää kommunistien johtama, mutta ei myöskään täysin Neuvostoliitosta riippumaton. ERR:n johtohahmoihin kuulunut Heinz Valk julisti kuuluisassa *Laulev revolutsioon* -kirjoituksessaan *Sirp ja vasar* -lehdessä kesäkuussa 1988, että ERR ei ollut neuvostovastainen, vaan tavoitteli ”suvereenia sosialistista valtiota.”⁵²

Savisaaren ja Lauristinin sekä eräiden muidenkin ERR:n keskeisten hahmojen historiapiuheissa ja -teksteissä painottuvat usein historian eksistentiaaliset, virolaisten identiteettiä ja tule-

vaisuudenuskoa lujittavat ulottuvuudet. Historian yhteisiä kokemuksia korostamalla ja vastakainasetteluita lievittämällä kansanrintama pyrki kokoamaan lippujensa alle paitsi kaikki etniset virolaiset myös venäjänkieliset maahanmuuttajat. Vaikka kansanrintama tuomitsi neuvostomiehityksen, ei liikkeessä tahdottu nähdä toisen maailmansodan jälkeen Viroon muuttaneita venäjänkielisiä laittomasti maahantuotuihin tunkeutujina. Legalistisen ja vahvasti morali-soivan historiapiuheen sijaan menneisyydestä etsittiin kokemuksia ja välineitä, joilla ajateltiin voitavan tukea eri kansanryhmien yhteiseloa tulevassa Virossa.

Esimerkiksi syksyllä 1988 Savisaar arveli, että Viron demokratiaan ja tasa-arvoon perustuva poliittinen perintö sekä virolaisille ominainen suvaitsevaisuus ja avara suhtautuminen muuhun maailmaan edistäisivät tarvittavia muutosprosesseja. Tässä Savisaar lienee viitannut Viron ensimmäisen tasavallan perustuslakiin kirjatun etnisten ja kielellisten vähemmistöjen laajaan ja aikanaan maailmanmitassakin poikkeukselliseen kulttuuriautonomiaan.⁵³

Samassa puheessa Savisaar käsitteli myös poliittisten vastustajiensa suhdetta menneisyyteen. Savisaar vertasi keskenään stalinismin aikana valtaan nousseita (pääosin venäläisiä) neuvostonomenklatuurin jäseniä ja virolaisia kansallisradikaaleja sekä väitti molempien ryhmien jääneen kiinni menneisyyteen ja omaan nostalgiseen kuvaansa siitä. Savisaaren mukaan niin venäläiset äärikommunistit kuin radikaalit kansallismieliset virolaisetkin ovat uhka Viron kehitykselle. Puheenvuoro edustaa historian poliit-

51. Ks. tarkemmin Marek Tamm (2008) 'History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation', *Journal of Baltic Studies* 39: 4, 499–516.

52. Heinz Valk (1988) 'Laulev revolutsioon'. *Sirp ja vasar* 17.6.1988. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 425–426.

53. Edgar Savisaar (1988) 'Ettekanne Eestimaa rahvarinde kongressil'. Eestimaa Rahvarinde kongress 1.–2. X 1988. Materjale kogumik. Tallinn: Perioodika 1988, 17–27.

tista ja moralisoivaa käyttöä, sillä Savisaar pyrki näyttämään molempien vastustajien menneisyyssuhteen epäterveenä sekä korostamaan oman liikkeensä tavoitteiden realistisuutta ja maltillisuutta.⁵⁴

Vuoden 1989 heinäkuussa ilmestyneessä *Edasi*-lehden haastattelussa Savisaar arvioi toiveikkaasti, että suurten mielenilmaisujen, toiveiden ja unelmien aika oli jo hiipumassa ja että virolaiset olivat omaksuneet sellaiset poliittisen toiminnan muodot, jotka veivät maata oikeaan suuntaan. Tällä Savisaar tarkoitti ennen kaikkea Viron kansanrintaman toimintaa sekä Viron korkeimman neuvoston IME-ohjelman suunta-viivojen mukaista lainsäädäntötyötä. Silti Savisaar oli huolissaan ”poliittisten ääri liikkeiden kasvavasta vaikutuksesta”. Tällä Savisaar tarkoitti erityisesti ERSP:tä ja Inter-liikettä, jotka olivat tiivistämässä rivejään. Savisaaren mukaan olisi naivia ajatella, että juridinen postulaatti muuttaisi maailmaa ja että olosuhteiden muuttamiseksi ei tarvitsisi tehdä mitään muuta.⁵⁵

Viron kansanrintaman politiikka nojautui IME-ohjelmaan sekä Viron SNT:n valtajärjestelmien asteittaiseen haltuunottoon. Tukeutessaan poliittiseen pragmatismiin sekä talouspoliittisen liikkumavaran lisäämiseen ERR ja muut poliittisen keskustan järjestöt olivat julkiselta imagoaltaan jonkinlaisia antiutopistisia ryhmiä. Antiutopismi ilmeni suhteessa radikaaleihin kansallismielisiin kilpailijoihin; Savisaar julisti puolueensa pitävän avoinna erilaisia mahdollisuuksia, joista suvereeni ja itsenäinen Viro oli vain yksi vaihtoehto. Savisaar piti esimerkiksi mahdollisena esikuvana Kanadan ja Iso-Britannian suhdetta, jossa edellinen on juridisesti riippuvainen emämaasta mutta jossa käytännössä riippuvuus on vain muodollinen.⁵⁶

Savisaar korosti myös, että virolaisten olisi ymmärrettävä, että mikään ei ole vielä varmaa. Hänen mukaansa oli täysin mahdollista, että josain vaiheessa neuvostotankit olisivat jälleen Tallinnan kaduilla. Savisaar hyökkäsi erityisesti Tunne Kelamia kohtaan, joka oli *Looming*-leh-

dessä arvioinut, että ”mikään ei enää muuttuisi tankkien tullessa kaduille”. Savisaar totesi, että virolaisilla on ollut aikaa ottaa oppia historiasta – kuten Unkarin (1956) ja Tšekkoslovakian (1968) tapahtumista – ja että ERSP:ltä ja muilta kansallisradikaaleilta oli vastuutonta tarjota virolaisille nuorille tulevaisuuden näköalaksi marttyyriksi ryhtymistä. Savisaar myös väitti, että Viron kansalaisuuskomiteoiden toiminta Viron kansalaisten rekisteröimiseksi sisälsi vakavan vastakkainasettelun siemenet ja että se ei vastannut virolaisten etuja. Savisaar uskoikin vielä kesällä 1989, että vain Neuvostoliiton yleinen demokratiakehitys voisi taata Viron vapautumisen jatkumisen.⁵⁷

IME-hanke alkoi vuoden 1989 loppupuolella näyttää auttamatta jälkijättöiseltä, sillä mielipidekyselyt osoittivat, että yhä suurempi osa etnisistä virolaisista oli kääntynyt täyden itsenäisyyden kannalle. Muutokseen vaikuttivat muut Itä-Euroopan mullistukset ja sosialistisen talousjärjestelmän kasvavat vaikeudet. Vuosien 1989–1990 kokemustila antoi mahdollisuuden odotushorisontin takana väikkyvän tulevaisuuskuvan laajenemiselle. Toivo Viron itsenäisyyden palauttamisesta oli muuttunut tahdoksi, eikä vain radikaaleimpia virolaiskansallisia puolueita kannattaneiden keskuudessa.⁵⁸

Muutosta ennakoiden Savisaar piti Viron radiossa merkittävän linjapuheen syyskuussa 1989. Savisaar pyrki vakuuttamaan, että olipa Viron tulevaisuus olla osa jonkinlaista post-sosialistis-

54. Edgar Savisaar (1988) 'Ettekanne Eestimaa rahvarinde kongressil'. Eestimaa Rahvarinde kongress 1.-2. X 1988. Materjale kogumik. Tallinn: Perioodika 1988, 17–27.

55. Ks. tarkemmin Asta Niinemets (1989) 'Intervjuu Edgar Savisaarega. Pole mõtet peita pead liiva alla'. *Edasi* 6.–7.7.1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 476, 481.

56. Asta Niinemets (1989) 'Intervjuu Edgar Savisaarega. Pole mõtet peita pead liiva alla'. *Edasi* 6.–7.7.1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 477.

57. Asta Niinemets (1989) 'Intervjuu Edgar Savisaarega. Pole mõtet peita pead liiva alla'. *Edasi* 6.–7.7.1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 478–479, 481.

58. Ks. esim. Tannberg (2005) 385.

ta konfедераatiota tai täysin itsenäinen valtio, Viron kansanrintama sopeutuisi enemmistön tahtoon ja pyrki edistämään tahdon toteutumista. ERR:n oma tulevaisuuskuva näytti sen sijaan hämärältä. Kiinnostavaa puheessa oli myös Savisaaren historianäkemys, joka perustui ajatukseen kolmesta Viron tasavallasta. Ensimmäinen tasavalta oli vuosien 1918–1940 itsenäinen Viro, joka edusti kansan enemmistön tahtoa. Viron toinen tasavalta oli vuosien 1944–1989 Neuvosto-Viro, jonka olosuhteet eivät vastanneet kansan tahtoa, mutta jonka edustajat, ennen kaikkea kansallismieliset kommunistit, joihin Savisaar ja muut ERR:n johtohenkilöt pääosin kuuluivat, pyrkivät parhaansa mukaan edistämään virolaisten elintason nousua ja itsensä määräämisoikeuden saavuttamista. Kolmas Viro oli vasta tulevaisuudessa hämmäyttävä hahmoton mahdollisuus, joka näytti koko ajan ujuttautuvan lähemmäs nykyhetkeä. Savisaar myös tunnusti, että jos Viron liittäminen Neuvostoliittoon todetaan laittomaksi, myös Neuvosto-Viron juridinen perusta katoaa. Yhtä kaikki Savisaar painotti, että kolmas Viron tasavalta ei tule olemaan sama valtio kuin ensimmäinen tasavalta, vaan uusi valtio, jolla on uudet ihanteet ja olosuhteet.⁵⁹

Savisaaren ja kansanrintaman näkemys tulevaisuudesta on siinä mielessä mielenkiintoinen, että se paljastaa liikkeen johtohenkilöiden ja ehkä laajemminkin ERR:n oman utopian, joka oli, ei enempää eikä vähempää, kuin avoin tulevaisuus itsessään, mahdollisuuksien maailma, joka ei ole sidottu sen paremmin poissulkeviin ideologioihin kuin historiallisesti velvoittaviin esikuviinkaan. Näin ollen Savisaaren ja maltillisten kansallismielisten ”antiutopismi” oli itse asiassa enemmän tavoitteisiin ja keinoihin ohjelmallisesti sitoutuneiden ideologioiden vastaisuutta kuin utopismin vastaisuutta. Enemmän kuin Viron tasavallan viimeisiin vuosiin ERR:n johto näytti kohdistavan eheyttävän, utoppisen nostalgiansa historian avoimiin hetkiin, kuten vuoden 1918 tilanteeseen.

Samaa eetosta heijasteli kansanrintaman tapa käyttää historiaa, joka oli ankkuroitunut etnisten virolaisten ja muiden Viron asukkaiden yhteisen identiteetin rakentamiseen; se ei korostanut Viron historian katkoksia samalla tavalla kuin kansallisradikaalit restauroijat, eikä rakentanut retoriikkaansa nostalgisoivan tai legalistisen historiapuheen varaan. Pikemminkin Savisaaren ja kumppaneiden puheissa ja teksteissä korostui yleinen varovaisuus historia-argumentteja kohtaan ja halu erottautua kansallisradikaaleista tässä suhteessa. Toisaalta ERR:n oma nostalgia ja historian idealisointi kohdistui 1960-luvun kulttuuriliikkeeseen, joka pyrki ylläpitämään kertomusta virolaisen kulttuuri- ja osin poliittisenkin eliitin katkeamattomasta pyrkimyksestä edistää demokratiaa ja virolaiskansallista itsensä määräämisoikeutta.

Vallankumous jalosti utopiat politiikaksi

Vuosina 1987–1989 sekä tulevaisuuteen kohdistunut unelmointi että vapautumisen mukanaan tuoma nostalginen kaipuu olivat ehkä voimakkaimmillaan, mutta tammikuun 1990 ja elokuun 1991 välisenä ajanjaksona unelmointi oli jo konkretisoitunut itsenäisyyden tavoitteluksi useiden kansanliikkeiden ja protopuolueiden ohjelmissa. Poliittisten ryhmien erot olivat selkiytyneet samalla kun Baltian tasavaltojen ja Moskovan välinen kiista suvereniteetista ja oikeudesta erota Neuvostoliitosta ajautui vaikeaan pattitilanteeseen.

Vuosina 1990–1991 Viron laulava vallankumous eteni Vogtin mukaan ”mytologisesta vaiheesta ideologiseen vaiheeseen”, jolla hän tarkoittaa painopisteen siirtymistä historiaa ja identiteettiä eheyttävästä toiminnasta tulevaisuuden tavoitteita painottavan politiikan tekemiseen. Itsenäisyyden palauttaminen ei ollut enää vain haave, vaan jopa väistämättömäksi

59. Edgar Savisaaren puhe Viron radiossa 16.9.1989. *Reede* 22.9.1989. Teoksessa Laar, Ott ja Endre (1996) 489–491.

koettu ja ennakoitavissa oleva tapahtumasarja. Vallankumouksesta oli Vogtin mukaan tullut itse itseensä tukeutuva prosessi ja sen toteuttamisen siirtyi massoilta pienelle joukolle hyvin järjestäytyneitä aktivisteja, joiden tavoitteet enemmistö oli hyväksynyt. Prosessista tuli neuvotteleva, pragmaattinen ja hallittu.⁶⁰ Vaikka kukaan ei voinut olla varma lopputuloksesta, itsetuntoon perustuva hiljainen varmuus näytti yhdistävän virolaisia ja muita baltteja.

Toisin kuin Liettuaassa Viron kansallismieliset liikkeet keskittyivät vuoden 1990 alusta kesään 1991 arkisempaan politiikkaan ilman suurieleisiä julistuksia ja massatapahtumia. Viron perustaa itsenäisenä ja historiallisen jatkuvuuden omaavana valtiona lujitettiin silti kaikin käytettävissä olevin keinoin. Toisaalla toimi Viron kansanrintaman ja muiden kansallismielisten hallitsema Viron korkein neuvosto, joka yhdessä pääministeri Savisaaren hallituksen kanssa pyrki avaamaan pättitilannetta Moskovan kanssa. Reformisteista oli tulossa Viron tasavallan faktisia palauttajia. Toisaalla oli maaliskuussa 1990 toimintansa aloittanut laajapohjainen Viron kongressi, joka piti tiukasti kiinni restauroijien jatkuvuusperiaatteesta ja pyrki saamaan tukea pyrki-
myksilleen myös länsimaista. EKP:n vaikutusvalta maassa romahti lopullisesti vuoden 1990 aikana ja kaikista neuvostosymboleista ja -juhlapäivistä luovuttiin.⁶¹

Kaikissa Baltian maissa vuosi 1991 alkoi Moskovan poliittisella ja sotilaallisella painostuksella. Talouden alamäki lisäsi levottomuutta ja epävarmuutta entisestään, mutta Boris Jeltsinin Venäjän FSNT:n tuki Baltian maille helpotti tilannetta. Virossa yli kolme neljäsosaa äänestäjistä kannatti helmi-maaliskuun kansanäänestyksessä maansa itsenäisyyttä ja suvereniteettia. Restauroijien ennustus Neuvostoliiton hajoamisesta ja vastustajien utopiaksi aiemmin nimittämästä tasavallan palauttamisesta toteutui lopulta odotettuakin aiemmin elokuun 1991 tapahtumien yllätettyä koko maailman. Uhkaava vallankaappaus Moskovassa tarjosi Baltian maille tilaisuu-

den julistautua itsenäisiksi. Virossa korkein neuvosto ja Viron kongressi löysivät lopulta toisensa ja julistivat maan itsenäiseksi 20.8.1991.⁶²

Neuvostoliiton ja reaaliosialismin romahdusta pidettiin aikanaan paitsi yhden utopian, myös utooppisten kokeilujen päätöksenä ja jopa historian suurten kertomusten loppuna sekä liberaalin demokratian ja markkinatalouden lopullisena voittona. Silti Virossa, Latviassa ja Liettuaassa keskeinen muutosvoima, joka mursi pakokovallan, tuskin oli realistinen ymmärrys demokratiasta tai pelkkä markkinatalouden lumo, vaan enemmänkin se ankkuroitui nationalistiseen ja nostalgiseen utopiaan, kokemukseen kansakunnan ja sen historian uudelleensynnystä.⁶³

Entä erottiko suhtautuminen menneisyyteen ja historialliseen tietoon radikaalit restauroijat ja maltillisemmat reformistit toisistaan, vai tuottivatko ryhmien erilaiset poliittiset agendat ja odotushorisontit erilaisia tapoja nähdä ja tulkita menneisyyttä? Tämä on paljolti ns. muna vai kana -dilemma, mutta mahdollisesti vaikutus oli kahdensuuntainen.

ERSP ja EMS olivat johdonmukaisia omassa legalismissaan ja jyrkässä historian tulkinnassaan, mikä muistutti suuresti Baltian maiden pakolaishallitusten toisen maailmansodan jälkeä omaksumaa kantaa Neuvosto-Viroon. Näiden ryhmien suhde menneeseen oli mustavalkoinen ja ajoittain erittäin poissulkeva; liikkeiden viesti oli, että kaikki, jotka eivät olleet Viron tasavallan täyden itsenäisyyden kannalla, olivat miehittäjien kanssa samalla puolella. Toisaalta myös tämä linja keräsi suuren kannatuksen ja osoittautui kestäväksi varsinkin vuosina 1990–1991. Restauroijien visio Viron tasavallan palauttamisesta onnistui utooppisessa päätöksessään kanavoimaan virolaiskansalliseen liikkeeseen

60. Vogt (2005) 33–34.

61. Tannberg (2005) 385–388.

62. Tannberg (2005) 388–393.

63. Vogt (2005) 8–9.

sellaista energiaa, jota Viron kansanrintama ei kyennyt aktivoimaan.

Palataksemme alussa esittämäni Stitesin määritelmään vallankumouksen utooppisesta luonteesta voidaan todeta, että Viron tasavallan restauroijien ja radikaalien kansallismielisten kannattajien kokemusta vuosista 1987–1991 on värittänyt vahvasti ajatus siitä, että tärkein vallankumous ei suinkaan ollut mikään instituutio-naalinen saavutus, kuten Viron korkeimman neuvoston julistautuminen korkeimman vallan käyttäjäksi tai edes Viron tasavallan itsenäisyyden tunnustaminen kansainvälisessä yhteisössä, vaan varsinainen vallankumous oli kansallisen yhtenäisyyden kokemuksen uudelleentuottaminen ja historian restauraatio ja vuosikymmeniä jatkuneen pelon kumoaminen. Tässä sekä utooppinen että nostalginen suhtautuminen historiaan tuottivat valtavan määrän muutoshalua ja energiaa virolaisten käyttöön.

Kun Viron kansanrintama pyrki kokoamaan laajoja, eri kieliryhmiä edustavia väestöryhmiä taakseen, se ei ryhtynyt rakentamaan raja-aitoja ikäpolvien tai maahanmuuttajien ja alkuperäisväestön välille, eikä myöskään alkanut määritellä historian ”oikeutettuja” tai ”valheellisia” ajanjaksoja. ERR:n pyrkimys olla koko väestön hanke esti sitoutumisen kaikkein nationalistisimpien agendojen taakse. Lisäksi ERR:n ei-eksklusiivinen näkemys Neuvosto-Viron historiasta, joka nähtiin pikemminkin harmaana kuin mustavalkoisena, antoi niille kommunisteille, jotka olivat turhaan kuvitelleet edistävänsä Viron asiaa

EKP:ssa mahdollisuuden vaikuttaa tulevaisuuteen.

Vuonna 2004 Edgar Savisaar muisteli vuosien 1990 ja 1991 vallankumouksellista tilannetta näin:

”Uudelleen itsenäistyminen oli historiallinen huippuhetkemme. Se ei ollut vain ’suotuisa silmänräpäys’, vaikka onneakin tuolloin tarvittiin. Se oli Riippumattomuuden Silmänräpäys, suuri tasapainon hetki menneisyyden ja tulevaisuuden välissä, jossa olimme itsenäisiä myös tuntemattoman tulevaisuuden edessä. Se oli kummallinen tunne – tuntee, ettet ole riippuvainen kenestäkään, mutta sinusta riippuu kaikki. Olla oma herransa, oman tulevaisuutensa luoja.”⁶⁴

Savisaaren luonnehdinta, vaikkakin jälkikäteen lausuttuna, kuvaa osuvasti sitä, miten monet virolaiset ovat saattaneet kokea laulavan vallankumouksen viimeiset hetket: yhteisön sisäisen varmuuden, ympäröivän maailman epävarmuuden sekä toivon, joka perustui niin menneisyyden kokemuksille, nykyhetken ainutlaatuisuuden tunnistamiselle kuin avoimen tulevaisuuden odotukselle.

64. Edgar Savisaar (2005) *Viron vaaran vuodet*. Suom. Jouko Vanhanen ja Raija Hämäläinen. Alkuteos: Peaminister Eesti lähiajalugu 1990–1992 (Kleio 2004). Tammi, 51. – *Nyt julkaistu Pertti Grönholmin artikkeli on läpikäynyt tieteilisen vertaisarvioinnin.*

Saara Matala

Idänkauppa oli varmaa, mutta sitten se loppui

Kylmä sota Suomen kauppapolitiikassa tarkoitti jakautumista kahteen ilmansuuntaan. Länsikaupassa Suomi siirtyi nopeasti sodan jälkeen monenkeskisyyteen ja vaihdettavien valuuttojen käyttöön, mutta idänkaupassa säilyivät bilateraaliset sopimukset ja clearing-maksut. Kylmän sodan loppuminen tarkoitti tämän dualismin loppumista. Kiinnostavaa ei ole niinkään, miksi idänkauppa loppui, vaan miten se loppui ja mikä oli se idänkauppa, joka loppui. Saara Matala käsittelee Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälistä kauppasuhdetta ja Suomen idänkauppapolitiikan muotoutumista valmistelutasolla kylmän sodan loppuvaiheessa vuosina 1988–1991.

Kylmän sodan aikana Suomi oli markkinatalousmaa, joka kävi laajasti clearing-sopimuksiin perustuvaa kauppaa itä-blokin sosialististen maiden kanssa.¹ Länteen suuntautunutta kauppapolitiikkaa viitoittivat liittyminen GATTiin ja Bretton Woodsin järjestelmään sekä Fin-Efta- ja EEC-sopimukset. Vapaakaupan tietä pitkin kuljetettiin valtaosa, keskimäärin 80 prosenttia, Suomen kokonaisuviennistä.²

Mikäli Suomen sodanjälkeistä kauppapolitiikan kehitystä tähyillään EU-jäsenyydestä taaksepäin, idänkauppa olisi yksinkertaista tulkita poliittisista syistä pakolliseksi vapaakaupan tieltä poikkeavaksi harhapoluksi, joka loppui Neuvostoliiton mukana. Molemmassa ilmansuunnassa oli pohjimmiltaan kyse suomalaisten yritysten viennistä ulkomaille, mutta kauppa- ja maksusopimukset, keskeiset toimijat sekä instituutiot, joiden kautta valtio oli mukana kaupassa, poikkesivat toisistaan niin merkittävästi, että on luontevampaa puhua kauppapolitiikan kah-

desta polusta kuin yhdestä kaksikaistaisesta tiestä.³

Tatiana Androsovan mukaan Neuvostoliiton intressejä kylmän sodan ajan Suomessa muokkasivat ensisijaisesti strategiset ja sotilaalliset näkökohdat. Myös kahdenvälisen kaupan järjestelmää voidaan tarkastella keinona varmistaa Suomen luotettavuus lisäämällä taloudellista riippuvuutta. Androsova kuitenkin korostaa taloudellisten seikkojen merkitystä myös Neuvostoliiton politiikkaa muokkaavana tekijänä. Riippuvuus oli kahdensuuntaista: Neuvostoliiton kannalta Suomen mahdollinen liukuminen länteen muodosti uhan, mutta toisaalta Suomi oli

1. Ulkomaankaupan tilastokäsitteenä idänkaupaksi on laskettu Suomen kauppa kaikkien SEV-maiden kanssa sekä Albanian, Kiinan ja Korean demokraattisen tasavallan kanssa. 80–90 prosenttia Suomen idänkaupasta muodostanutta Neuvostoliiton kauppaa voidaan perustellusti kuitenkin pitää poliittisesti ja taloudellisesti tärkeimpänä. Kari Holopainen (2007) *Orpo piru. Muistumia neuvostokaupasta ja vähän muustakin*, 2. painos, Helsinki: Opus Liberum.

2. Keskeisenä lähdeaineistona on käytetty ulkoministeriön kauppapolitiikan osaston arkistoaineistoa sekä pienemmässä määrin Suomen Pankin idänkaupan osaston arkistoaineistoa. Idänkaupasta vallitsevia käsityksiä ja niiden muuttumista on kartoitettu aikalaikirjallisuudella: esim. Kari Möttölä & O. N. Bykov & I. S. Korolev (toim.) (1983) *Finnish-Soviet economic relations*, Lontoo, Macmillan Press; Kari Holopainen (1981) 'Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan toimintaperiaatteet ja kaupan kehitys', *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3; Inkeri Hirvensalo (1979) *Suomen ja SNTL:n välinen clearingmaksujärjestelmä*, Sarja A 49, Helsinki: Suomen Pankki. Muistelmista mainittakoon Holopainen (2007); Mauno Koivisto (1995) *Historian tekijät. Kaksi kautta II*, Helsinki: Kirjayhtymä; Jermu Laine (2006) *Kaupallisen lännentymisajan lyhyt historia*, Helsinki: Omakustanne; Juri Piskulov (2009) *Näin teimme idänkauppaa*, Jyväskylä: Gummerus; Tauno Tiusanen (2009) *Elämä rautaesiripun varjossa. Toisinajattelijan päiväkirja*, Helsinki: Edita. Aineistoa on täydennetty myös kahdella haastattelulla: Leif Fagernäsin haastattelu 20.10.2010 Helsingissä. Kari Holopaisen haastattelu 9.11.2010 Helsingissä. Muistiinpanot ja haastattelunauhakappaleet tekijän hallussa.

3. Juhana Aunesluoma (2011) *Vapaakaupan tiellä. Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikka maailmansodista EU-aikaan*, Helsinki: SKS, 341.

arvokas kauppakumppani nimenomaan länsi-suhteittensa ansiosta teknologian välittäjänä. Suomi ei liittynyt länsimaiden vientikieltojärjestelmään (Coordination Committee, Cocom), mutta käytännössä sen oli noudatettava Cocomin linjauksia. Kuitenkin niin kauan kuin länsiliittoutumien maat välttelivät laajaa kauppavaihtoa Neuvostoliiton kanssa, suomalaiset yritykset pääsivät tekemään kauppaa leveämpänä rintamana kuin muuten olisi ollut mahdollista.⁴

1960-luvun jälkimmäiselle puoliskolle asti Suomi oli Neuvostoliiton suurin länsimainen kauppakumppani ja tämän jälkeen useimmiten toiseksi suurin Länsi-Saksan jälkeen. Neuvostoliiton osuus Suomen ulkomaankaupasta vaihteli noin 15 prosentista 1980-luvun alun 23 prosenttiin. Suomi ei ollut ensimmäinen, ainoa eikä viimeinen länsimaa, jonka kanssa Neuvostoliitto oli kiinnostunut tekemään taloudellista yhteistyötä. Suomi ei kohonnut asemaansa tuotevalikoimansa, vaan sopivuutensa ja luotettavuutensa ansiosta.⁵

Aikalaieteksteissä idänkaupan ilmiössä korostuivat ystävyys, yhteistyö ja molemminpuolinen hyöty. Edelleen idänkaupan julkisuuskuvaa hallitsivat muistot samppanjanmakuisesta ja öljyntuoksuisesta clearing-kaupasta. Suomessa idänkauppaa pidettiin vakaana ja varmana länsikaupan tasapainottajana siitä huolimatta, että kaupan perustan muodostivat määräaikaiset viisivuotissopimukset ja kaupan taso oli käytännössä sidottu öljyn maailmanmarkkinahintojen heilahteluihin. Vanhanaikainen ja protektionistisia elementtejä sisältävä, kahdenvälisiin clearing-sopimuksiin perustuvan kaupankäynnin järjestelmä nautti Suomessa merkittävää kannatusta samaan aikaan, kun Eurooppa ympärillä valmistautui astumaan uuden askeleen taloudellisessa integraatiossa ja kaupan vapauttamisessa. Tunnettu lopputulos, Neuvostoliiton hajoaminen, yhdistettynä kaupan kultakauden muistoihin peittää kuitenkin alleen menneisyyden toimijoiden epävarmuuden ja ristiriidat idänkaupan loppuessa.

Käsittelen idänkauppaa vapaakaupan harhapolun sijaan itsenäisenä, länsikauppaa pienempänä, mutta kokonaisuutta täydentävänä kauppapolitiikan tienä. Tarkastelen idänkaupan loppumista prosessina, jossa kauppapolitiikan ratkaisut muotoutuvat suhteessa menneisyydestä kerättyihin kokemuksiin ja saatavilla olleen informaation perusteella muodostettuihin odotuksiin tulevaisuudesta.⁶ Artikkelin keskeinen tavoite on vastata kysymykseen, miten idänkauppa loppui. Kysymykseen vastaamiseksi on otettava kantaa myös kysymykseen, mikä oli se idänkauppa, joka loppui.

Määrittelen idänkaupan Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan erityissuhteeksi. Erityisen kauppasuhteesta tekivät lukuisat muodolliset ja epämuodolliset instituutiot, jotka kietoutuivat yhteen idänkaupan toimijoiden verkostossa. Formaalit instituutiot, kuten hallitusten välinen talouskomissio⁷ ja clearingkauppa- ja

4. Sari Autio-Saraso (2011) 'Knowledge through the Iron Curtain. Soviet scientific-technical cooperation with Finland and West Germany' teoksessa Sari Autio-Saraso & Katalon Miklóssy (toim.) *Reassessing Cold War Europe*. Lontoo, Routledge; Tatiana Androsova (2011) 'Economic interest in Soviet post-war policy on Finland', teoksessa Sari Autio-Saraso & Katalon Miklóssy (toim.): *Reassessing Cold War Europe*. Lontoo, Routledge, 33–37; Aunesluoma 2011, 346.

5. Androsova 2010, 34–35; Urpo Kivikari (1997) *Finland*. Teoksessa Padma Desai (toim.) *Going Global. Transition from Plan Market in the World Economy*. Cambridge: MIT Press, 275.

6. Näkökulman muotoiluun on vaikuttanut keskeisesti Reinhart Koselleckin kokemusavaruuden (Erfahrungsraum) sekä odotushorisontin (Erwartungshorizont) käsitteet. Ks. Reinhart Koselleck (2004) *Future Past – on the semantics of historical time*. New York: Columbia University Press.

7. Vuonna 1967 valtioiden välisellä sopimuksella perustettu pysyvä yhteistyöelin, jonka tehtävänä oli mm. Taloudellisten yhteistyömuotojen kehittäminen ja runkosopimusten linjojen suunnittelu. SopS 1967. Asetus Sosialististen Neuvostotasavaltain Liiton kanssa tehdyn pysyvän hallitusten välisen taloudellisen yhteistyökommis-sion muodostamista koskevan sopimuksen voimaansaatamisesta 45/1967; Aunesluoma (2011) 362.

maksujärjestelmä kokonaisuudessaan, olivat instituutioita, joiden kautta kahdenvälinen erityisyys toteutui. Niiden taustalla vaikuttivat kuitenkin epämuodolliset instituutiot, kuten molempien osapuolien halu myöntää toiselle erityisasema ulkomaankaupassa, kauppavaihdon tason poliittinen merkitys⁸ sekä vahvat käsitykset kaupan varmuudesta, vakaudesta ja jatkuvuudesta.

Suomen idänkauppapolitiikkaa ohjasi pyrkimys tyydyttää Neuvostoliiton poliittiset tarpeet YYA-sopimuksen⁹ hengessä, mutta samalla haluttiin varmistaa yhteyksien säilyminen länteen. Suomen ja Neuvostoliiton välisen ystävyuden tuli näkyä kauppavaihdon volyymin jatkuvana kasvuna. Kaupan tason merkitys Suomen ja Neuvostoliiton välisten poliittisten suhteiden heijastajana oli osittain seurausta siitä propagandahyödyistä, jonka Neuvostoliitto sai Suomesta esimerkkinä sosialistisen maan rauhanomaisena yhteistyökumppanina.¹⁰ Kaupan kasvua on kuitenkin tarkasteltava irrallaan retorikkasta: Kahdenvälisen kaupan järjestelmä satoi osapuolet keskinäiseen riippuvuussuhteeseen, mutta suhteen syveneminen ja pitkäkestoisuus osoittaa, että sitoutuminen oli osapuolille sekä poliittisesti että taloudellisesti edullista.

Kahdenvälisen kaupan järjestelmä

Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälinen kaupapasuhde rakentui usean sopimuksen varaan. Normaalit kaupalliset suhteet palautettiin maiden välille syyskuun 1944 aselevon jälkeen. Sotakorvaukset muodostivat aluksi valtaosan tavara-irroista Suomesta Neuvostoliittoon, mutta myös kaupallinen vienti kasvoi samalla. Vuonna 1951 kauppavaihto kytkettiin Neuvostoliiton suunnitelmatalouden sykleihin, kun Suomi solmi ensimmäisenä länsimaana kaupan viisivuotissopimuksen vuosille 1951–1955. Vuoden 1947 kaupan perussopimus oli voimassa vuoteen 1992 saakka.¹¹

Suomen puolueettomuuteen pyrkivä ulkopolitiittinen linja tarkoitti tasapainoilua lännen ja

idän välissä: länsi-integraatioon liittyvien ratkaisujen tuli heijastua myös idänkaupan sopimus- pohjaan. Vuonna 1960 Suomi myönsi Neuvostoliitolle saman tullikohtelun kuin Suomen ja Eftan välisessä vapaakauppasopimuksessa ja säilytti idänkaupan kannalta keskeisten fossiilisten polttoaineiden ja lannoitteiden tuontisääntelyn. Vuonna 1973 Suomen EEC-ratkaisu täydennettiin kauppapolitiittiseksi kokonaisratkaisuksi, joka sisälsi yhteistyösopimuksen Sevin kanssa sekä KEVSOS-sopimusten kokonaisuuden kaupan esteiden vastavuoroisesta vähentämisestä joidenkin sosialististen maiden kanssa.¹²

Suomen ja Neuvostoliiton kahdenvälinen kauppavaihto perustui clearing-järjestelmään. Maksaminen tapahtui Suomen Pankissa ja Neuvostoliiton ulkomaankauppapankissa (VEBisa)¹³ olevien clearing-tilien kautta. Ostajat maksoivat laskun toimituksista oman maansa clearing-maksujen välittäjälle ja vastaavasti myyjät saivat maksun tuotteistaan ja palveluistaan oman maansa tilinhoitajalta. Kaupankäynnin

8. Kauppavaihdosta maiden välisten suhteiden kuumemittarina. Ks. Markku Kuisma (1997) *Kylmä sota, kuumaa öljyä. Neste, Suomi ja kaksi Eurooppaa*, Porvoo: WSOY, 261–268.

9. ”Korkeat Sopimuspuolet vakuuttavat päättäneensä toimia yhteistyön ja ystävyuden hengessä Suomen ja Neuvostoliiton taloudellisten ja kulttuurisuhteiden jatkuvaksi kehittämiseksi ja lujittamiseksi.” SopS 1948. Sopimus ystävydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta Suomen Tasavallan ja Sosialististen Neuvostotasavaltain Liiton välillä 17/1948.

10. Jorma Kallenautio (2005) *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopolitiikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995*, Helsinki: SKS, 78, 198.

11. Aunesluoma (2011) 110–114; Kivikari (1997) 274–277.

12. Aunesluoma (2011) 207, 212, 272–279; Kivikari (1997) 276–277.

13. Vuoteen 1988 Neuvostoliiton ulkomaankauppapankki Vneshtorgbank, jolla oli yksinoikeus ulkomaankaupan maksuliikenteen hoitamiseen. Sen jälkeen SNTL:n ulkoisten taloussuhteiden pankki, Vnesekonombank. Molemmista käytetään tässä lyhennettä VEB. Kaarina Piipponen (2010) *Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearingmaksujärjestelmän purkaminen ja neuvostovelkojen loppuhuolto*, Bofit Online 2, 5.

valuutta, laskennallinen clearing-rupla, ei konkreettisesti ylittänyt valtioiden rajoja, mutta clearing-tilien saldo heijasteli maiden välisen tuonnin ja viennin arvojen erotusta.¹⁴

Kauppavaihtoa koordinoitiin viisivuotisilla runkosopimuksilla, joissa määriteltiin bilateraalisen kaupan välityksellä toimitettavat hyödykkeet arvo- ja määräkiintiöittäin. Runkosopimuksia täydennettiin vuosittaisissa tavaravaihtopöytäkirjoissa, joissa määriteltiin tuotekohtaiset tuonti- ja vientikiintiöt. Nimestään huolimatta tavaravaihtopöytäkirjassa ei ollut kyse tavaroiden vaihtamisesta, vaan maksuvirroista ja niiden tasapainottamisesta. Clearing-kauppa oli hyödykkeiden vaihtokauppaa ainoastaan valtioiden tasolla. Suomalaiset yritykset saivat maksun toimituksistaan Suomen Pankin kautta markoissa, joka oli vaihdettava valuutta. Neuvostoliitossa ulkomaankauppa oli perestroikan uudistuksiin saakka valtion monopoli, joka nähtiin vain suunnitelmatalouden täydentäjänä. Suomalaisen yritysten sopimuskumppaneina oli eri alojen ulkomaankauppayhtymiä, jotka hoitivat ulkomaankauppaa suunnitteluviranomaisilta saamallaan valtuuksilla.¹⁵

Clearing-järjestelmä sinänsä ei ollut Suomen ja Neuvostoliiton kauppavaihdon ainutlaatuinen piirre. Järjestelmä oli kehitetty 1930-luvun laman seurauksena, koska sen avulla oli mahdollista jatkaa vientiä valuuttapulasta kärsiviin maihin. Sodan ja jälleenrakennuksen aikana järjestelmän mahdollistamat mekanismit tavara- ja maksuliikenteen kontrollointiin lisäsivät clearingin suosiota. Länsimaat siirtyivät 1950-luvulla multilateraalille pohjalle ja vapaasti vaihdettavien valuuttojen käyttöön, mutta järjestelmä jäi käyttöön sosialististen maiden kanssa käydyssä kaupassa. Clearingin edellyttämä suunnitelmallisuus ja koordinointi sopivat hyvin yhteen keskusjohtoisen suunnitelmatalouden kanssa, mutta kaupankäynti keskusjohtoisen suunnitelmatalouden kanssa ei edellyttänyt clearingia. Vuonna 1986 maksuliikenne hoidettiin clearing-järjestelmän avulla Neuvostoliiton lisäksi vain Suo-

men DDR:n ja Bulgarian kanssa käymässä kaupassa.¹⁶

Kahdenvälinen clearing rajoitti kaupan tason heikomman osapuolen vientimahdollisuuksien mukaiseksi. Suomessa keskustelua clearing-järjestelmän sopivuudesta markkinatalouteen käytiin ajoittain 1960-luvun jälkipuoliskolta lähtien, mutta sitä pidettiin laajasti kuitenkin lyhyellä tähtäimellä edullisena. Vielä 1980-luvun loppupuolella järjestelmän kyseenalaistaminen oli vaikeaa ja sen kannatus vahvaa ja kovaäänistä suomalaisen vientiteollisuuden piirissä. Suomen kansantalouden kannalta clearing-järjestelmän etuina oli mahdollisuus valuuttavarantojen sääntämiseen ja työllisyyden tukemiseen. Suomalaisille yrityksille idänkauppa tarjosi kotimaisuussäännösten ja Neuvostoliiton eristyneisyyden suojaamat markkinat liiketoiminnan kehittämiseen. Toisaalta Neuvostoliiton tuonti Suomeen koostui pääosin energiasta ja raaka-aineista, joten tuonnin lisääminen ei merkittävästi lisännyt kilpailua suomalaisilla markkinoilla. Viisivuotisiin sopimuksiin pohjautuva kauppa näytti myös tarjoavan varmuutta ja jatkuvuutta. Yritysten näkökulmasta tuotantosarjat olivat suuria, ennustettavuus hyvä ja maksuvarmuus käytännössä täydellinen.¹⁷

14. Juhani Laurila (1995) *Finnish-Soviet Clearing Trade and Payment System: History and Lessons, Sarja A 94*. Helsinki: Suomen Pankki, 17–19.

15. Aunesluoma (2011) 350–366; Piipponen (2010) 4; Holopainen (1981) 310–311, Laurila (1995) 59–64; (Kero 1992) 83; Kari Holopaisen haastattelu 9.11.2010.

16. Taulukko 7.3.1991 Idänkaupan sopimukset ja maksujärjestelmät. Kansio: ITÄ-clearingit, synoptiset taulukot, sopimuksista, sis. muistioita 1980-luvulta 10 v(2006). SPA; Tiisanen (2009) 133.

17. Tapani Paavonen (2008) *Vapaakauppaintegraation kausi. Suomen suhde Länsi-Euroopan integraatioon FINN-EFTAsta EC-vapaakauppaan*, Helsinki: SKS, 288; Laurila (1995) 11; Martti Häikiö (2001) *Sturm und Drang. Suurkaupoilla eurooppalaiseksi elektronikkayritykseksi 1983–1991. Nokia OY:n historia II*, Helsinki: Edita, 49; Sutela (2005); Holopainen (1983) 180; Pekka Sutela (2007) 'The folklore of Finland's Eastern Trade' *Europa-Asia Studies* vol 59, no 1, 138–139. Aunesluoma (2011) 350–351.

Ongelmien taustalla epätasapaino ja epävarmuus

Neuvostoliiton tuonnista Suomeen raakaöljyn ja öljyjaloiteiden osuus nousi 50–80 prosenttiin 1970-luvun öljykriisin jälkeen. Koska öljyn arvo määriteltiin dollareissa maailmanmarkkinahinnan perusteella, hinnassa tapahtuvat muutokset näkyivät suoraan Neuvostoliiton tuonnin arvossa. Clearing-tilillä ei ollut ennen vuotta 1988 ostovoimaa säilyttävää korkoa, vaan kauppa oli tasapainotettava vientimääriä mukauttamalla vähintään viiden vuoden sykleissä. Öljyn hinnan noustessa 1980-luvun alussa Neuvostoliitto oli clearing-järjestelmän periaatteiden mukaisesti käyttänyt vientinsä arvonnoususta saamansa lisätulot ostoihin Suomesta. Vaikka öljyn hinta pysyi korkealla, Neuvostoliiton ostojen arvo kohosi edelleen myynnin arvoa suuremmaksi ja clearing-tilin saldo kääntyi Suomen saataviksi vuonna 1981. Epätasapaino syveni entisestään öljyn hinnan kääntyessä laskuun. Syksyn 1986 hinnoilla Neuvostoliiton hyödykkeiden tuonnin arvo oli vain 75 prosenttia Suomen viennin arvosta. Suurimmillaan alijäämä oli lähes 600 miljoonaa ruplaa eli 4 miljardia markkaa. Tämä tarkoitti käytännössä sitä, että Suomen Pankki rahoitti korottomalla luotolla suomalaisyritysten vientiä Neuvostoliittoon.¹⁸

Öljyn hinnan lasku osoittautui Suomen kannalta ongelmallisemmaksi kuin hinnan nousu. Alijäämän paikkaamista pelkästään lisäämällä tavarantuontia Neuvostoliitosta pidettiin epärealistisena. Suomalaisten yritysten vientikiintiöistä leikkaaminen olisi puolestaan ollut poliittisesti hyvin epäkiitollinen vaihtoehto.¹⁹ Epätasapainon saaman lehdistöjulkisuuden²⁰ seurauksena Kalevi Sorsan hallitus teki periaatepäätöksen Suomen ja Neuvostoliiton kaupan tasapainottamisesta korollisen erityistilin avulla. Vuoden 1987 erityistilille siirrettiin varsinaiselta clearing-tililtä 285 miljoonaa ruplaa, minkä ansiosta alijäämä onnistuttiin palauttamaan lähelle luottorajaa. Erityistilin käytön ja clearing-tilin luottorajan nostamisen lisäksi tuontia tuettiin

pitkäaikaisilla ventiluotoilla, vapaavaihtaviennillä ja välitysöljykaupoilla, jotka Suomen näkökulmasta vastasivat epäsuorasti maksua vapailla valuutoilla. Nämä järjestelyt kohdistuivat Suomen vientikiintiöiden tason säilyttämiseen, mutta eivät varsinaisesti pystyneet estämään alijäämän kasvua.²¹

Kaupparivaidon epätasapaino ei ollut uusi ilmiö, mutta se oli suurempi kuin aikaisemmin. Öljyn hinnan heilahteluja voidaan pitää kauppasuhteen kannalta ulkoisena tekijänä. Sen sijaan Mihail Gorbatšovin vuonna 1985 esittelemä taloudellinen uudistusohjelma perestroika muutti olennaisesti niitä neuvostotalouden rakenteita, joiden varaan järjestelmä oli pystytetty.

Kaupankäynnin kannalta merkittävin uudistus oli Neuvostoliiton ulkomaankaupan valtionmonopolin purkaminen. Ensin ulkomaankauppaoikeuksia myönnettiin tasavalloille, toimialaministeriöille ja suurimmille yrityksille, vuonna 1989 periaatteessa kaikille kilpailukykyisille neuvostoyrityksille. Neuvostoliiton ulkomaankauppauudistuksen seurauksena keskusvallan mahdollisuudet ohjata yritystason tuontia ja vientiä vähenivät oleellisesti. Länsimaisten kauppakumppanien lisääntyminen vauhditti kilpailua itämarkkinoilla ja heikensi Suomen välittäjäase-

18. Laurila (1995) 48; Juhana Hukkinen (1990) `Suomen vientimenestys Neuvostoliiton markkinoilla` *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 3, 270–272; Kivikari (1997) 277; Piipponen (2010) 11.

19. Julkisuudessa näkyvin keskustelu idänkaupan tasapainon ongelmista ja korjaamisesta käytiin pääministeri Kalevi Sorsan ja ulkoministeri Paavo Väyrysen kesken 1986. SK 5.8.1986; Suomenmaa 10.9.1986; HS 15.9.1986.

20. Keskustelu lähti liikkeelle ulkomaankaupaministeri Jermu Laineen haastattelukirjoituksesta Haastattelukirjoitus Neste OY:n lehdistöpalvelujulkaisussa Juttutupa 1/1985. Julkaistu teoksessa Laine (2006) 109–119; Auneluoma (2011) 371; Koivisto (1995) 367.

21. Vuosina 1981–89 välitysöljyn osuus Suomen Neuvostoliiton viennin arvosta oli keskimäärin 11 prosenttia. Suoraan vaihdettavilla valuutoilla Neuvostoliitto maksoi alle 6 prosenttia ostoksistaan Suomesta. Hukkinen (1990) 272; Piipponen (2010) 12.

man arvoa. Suomen kilpailuasemaan Neuvostoliiton markkinoilla vaikutti myös käytössä oleva clearing-valuutta, joka oli sitä houkuttelevampi, mitä vähemmän vaihtoehtoja oli tarjolla.²²

Uudistukset ennen loppua

On vaikea arvioida, milloin alijäämän kasvun rajoittaminen konkretisoitui tavoitteeksi muuttamalla clearing-järjestelmää sen sijaan, että järjestelmää tyydyttiin paikkaamaan. Suomen Pankin idänkaupan osaston johtajan Kari Holopaisen muistelmien mukaan Neuvostoliiton alijäämän kasvusta yli luottorajan huolestuttiin Suomen Pankissa jo vuonna 1982, jolloin kävi ilmeiseksi, etteivät Neuvostoliiton viranomaiset ohjanneet enää entisellä tarkkuudella valtiollisten osto-organisaatioittensa toimintaa. Hänen mukaansa ensimmäisen kerran maininta mahdollisuudesta muuttaa clearing-tili korolliseksi ostovoiman säilyttämiseksi ja maailmanmarkkinahintojen vaihtelusta johtuvan kaupan tason heilahtelujen tasoittamiseksi sisällytettiin vuonna 1983 runkosopimusneuvottelujen suuntaviivoja valmistelleen työryhmän raporttiin. Varsinaisissa sopimusneuvotteluissa ehdotukset eivät kuitenkaan menneet tällöin vielä läpi.²³

Vuoden 1988 alussa hallitusten välisen talouskomission yhteyteen perustettiin maksutyöryhmä etsimään ratkaisua epätasapainon korjaamiseksi. Suomen Pankki ajoi voimakkaasti järjestelmän uudistamista siten, ettei clearing-tiliä olisi mahdollista käyttää rajattoman luoton lähteenä. Ulkoministeriön kauppapoliittisella osastolla etsittiin keinoja kaupan supistumisesta kärsivien alojen tukemiseksi, Neuvostoliiton tuonnin kasvattamiseksi julkisen vallan lisätuontiprojekteilla ja alijäämän kasvun rajoittamiseksi.²⁴

Neuvostoliiton osapuoli puolestaan esitti clearingin ongelmien lievittämistä Suomen myöntämän puiteluoton avulla. Erityisesti kyse oli laivanrakennusteollisuuden viennin turvaamisesta clearingin puitteissa. Mauno Koiviston muistelmien mukaan puiteluotosta oli puhuttu

ensimmäisen kerran syksyn 1987 Moskovan vierailulla, jolloin neuvostoliittolaiset ilmoittivat laivakaupoissa jatkossa noudatettavan normaa- leja OECD-maiden ehtoja. Perinteisesti Suomes- ta Neuvostoliittoon clearingin puitteissa myytävien laivojen maksut oli porrastettu etupainot- teisesti siten, etteivät telakat olleet juurikaan tarvinneet ulkopuolista rahoitusta. Tällaisia etu- ja ei ollut länsikaupassa. Vuoden 1988 tammi- kuussa Neuvostoliiton suurlähettiläs Vladimir Sobolev ehdotti ministeri Ilkka Suomiselle viisi- vuotiseen runkosopimukseen sisältyneiden lai- vatoimitusten turvaamista clearing-pohjaisella puiteluotolla.²⁵

Suomen keväällä ja kesällä 1988 muodostu- neen kannan mukaan investointitavaroiden viennin rahoitusongelmien helpottaminen pui- teluottojen avulla olisi mahdollista vain, mikäli

22. Muistio 3.4.1989. Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearing-kaupan tulevaisuus (Kaarlehto). K 1.1.–30.6.1989. UMA; Muistio 295, 31.3.1989 Suomen ja Neuvostoliiton välisen Clearing-kaupan tulevaisuus (Fagnäs). K 1.1.–30.6.1989. UMA; Laurila (1995) 48.

23. Holopainen (2007) 131–133, 149–151.

24. Mauno Koiviston muistelmien mukaan puiteluotosta oli puhuttu ensimmäisen kerran syksyn 1987 Moskovan vierailulla. Koivisto (1995) 243. Muistio 63, 28.1. Ministeri Suomisen ja Suulähettiläs Sobolevin tapaaminen 28.1. K 1.1.–30.6.1988. UMA; Muistio 230, 18.3.1988. Käsittely talouspoliittisessa ministerivaliokunnassa. Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan tilanne VV 1988–89 (Kaarlehto). K 1.1.–30.6.1988. UMA; Muistio 255, 22.3.1988. Idänkauppatilanne: käsittely hallituksen talouspoliittisessa ministerivaliokunnassa 18.3.1988. K 1.1.–30.6.1988. UMA; Muistio 19.5.1988. Suomen ja SNTL:n välisen kaupan ongelmat: Suomen esitys viennin luottamiseksi ja clearing-maksujärjestelmän epäkohtien korjaamiseksi (Kaarlehto). K 1.1.–30.6.1989. UMA; Muistio 9.6.1988. Keskustelut ulkomaisten taloussuhteiden ministeriossö [sic] 9.6.1988 (Alaluusua). K 1.1.–30.6.1988. UMA; Muistio Suomen esitykset Suomen ja SNTL:n välisen clearing-kaupan kehittämisestä. Keskustelut Leningradissa 14.6.1988. K 1.1.–30.6.1988. UMA; Kari Holopaisen haastattelu 9.11.2010. Leif Fagnäsin haastattelu 20.10.2010.

25. Koivisto 1995, 242–243; Muistio 63, 28.1. Ministeri Suomisen ja Suulähettiläs Sobolevin tapaaminen 28.1. K 1.1.–30.6.1988. UMA.

samalla onnistuttaisiin luomaan mekanismit alijäämän kasvun rajoittamiseksi. Neuvostoliiton osapuoli piti clearing-järjestelmään pysyvästi sisällytettävää puiteluttoa ensisijaisena ratkaisuna.²⁶

Aineiston perusteella talouskomission työryhmän piirissä syntyi syksyyn mennessä yksimielisyys siitä, että yksittäiset muutokset kaupan epätasapainon ratkaisemiseksi eivät riittäneet. Alettiin puhua idänkaupan ”kokonaisratkaisusta”.²⁷ Suomen puolelta ratkaisu sisältäisi valmiudet luotottaa investointitavaroiden vientiä vuoden 1988 ylisuuren sopimuskannan purkamiseksi, clearing-tilin saattamisen korolliseksi, clearing-saatavien suojaamisen kurssimuutoksilta, vientihinnoittelun monipuolistamisen sekä julkilausutun päätöksen seuraavan vuoden kauppavaihdon varmistamiseksi realistisella tasolla. Kauppavaihdon realistinen taso tarkoitti varautumista siihen, että öljyn hinta pysyisi matlana.²⁸

Sopimus clearing-järjestelmän muuttamisesta allekirjoitettiin Helsingissä taloudellisen yhteistyökomission puheenjohtajataapaamisen yhteydessä syyskuussa 1988. Keskeisimmät muutokset koskivat clearing-tilin luottorajan alentamista 300 miljoonasta ruplasta 200 miljoonaan ruplaan, luottorajan ylittävälle osalle määräytyvää korkoa ja tilinylitysten automaattista lyhentämistä vaihdettavilla valuutoilla. Järjestelmän uudistamisen yhteydessä hyväksyttiin myös viennin kaupallinen luotottaminen. Suomen Vientiluotto Oy valtuutettiin myöntämään puiteluttoa Suomesta Neuvostoliittoon tapahtuvien kone- ja laitetarvikkeiden sekä rakennuspalvelujen rahoittamiseksi.²⁹

Suomen Pankin idänkaupan osaston johtaja Kari Holopainen kuvaili sopimusta jälkikäteen ”strategiseksi muutokseksi ja taktiseksi porkkanaksi”. Strategiset muutokset helpottivat Suomen Pankin asemaa estämällä clearing-tilin käytön korottoman luoton lähteenä. Neuvostoliiton neuvottelijoille ja suomalaiselle teollisuudelle suunnatun taktisen porkkanan, puiteluttoa, tar-

koituksena oli yhtäältä auttaa muutosten hyväksymistä Neuvostoliitossa ja lievittää talouden rakennemuutoksen vaikutuksia suomalaissa yrityksissä.³⁰

Viimeinen runkosopimus

Öljyn hinnan pysyessä alhaalla kauppavaihdon voimassa oleva runkosopimus osoittautui ylivoimaiseksi. Suomalaisten kannalta tämä tarkoitti sitä, ettei Neuvostoliiton tuonnin arvo riittänyt kattamaan kaikkia runkosopimuksessa suunniteltuja eriä. Seuraavan runkosopimuksen neuvottelujen lähtökohtana säilyi clearingin jatkaminen ainakin seuraavan viisivuotiskauden 1991–1995 yli, mutta tiukkojen, toimialakohtaisten kiintiöiden sopimista pyrittiin välttämään. Järjestyksessään yhdeksäs Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan viisivuotissopimus allekirjoitettiin lokakuussa 1989 Mihail Gorbatsšov in Suomen vierailu yhteydessä. Ongelmista huolimatta sopimuksen allekirjoittaminen näytti julkisuudessa vahvistavan käsitykset kauppavaihdon jatkumisesta clearing-pohjalla vähintään siirtymäkauden ajan.³¹

26. Muistio 14.6.1988. Suomen esitykset Suomen ja SNTL:n välisen clearing-kaupan kehittämisestä. Keskustelut Leningradissa 14.6.1986. K 1.1–30.6.1988. UMA; Muistio 9.6.1988. Keskustelut ulkomaisten taloussuhteiden ministeriössä[sic] 9.6.1988 (Alaluusua). K 1.1–30.6.1988. UMA.

27. ”Kauppapoliittinen kokonaisratkaisu” termi tuli alun perin käyttöön 1973, jolloin Suomen EEC:n kanssa teki sopimusta tasapainoitettiin Kevsos-sopimuksilla. Paavonen (2008) 221.

28. Muistio 9.6.1988. Keskustelut ulkomaisten taloussuhteiden ministeriössä [sic] 9.6.1988. (Alaluusua). K 1.1–30.6.1988. UMA; Muistio 704, 17.8.1988. Suomen ja SNTL:n välisen kaupan tilanne. K 1.7.–31.10.1988. UMA.

29. Pöytäkirja 9.9.1988. Kansio 56. SPA; Piipponen (2010) 7; Talouselämä 33/1988.

30. Kari Holopaisen haastattelu 9.11.2010.

31. Muistio 14.6.1988 Suomen esitykset Suomen ja SNTL:n välisen clearing-kaupan kehittämisestä. Keskustelut Leningradissa 14.6.1988. K 1.1–30.6.1988. UMA; Moskovan suurlähetystö 21.6.1990 Kauppapoliittinen puolivuotiskatsaus 1.10.1989–1.3.1990. (Alaluusua). K 1.6.–31.10.1990. UMA; Bank of Finland Bulletin 11/1989.

Runkosopimusta neuvotelleet virkamiehet arvioivat jälkikäteen sopimuksen merkityksen lähinnä symboliseksi. Neuvotteluissa Neuvostoliiton ulkomaankauppaministeriön MVES:n edustajat olivat tuoneet jo aikaisemmin esille kantansa, ettei clearing-järjestelmä voisi jatkua. Järjestelmällä näytti yhä olleen Neuvostoliiton korkean tason poliitikkojen tuki, mutta keskusjohdon mahdollisuudet vaikuttaa kauppaan olivat vähentyneet talousuudistusten edetessä.³²

Julkisuudessa idänkaupan ensisijaiseksi ongelmaksi mainittiin toistuvasti öljyn hinnan lasku, mutta valmisteluasiakirjojen perusteella kahdenvälisen kaupan toimivuuteen vaikutti yhä enemmän perestroikan uudistukset. Lyhyellä tähtämellä Neuvostoliiton talousuudistukset heikensivät keskusvallan ohjauksen edellytyksiä. Pitkällä tähtämellä Neuvostoliiton talousuudistusten tavoitteet olivat ristiriidassa bilateraalisin järjestelmän säilyttämisen kanssa. Tästä näkökulmasta vuonna 1989 allekirjoitettu runkosopimus vaikuttaa yritykseltä vakuuttaa kaupalliset toimijat ja julkisuus sekä antaa kuva idänkaupan vakaudesta ja jatkuvuudesta tilanteessa, jossa clearing-järjestelmän tulevaisuus oli jo vahvasti kyseenalaistettu.

Kun mukaan lasketaan myös Gorbatšovin tunnustus Suomen puolueettomuudelle, vierailun merkitystä voidaan pitää selvästi suurempana poliittisille kuin kaupallisille suhteille. Maiden välit näyttivät olevan paremmat kuin koskaan, mutta uudessa tilanteessa se ei heijastunut enää kaupan tasoon ja kehitysnäkymiin.

Oliko idänkauppa muuta kuin clearing?

Virkamiestason valmisteluaineiston perusteella viimeistään vuoden 1990 alkupuolella vahvistui käsitys, että clearing-järjestelmä tulisi loppumaan lähitulevaisuudessa. Suomen kauppapolitiikan tavoitteiden kannalta oleellinen kysymys oli, missä määrin Neuvostoliiton-kauppa oli riippuvainen clearing-järjestelmästä.

Kahdenvälinen kauppa oli ylläpitänyt kaupavaihdon tasoa, mutta samalla hidastanut

viennin rakennetta sopeutumasta kysynnän muutoksiin. Monella suomalaisella yrityksellä oli pitkä kokemus idänkaupasta sekä vakiintuneet suhteet, mutta molemmat oli rakennettu clearing-järjestelmän aikana. Yritysten valmiutta muun kuin clearing-viennin markkinointiin tai rahoitukseen pidettiin puutteellisena. Vuosina 1989–1990 toteutettu Neuvostoliiton ulkomaankauppaorganisaatioiden purkaminen hävitti vanhoja verkostoja, joiden puitteissa kauppoista oli aikaisemmin sovittu.³³ Oikeastaan vasta Neuvostoliiton ulkomaankaupan vapautuessa konkretisoitui se, ettei suomalaisyritysten tuotteiden kysyntä idänmarkkinoilla ollut seurausta neuvostoyritysten kiinnostuksesta suomalaisia tuotteita kohtaan, vaan valtiollisten otto-organisaatioiden halusta ostaa Suomesta.

Perestroikan uudistukset heijastuivat myös Suomen tuontiin Neuvostoliitosta. Perinteisesti Neuvostoliiton vienti Suomeen oli muodostunut pääasiassa öljystä ja raaka-aineista, kun taas Suomesta oli viety Neuvostoliittoon koneita ja jalostettuja hyödykkeitä. Aikaisemmin ”kehitysmaakaupan” rakenne oli suosinut suomalaista teollisuutta, mutta markkinoiden vapautuessa Suomea kohtasi sama ongelma kuin muitakin Neuvostoliitosta riippuvaisia maita. Neuvostoliitosta Suomeen tuotavat energia- ja raaka-ainetuotteet voitiin lähes sellaisenaan myydä myös maailmanmarkkinoille. Suomen viennissä merkittävän osuuden muodostivat neuvosto-ostajaa varten mukautetut koneet ja laitteet, joiden kysyntä ja arvo maailmanmarkkinoilla olisivat alhaisempia kuin Neuvostoliitossa.³⁴

Kuvaava esimerkki muutosten vaikutuksista on raakaöljyn tuonti. Öljyn tuonnin säännöstely

32. 5.10.1992 päivätty teksti. Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearing-kaupan päättymisen; tiedossani olevat taustaseikat. (Allekirjoituksena ”Timo R.” (Timo Repo / KTM)). K 1.9.–31.12.1991. 1992–. Leif Fagernäsin haastattelu 20.10.2010; Kari Holopaisen haastattelu 9.11.2010;

33. Kivikari (1997) 282, 283; Kero (1992) 84.

34. Sutela (1991) 39; Holopainen (1987).

oli aloitettu Neuvostoliiton vaatimuksesta, mihin oli liittynyt poliittinen pyrkimys sitoa Suomi tiukemmin kahdenväliseen suhteeseen. Öljyn säännöstelyä jatkettiin, jotta sitä voitiin tuoda riittävästi kompensoimaan suomalaisen viennin toimituksia. Öljyntuontia alettiin vapauttaa tilanteessa, jossa Neuvostoliiton toimijat eivät halunneet sitoa valuuttakaupassa kallisarvoista öljyä Suomesta tehtäviin ostoihin.³⁵

Suomen sisäinen väittely voidaan tiivistää keskusteluiksi politiikan rajoista ja mahdollisuuksista vaikuttaa clearing-järjestelmän jatkamiseen. Omaksuttuun kantaan vaikutti se, katsottiinko clearingin tulevaisuuden riippuvan Neuvostoliiton poliittisesta halusta vai taloudellisesta kyvystä jatkaa kahdenvälisen kaupan erityisjärjestelyitä.³⁶

Vuoden 1990 puolella Neuvostoliiton kaupassa oli jo merkittäviä ongelmia clearingista huolimatta. Neuvostoliiton clearing-tilin alijäämä, bilateraalisen kauppasuhteen muutos clearingia ja vapaavaluuttakauppoja yhdisteleväksi sekajärjestelmäksi sekä Neuvostoliiton epäselvä poliittinen tilanne toivat esille uudenlaisia kysymyksiä kaupankäyntiin liittyvistä riskeistä. Maksuihin liittyvät riskit olivat verrattain uusi asia idänkauppaa käyville yrityksille. Ennen perestroikaa lopullinen vastuu Neuvostoliiton toimituksista Suomeen oli ollut valtiollisen tason toimijoilla ja yritykset olivat saaneet maksut toimituksistaan Suomen Pankin clearing-tilin kautta. Vapaavaluuttakauppojen lisääntyessä kasvoivat myös maksuviiveet. Teollisuuden liitoilta kerätyn selvityksen mukaan³⁷ kesän 1990 lopussa Neuvostoliiton maksuviiveitä clearing-kaupassa oli yhteensä 172 miljoonaa markkaa, rajakaupassa 18 miljoonaa ja valuuttakaupassa 526 miljoonaa.³⁸

Neuvostoliiton keskeneräinen perestroika heijastui myös vientirahoituksen ehtoihin. Idänkaupan vientitakuut olivat olleet suhteellisen edullisia Neuvostoliiton Suomessa nauttiman korkea luottoluokituksen ansiosta. Tammikuussa 1990 takuukeskus siirsi Neuvostoliiton A-

maasta rikkaiden länsimaiden joukosta B-maaksi mm. Kreikan, Hongkongin ja Malesian joukkoon. Päätöstä perusteltiin poliittisen maariskin kohoamisella, taloudellisella kriisillä, vastuiden suurella osuudella ja muiden Pohjoismaiden esimerkillä.³⁹

Yrityspuolella bilateraalisen järjestelmän kannatus ajankohtaisista ongelmista huolimatta oli yhä laajaa. Osa jatkoi clearing-pohjaisten sopimusten solmimista ja pääomien sitomista varastoihin vuoden 1990 loppuun saakka.⁴⁰ Päätösten kannalta kiinnostavat kysymykset liittyvät informaation leviämiseen ja näkemyksiin idänkaupan tulevaisuudesta: Kuinka paljon yrityksillä oli ajankohtaista tietoa Neuvostoliiton talousvaikeuksista ja talousuudistuksista ja toisaalta, miten paljon tiedosta huolimatta uskottiin, etteivät muutokset vaikuttaisi erityisen kauppasuhteen jatkumiseen.

35. Kuisma (1997) 289–298; Muistio 437, 11.5.1990. Fagernäs Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearing-kaupan tulevaisuus, Suomen lähestymistapa ajankohtaisiin ongelmiin. K 1.1.–31.5.1990. UMA; Muistio 179, 27.2.1991. Suomen öljytuonti Neuvostoliitosta (Fagernäs). K 1.1.–31.3.1991. UMA; Muistio 1203, 31.12.1990. Neuvottelut Suomen ja SNTL:n välistä kauppaa ja taloudellista yhteistyötä koskevista kysymyksistä 28.12.1990 (Lehtinen). K 1–31.12.1990. UMA

36. Esim. Muistio 565, 20.6.1990. Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokous 14.6.1990

Muutoksen Suomen ja Neuvostoliiton kaupan järjestelmässä. K 1.6.–31.10.1990. UMA.

37. Metalliteollisuuden keskusliitto MET, nykyinen Teknoliateollisuus ry, alkoi vuonna 1990 kerätä tietoja viennin vapakauppasaamisista. Koska mikään muu taho ei kerännyt maksurästitietoja eikä tarkastanut niitä VEBin kanssa, MET ulotti toimintansa myös muiden alojen maksurästitietojen keräämiseen. Piipponen 2010, 20.

38. Muistio 695, 23.8. Maksuviiveet neuvostoliiton kaupassa. (Salmi) K 1.6.–31.10.1990. UMA.

39. Tiedonanto 29.1.1990. Valtiontakuukeskuksen tutkimusosasto, Taru Rintamäki johtokunnalle. Vienti- ja investointitakuiden myöntäminen Neuvostoliittoon ja Itä-Eurooppaan. K 1.6.–31.10.1990. UMA.

40. Kivikari (1997) 283; Leif Fagernäs in haastattelu 20.10.2010.

Valmisteluaineiston perusteella ei voida arvioida tarkasti yksittäisten poliittisten toimijoiden vaikutusta ratkaisuihin. Presidentti Mauno Koivistolla oli kuitenkin entisenä pankinjohtajana luonnollinen yhteys clearingiin kriittisesti suhtautuneeseen Suomen Pankkiin, minkä lisäksi hän kertoo muistelmissaan kannattaneensa hallittua luopumista clearingista.⁴¹ Ei ole syytä olettaa, että Koiviston johtamalla Suomen ulkopolitiikan korkeimmalla tasolla olisi ollut enää 1980-luvun lopussa erittäin painavia poliittisia intressejä pitää kiinni clearingista. Idänkauppapolitiikka oli kuitenkin varovaisen ulkopolitiikan linjan mukaista. Huoli idänkaupasta riippuvaisen teollisuudenosan kannattavuudesta ja sen vaikutuksesta työllisyyteen oli merkittävä syy puolustaa kahdenvälisen kaupan järjestelyjen jatkamista mahdollisimman pitkään.

Clearingin loppuminen

Clearingin tulevaisuuden epävarmuus korostui vuoden 1990-luvun neuvotteluissa. Edellisen vuoden lokakuussa allekirjoitetussa sopimuksessa oli määritelty clearing kahdenvälisen kaupan järjestelmäksi seuraavan viisivuotiskauden ajaksi. Tilanne muuttui heti tammikuun alussa, kun Neuvostoliitto ehdotti siirtymistä maailmanmarkkinahintoihin ja vaihdettaviin valuuttoihin Sev-maiden keskinäisessä kaupassa. Samaan aikaan clearingista luopumisen myös Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa otti esille Neuvostoliiton suurlähettiläs Boris Aristov vierailullaan valtiosihteeri Åke Wihtolin luona: ”Vaikka clearing-pohja toistaiseksi säilyikin, tulisi hänen mukaansa vähitellen ryhtyä pohtimaan, miten aikanaan voitaisiin joustavasti siirtyä vapaasti vaihdettavaan valuuttaan ilman, että kauppa laskee.”⁴²

Viimeistään kevään ja kesän aikana talouskomission työskentelyyn osallistuvien suomalaisten virkamiesten tavoitteeksi näyttää muodostuneen clearingista luopuminen siirtymäajan jälkeen. Suomen kauppapolitiikan valmistelussa suurin jännite oli Suomen Pankin ja ulkoministe-

riön välillä. Suomen Pankin edustajat vastustivat clearingin jatkamista ja Suomen sitoumusten kasvattamista. Keskuspankki pyrki pitämään tiukasti kiinni roolistaan clearing-tilin teknisenä hoitajana ja kieltäytyi ottamasta vastuulle clearing-tilin alijäämästä muodostuvaa tappiota. Pankin aseman perusteella tilanne, johon Neuvostoliiton velka tilinhoitajan pakotti, oli lainvastainen, josta Suomen Pankki hankki myös oikeuskanslerin lausunnon.⁴³ Ulkoministeriön kauppapolitiikan osaston edustajat suhtautuivat ymmärtäväisemmin suomalaisten yritysten ongelmiin. Käytössä olleen arkistoaineiston perusteella näyttää siltä, että talouskomission neuvotteluihin osallistuneiden virkamiesten keskuudessa väittelyä ei kuitenkaan käyty niinkään clearingin loppumisesta kuin siirtymäajan järjestelyistä.⁴⁴

41. Koivisto (1995) 369–372.

42. Sutela (1991) 14–15, 25, 47–51; Muistio 25, 9.1.1990. Clearing-järjestelmä, SNTL:n suurlähettiläs Aristovin käynti valtiosihteeri Wihtolin luona. K 1.1.–31.5.1990. UMA.

43. Valtioneuvoston oikeuskanslerin kirjelmä ulkoasiainministerille. Dnro7/20/91. 11.3.1991. Liitteenä muistio 15.2.1991. Suomen ja Neuvostoliiton välinen tavaravaihto- ja maksusopimus. Valtion ja Suomen Pankin välinen vastuu clearing-tilijärjestelyn osalta. K 1.1.–31.3.1991. UMA.

44. Muistio 20.4.1990 Suomen ja Neuvostoliiton välisten sijoitusten ja suomalais-neuvostoliittolaisten yhteisyritysten maksuliikkeen siirtäminen vapaa-valuuttapohjalle, toimintojen maksamisesta vapaasti vaihdettavilla valuutoilla. (Rautava). K 10125. SPA; Muistio 437, 11.5.1990. Suomen ja Neuvostoliiton välinen clearing-kaupan tulevaisuus, Suomen lähestymistapa ajankohtaisiin ongelmiin (Fagernäs). K 1.1.–31.5.1990. UMA; Muistio 562, 14.6.1990. Suomen ja SNTL:n kaupan järjestelmän ehdotetuista muutoksista. K 1.6.–31.10.1990. UMA; Muistio 565, 20.6.1990. Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokous 14.6.1990. Muutoksen Suomen ja Neuvostoliiton kaupan järjestelmässä. K 1.6.–31.10.1990. UMA; Muistio 5.9.1990. Valtion ja Suomen pankin välinen vastuu kahdenvälisen maksusopimuksen perusteella myönnetystä tilihuotosta (Suomen Pankki(SP)/Lakiasiat). Kansio ST / KEHY Id 10125. Neuvostoliiton clearing lopetusvaiheen sopimukset, Suomen saatavat Venäjältä, IVY:stä, Baltiasta ja Itä-Euroopasta (K 10125). SPA; Muistio 1026, 8.11.1990. Run-

Neuvotteluiden etenemistä haittasivat neuvostoliittolaisen osapuolen kyvyttömyys neuvotella sekä ristiriitainen informaatio siitä, loppuisiko clearing yhtä aikaa Sev-maiden kanssa vai ei. Esimerkiksi heinäkuussa Suomen Moskovan suurlähettiläs Heikki Talvitie raportoi keskustelustaan korkean Neuvostoliiton ulkoasiainministeriön edustajan kanssa. Edustaja oli Talvitien mukaan esittänyt ministeriön kantana, ettei vapaisiin valuuttoihin 1.1.1991 siirtyminen koskisi Suomea, ettei Neuvostoliitto ole tehnyt eikä tulisi tekemään asiasta yksipuolista päätöstä ja että maksutyöryhmän esitysten pohjalta tultaisiin yhteisesti sopimaan tarpeellisista toimenpiteistä. Toisaalta esimerkiksi länsikaupan hallinnon päällikkö Ledentsov oli vahvasti clearingin lopettamisen kannalla ja arvioi, että mikäli ”korkealla poliittisella tasolla” tehtäisiin päätös clearingin säilyttämisestä ylimenokauden ajaksi, olisi sillä kohtalokkaat seuraukset maiden väliselle kaupalle.⁴⁵

Virkamiestason neuvotteluissa erityisesti MVES:n edustajien suhtautuminen mahdollisuuksiin jatkaa clearingia Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa oli kielteinen. He perustelivat kantaansa Neuvostoliiton keskusvallan vähäisillä mahdollisuuksilla vastata ulkomaankaupan varannoista sekä ulkomaankaupan tasapainon parantamisella ja valuuttavarojen lisäämisellä säädellyn markkinatalouden avulla. Suomalaiset neuvottelijat puolestaan korostivat keskinäisen kaupan korkean tason ylläpitämisen tärkeyttä. Keskustelu johti tilanteeseen, jossa sosialistinen suunnitelmatalous Neuvostoliitto perusteli muutosta kauppasuhteeseen vapaakaupan eduilla ja kaupan hallinnollisen sääntelyn järkevällä vaikutuksella, kun taas markkinatalousmaa Suomi korosti tarvetta kaupan pitkäaikaiseen suunnitteluun, joka ottaisi huomioon Suomen viennin rakenteen ja vakiintuneet liikesuhteet.⁴⁶

Syyskuun loppuun mennessä Neuvostoliitto ei ollut antanut ilmoitusta clearingin päättämisestä tai esittänyt konkreettisia ehdotuksia siir-

tymääjän järjestelyiksi. Epäselvän tilanteen pitkittyminen vaikeutti olennaisesti kauppaneuvotteluita ja vaaransi sovittujenkin kauppojen toteutumisen. Ilman vahvistettua runkosopimusta tai tavaravaihtopöytäkirjaa Suomen ja Neuvostoliiton kauppa uhkasi joutua sopimuksettomaan tilaan edellisen runkosopimuskauden lopussa.⁴⁷

Samalla kun Neuvostoliiton talousuudistukset ja taloudelliset ongelmat tekivät clearingin jatkamisesta mahdollittoman, Neuvostoliiton akuutti valuuttapula näytti kuitenkin tekevän siirtymäkaudesta mahdollisen. Ratkaisun venyessä joukko idänkaupassa mukana olleita virkamiehiä hahmotteli mallia kaupan ylimenokauden järjestelmälle, jossa Neuvostoliiton Suomeen viemästä energiasta saadut tulot olisi sidosittain ostoihin Suomesta.⁴⁸

Neuvostoliiton valtuuskunta tyrmäsi ehdotuksen marraskuussa Moskovassa pidetyssä virkamiesvaltuuskuntien neuvotteluissa peiteltyä clearingina. Ulkomaankauppaministeriön edustajien mukaan Neuvostoliiton vapautuvat yrityk-

kosopimusvaltuuskunnan kokous 7.11.1990. (Lehtinen) K 1.–30.11 1990. UMA; Muistio 30.6.1991 Pääperiaatteet, joista Suomen Pankki ei tingi (IO/Laurila). K 10125. SPA; Kari Holopaisen kirje Sarmavuorelle 17.1.1991. K 10125. SPA.

45. MOSB 171, 8.7.1990. Suomen ja Neuvostoliiton kaupan järjestelmään ehdotetuista muutoksista. (Talvitie) K 1.6.–31.10.1990. UMA; Muistio 709, 29.8.1990. SNTL:n ja Suomen välinen K 1.6.–31.10 1990. UMA.

46. Muistio 562, 14.6.1990. Suomen ja SNTL:n kaupan järjestelmän ehdotetuista muutoksista. K 1.6.–31.10.1990. UMA; Muistio 565, 20.6.1990. Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokous 14.6.1990. Muutoksen Suomen ja Neuvostoliiton kaupan järjestelmässä. K 1.6.–31.10.1990. UMA.

47. Kirje Leif Fagernäsiltä Ilkka Suomiselle 3.10.1990. K 1.6.–31.10.1990. UMA; Muistio 729, 3.9.1990. Hallituksen UAV:n kokous 10.9.1990. Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan järjestelmä. Ehdotus: HUAV hyväksyisi oheisessa muistiossa hahmotellun esityksen tekemisen SNTL:lle maidemme välisen kaupan järjestelyiksi. (Fagernäs) K 1.6.–31.10.1990. UMA.

48. Muistio 1029, 9.11.1990. Keskustelut Suomen ja SNTL:n välisen kaupan tulevaisuudesta 8.11.1990. (Lehtinen.) K 1.–30.11 1990. UMA.

set kieltäytyivät clearing-myyntistä, joten ehdotusta ei olisi mahdollista toteuttaa edes poliittisena päätöksenä. Samassa kokouksessa Neuvostoliitto jätti kirjallisen esityksen vapaavaihtojärjestelmään siirtymiseksi vuoden 1991 alusta alkaen.⁴⁹

Virallinen ilmoitus korkealta poliittiselta tasolta annettiin lopulta 6.12. Suomen Moskovan suurlähettilään Heikki Talvitiin ja SNTL:n varapääministerin Stepan Sitarjanin välisessä lyhyessä keskustelussa itsenäisyyspäivän vastaanotolla. Keskusteluissa Sitarjan vahvisti virkamiesvaltuuskuntien neuvotteluissa esittämän kannan, ettei siirtymäkausi olisi mahdollinen. Clearingkaupan loppumisesta vuoden lopussa annettiin lehdistötiedote STT:lle 10.12.⁵⁰

Ilmoitusta seuranneissa neuvotteluissa maat sopivat clearing-tilien selvitysmenettelystä ja allekirjoittivat sitä koskevan pöytäkirjan 27.12. Pöytäkirja ei sisältänyt lainsäädännön alaan kuuluvia määräyksiä, vaan se määritteli ainoastaan clearing-järjestelmän lakkauttamista koskevat tilitekniset toimenpiteet.⁵¹ Lopulta poliittisten ja taloudellisten taistelujen kohde, clearing-kauppa, oli vain tili pankissa.

Kahdenvälisestä monenväliseen kauppaan

Suomen ja Neuvostoliiton kauppavaihdolle luodut kehykset olivat rakentuneet clearing-järjestelmän ympärille. Kun järjestelmän käytöstä luovuttiin vuoden 1991 alussa, myös kahdenväliseen erityissuhteeseen liittyneiden instituutioiden tarpeellisuus oli arvioitava uudelleen. Talouskomissio säilytti vuoden vaihteen jälkeenkin asemansa kahdenvälisen yhteistyön kanavana, jossa lopetustilien ja maksuviiveiden selvittämisen lisäksi keskusteltiin uusista kaupan erityisjärjestelyistä.

Bilateraalinen idänkaupan järjestelmä ja siihen liittyvät kahdenväliset neuvottelukanavat oli rakennettu Suomen ja Neuvostoliiton välille. Vuoden 1990 toukokuussa Boris Jeltsin oli äänestetty Venäjän tasavallan presidentiksi, ja kesä-

kuussa Jeltsin oli julistanut Venäjän federaation itsenäiseksi. Venäjän nouseminen tarkoitti, ettei kauppasuhteiden kannalta tärkeä Moskova ollut enää yksikäsitteinen. Ristiriita liittovaltiotason sopimusten ja sopimuskumppanin todellisen toimivallan välillä kasvoi jatkuvasti.⁵²

Suomen keskeisimmät tavoitteet clearing-tilin sulkeutumisen jälkeen käydyissä neuvotteluissa liittyivät clearing-tilien selvittämiseen, yritysten maksuviiveiden hoitamiseen ja romahtaneen idänviennin tukemiseen. Clearing-pohjaisen velan ja vapaavaihtokaupassa syntyneiden maksuviiveiden selvittäminen olivat periaatteessa kaksi erillistä asiaa. Periaatteessa vastuukysymys oli yksinkertainen, vapaavaihtokaupassa vastuu ostajan maksukyvyyn selvittämisestä oli myyjällä. Käytännössä yksittäisten yritysten oli vaikea periä saatavansa ilman valtiovallan väliä.

Clearing-tilien sulkemisen jälkeen perustetuilta selvitystileiltä voitiin vielä maksaa vuoden 1990 puolella kirjattuja clearing-maksuja. Tammiukuun lopussa jäljelle jäänyt saldo siirrettiin lopetustilille, joka oli yhä luonteeltaan clearing-tili. Sopimustekstin muotoilun mukaisesti sitä

49. Salasanoma MOSB 297, 5.12.1990. Suomen ja SNTL:N kaupan järjestelmä (Helenius). K 1–31.12.1990. UMA; Muistio 1078, 23.11.1990. Suomen ja SNTL:n väliset neuvottelut kaupan maksujärjestelmästä Moskovassa 19.–22.11.1990. K 1.–30.11.1990. UMA; Salasanoma MOSB 281. Suomen ja SNTL:N neuvottelut kaupan maksujärjestelmästä ja tullisopimuksesta (Fagnäs). K 1.–30.11.1990. UMA.

50. Salasanoma. MOSA 298, 7.12.1990. Sitarjanin tapaminen 6.12.1990. K–31.12.1990. UMA; Lehdistötiedote STT:lle 369, 10.12.1990. Muutokset Suomen ja Neuvostoliiton välisessä maksujärjestelmässä K 1–31.12.1990. UMA.

51. Muistio 1207, 31.12.1990. Pöytäkirja Suomen ja Neuvostoliiton välillä clearingmaksujen selvitysmenettelystä. (Lehtinen) K 1–31.12.1990. UMA.

52. Kirje Leif Fagnäsiltä ulkoasianministeri Pertti Paasilta 1.10.1990. Neuvostoliiton taloudellinen avustaminen. K 1.6.–31.10.1990. UMA; Kangaspuro (2010) 26–27; Luukkanen (2009) 427, 437.

voitiin käyttää maaliskuun loppuun saakka sellaisten erien maksamiseen, jotka sisältyivät vuoden 1990 tavarantavaihtopöytäkirjan kiintiöihin ja joilla oli lisenssiviraston myöntämä lupa.⁵³

Suomen Pankin ja ministeriöiden välillä hiersti kysymys siitä, oliko lopetustiliä sopimuksen muotoilusta huolimatta mahdollista käyttää yritysten valuuttamääräisten velkojen perimiseen. Helmikuun alussa talouskomission Suomen ryhmän pääsihteeri Timo Repo lähetti pääministeri Harri Holkerille kirjeen, jossa hän viittasi Neuvostoliiton toivovan Suomelta hyväksyntää yritysten valuuttamääräisten saatavien siirtämistä lopetustilille.⁵⁴

Suomen Pankin edustajat vastustivat clearing-järjestelmän ulkopuolella syntyneiden saatavien siirtämistä lopetustilijärjestelyihin. Koska pankki arvioi Neuvostoliiton tosiasialisen kyvyn maksaa velkansa valuutalla, he kannattivat tuonnin ja viennin sitomista toisiinsa clearing-velan saatavien varmistamiseksi. Kauppa- ja teollisuusministeri Ilkka Suominen teki poliittisen aloitteen Neuvostoliiton suuntaan öljyntuontiin ja puolustusvoimien hankintoihin liittyneiden maksujen sitomisesta velan kuolettamiseen ja keskeneräisten suomalaisten vientitoimistusten toteuttamiseen.⁵⁵

Neuvostoliiton edustajien suhtautuminen Suomen ehdotukseen velanmaksun sitomisesta toimituksiin vaihteli. Keskustelumuistion perusteella Neuvostoliiton pääministeri Valentin Pavlov olisi suhtautunut myönteisesti velkojen maksuminon tarkoitettuun erityistiliin. Sen sijaan Neuvostoliiton ulkomaalaisten taloussuhteiden ministeriö vastusti edelleen kaikkia tavarantoimituksiin sidottuja maksujärjestelyjä, jotka se tulkitse naamioiduksi clearingiksi. Clearingin periaatteellinen vastustaminen näytti liittyvän käsitykseen, että Suomi oli hyötynyt bilateraalista kauppasuhteesta Neuvostoliiton kustannuksella. Nyt kun Suomella ei ollut enää Neuvostoliiton ulkomaankaupassa ”joistakin syistä johtuvaa erikoisasemaa”, sen odotettiin kuuluvan normaalien kehittyneiden teollisuusmaiden ryh-

mään ja noudattavan kaupassaan samoja pelisääntöjä ja menettelytapoja kuin muutkin saman kategorian kilpailijamaat. Edelleen Neuvostoliiton osapuolen mukaan ainoa keino jäljellä olevien maksurästien perimiseksi olisi Suomen myöntämä puiteluotto. Suomalaiset yrittivät ratkaista osan kaupan ongelmista kytkemällä mahdollisen puiteluoton keskeneräisten toimitusten loppuunsaattamiseen. Ristiriitoja aiheutti Neuvostoliiton halu priorisoida toimitukset muuttuneiden tarpeiden mukaisesti.⁵⁶

Neuvostoliiton hajoamiskehitys näkyi Suomen neuvottelukumppanin, Neuvostoliiton, kyvyttömyytenä neuvotella. Maksuviiveitä tai puiteluottoja koskevat neuvottelut eivät tuottaneet kesään mennessä konkreettisia tuloksia. Elokuun vallankumousyritystä voidaan pitää hajoamiskehityksen käännekohtana. Lokakuun alussa MVES oli menettänyt toimivaltansa. Suomen kannalta tämä tarkoitti, ettei yleisliittolaisella ulkomaankauppaministeriöllä ollut enää valtuuksia neuvotella luotoista tai muistakaan ajankoh-

53. Muistio 27.12.1990. Suomen tasavallan hallituksen ja sosialististen neuvostotasavaltain liiton hallitusten välinen pöytäkirja clearing-maksujen selvitysmenettelystä. K 10125. SPA; Piipponen 2010, 9–10.

54. Timo Revon kirje pääministeri Harri Holkerille. 6.2.1991. K 1.1.–31.3.1991. UMA.

55. Muistio 9.1.1991. Neuvostoliitolta olevien saatavien varmistaminen – tuonnin sitominen saatavien maksamiseen (Holopainen). K 10125. SPA; Ministeri Ilkka Suominen kirje ministeri K. F. Katusheville 24.1.1991. K 1.1.–31.3.1991. UMA.

56. Keskustelumuistio 29.4.1991. (Alaluusua) K 1.4.–31.5.1991. UMA; Salasanoma MOSB144, 7.5.1991. Suomi-SNTL -kauppa. Ledentsovin tapaaminen. (Jämsen) K 1.4.–31.5.1991. UMA; Suomalais-neuvostoliittolaisen taloudellisen yhteistyökomission Suomen ryhmän muistio. 20.5.1991. Suomen ja SNTL:N välisen kaupan tilanne; Suomen osapuolen ratkaisuehdotukset; neuvottelut Moskovassa 16–17.5.1991. (Repo) K 1.4.–31.5.1991. UMA; Muistio 643 28.6.1991. Puiteluottoa ja vastakauppoja koskevat keskustelut MVES:ssä 24.6.1991. (Jämsen) K 1.6.–30.8.1991. UMA.

taisista kaupan järjestelyistä, vaan päätökset vaativat tasavalloilta ainakin vahvistuksen.⁵⁷

Neuvostoliiton epäselvästä tilanteesta huolimatta puiteluottoasia eteni Suomessa. Suomen valtio ei myöntänyt luottoja, mutta Valtiontakuukeskus takasi niitä. Takuukeskuksen toimintaperiaatteet määriteltiin lailla ja asetuksella, jotka asettivat rajat myönnettäville vienti- ja investointitakuille. Periaatteen mukaisesti yhden maan osuus kokonaisuavastuista ei saisi ylittää kolmasosaa, mikäli kyseessä oli poliittisen riskin maa. Vuoden 1990 alussa Neuvostoliiton osuus muodosti 31 prosenttia kokonaisuavastuista. Takuiden kysyntä kasvoi jatkuvasti, mutta takuukeskuksella ei ollut mahdollisuutta myöntää Neuvostoliiton kauppaa varten enempää takuita. Puiteluottoehdotus edellytti vientitakuulain muuttamista.⁵⁸

Syyskuussa hallitus esitti eduskunnalle, että Valtiontakuukeskukselle annettaisiin oikeus myöntää vientitakuuta ”riskiharkinnan kannalta tavallisuudesta poikkeavilla ehdoilla”. Eduskunta hyväksyi hallituksen ehdottamat muutokset vientitakuulakiin seuraavan vuoden helmikuussa.⁵⁹

Puiteluottoesitystä ja siihen liittyntä vientitakuupäätöstä on syytä tarkastella enemmän hallituksen myönnytyksenä suomalaiselle teollisuudelle kuin Neuvostoliitolle. Samansuuntaisena vientiteollisuuden tukemiseksi tehtynä päätöksenä voidaan pitää hallituksen joulukuussa tekemää esitystä valtion takauksen myöntämisestä Neuvostoliittoon ja Baltian maihin lähinnä elintarvikkeita, lääkkeitä ja polttoaineita vieville yrityksille 400 miljoonan markan arvosta. Vaikka päätöstä perusteltiin ”myös humanitaarisilla seikoilla”, perustelujen pääpaino oli viennin romahkamisessa.⁶⁰

Joulukuussa 1991 presidentti Mihail Gorbatšov erosi ja Neuvostoliitto lakkasi olemasta. Kauppa Venäjän kanssa jatkui mutta perusteiltaan, periaatteiltaan ja käytänteiltään erilaisena. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Suomen ja Neuvostoliiton välisestä erityissuhteesta

katosi toinen osapuoli. Suomen ja Neuvostoliiton väliseksi erityiseksi kauppasuhteeksi määritellystä idänkaupasta puhuminen tämän jälkeen ei ole enää perusteltua. Idänkauppa loppui.

Suomen Pankin idänkaupan osasto lakkautettiin tarpeettomana Neuvostoliiton hajottua ja sen tilalle perustettiin siirtymätalouksien tutkimuslaitos. Clearing-järjestelmän lopetustili suljettiin kesäkuussa 1992. Keskuspankin kannalta idänkaupan viimeinen jäännös, vuoden 1987 erityistili, suljettiin vuonna 1993 valtionvarainministeriön otettua pankin pyynnöstä tilillä olevat saatavat omalle vastuulle.⁶¹

Erityisen kauppasuhteen loppuminen

Neuvostoliiton hajoaminen tarkoitti Suomen kauppapolitiikassa tienristeystä, jossa idänkaupan sivuhaara sulautui osaksi monenvälisen vapaavaihtokaupan valtavylyä. Suomi ja Venäjän federaatio solmivat taloudellisten suhteittensa perustaksi uuden sopimuksen, jonka esipuhe

57. Telefax 273, 2.9.1991. Puiteluottokeskustelut ja uusi ministeri. (Laukkanen) K 1.9.–31.12.1991. 1992–. UMA; Muistio 7.10.1991. SF-SNT Luottokysymykset; Maksuviiveet; Talouskomission asema; Kuolan hankkeen neuvottelutilanne; keskustelut Moskovassa 3.10.1991. (Repo) K 1.9.–31.12.1991. 1992–. UMA.

58. Tiedonanto 29.1.1990. Valtiontakuukeskuksen tutkimusosasto, Taru Rintamäki johtokunnalle

Vienti- ja investointitakuiden myöntäminen Neuvostoliittoon ja Itä-Eurooppaan. K 1.6.–31.10.1990. UMA.

59. Vp 1991 HE 228/1991; Muistio 26.9.1991. Hallituksen esitys eduskunnalle laiksi vientitakuulain muuttamisesta. K 1.9.–31.12.1991. 1992–. UMA; Suomen säädöskokoelma 1992. Laki vientitakuulain 2a ja 3§ muuttamisesta 241/1992.

60. Valtiopäivät 1991. Hallituksen esitys Eduskunnalle Neuvostoliittoon, Viroon, Latviaan ja Liettuaan elintarvikkeita, rehuja, polttonesteitä, lääkkeitä ja muita humanitaarisiiin tarkoituksiin käytettäviä tuotteita vievien laitosten ja yritysten vientisaatavien valtion takauksista. (Vp 1991 HE 213/1991).

61. Muistio 4.2.1992: Idänkaupan maksujärjestelyt vuonna 1991. (Rautava). Kansio 151 SNTL Maksusopimusmappi 1+ 2 Pankkisop. Runkosop (K 151). SPA; Piipponen (2010) 10–14.

viittaa YYA-sopimuksen sijaan GATTin määräysten noudattamiseen.⁶²

Tarkastelemalla idänkauppaa vuosina 1998–1991 kauppasuhteena, joka oli muotoutunut menneisyydessä, joka oli olemassa nykyhetkessä ja jonka tulevaisuutta viitoittivat tietynlaiset odotukset, idänkaupan loppuminen hahmottuu prosessina, jossa ratkaisut muotoutuvat vähitellen poliittisten mahdollisuuksien ja taloudellisten resurssien muodostamisissa rajoissa.

Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa oli käytössä viisivuotisiin runkosopimuksiin perustuva bilateraalinen clearing-kauppa vuosina 1951–1990. Clearing ei ollut erityinen Suomen ja Neuvostoliiton välinen järjestelmä. Se oli poikkeava vain siksi, että se kesti niin pitkään. Kaupan järjestelmä ei itsessään luonut kauppavaihtoa, vaan siihen tarvittiin molempien halu ja kyky käydä kauppaa toisen osapuolen kanssa. Idänkauppa oli olennaisesti poliittinen, ei maksetekninen, ilmiö.

Poliittisesti kauppa oli osa Suomen ja Neuvostoliiton kylmän sodan aikaisia erityissuhteita. Pohjimmiltaan erityisyys tarkoitti poliittista intressiä ja taloudellista mahdollisuutta kohdella toista erityistapauksena. Juuri suhteen kahdensivisyys ja erityisyys näyttää murtuneen jo hyvissä ajoin ennen Neuvostoliiton lopullista hajoamista.

Suomessa clearing-kauppaa kannatettiin, koska se tarjosi parhaimmillaan yrityksille hyvät katteet ja vakaan kysynnän. Valtaosa vakiintuneista käsityksistä siitä, mitä idänkauppa oli, muotoutui 1970–1980-luvun vaihteen huippukautena, jolloin Neuvostoliiton kaupan merkitys Suomelle oli suurin, kaupan taso nousi tasaisesti, kulutustavaroiden tulo kiintiöihin kasvatti tekstiili- ja vaateteollisuuden menestystä ja poliittisia erityissuhteita ylläpitivät hallitusten välinen talouskomissio ja Urho Kekkonen. Idänkaupan takaajina toimivat Suomen ulkopolitiittinen linja ja Neuvostoliiton keskusjohtoinen talousjärjestelmä. Luottamus niihin heijastui luottamuksena idänkaupan jatkuvuuteen. Osaksi jat-

kuvuus oli kirjoitettuna tulevaisuuteen suuntautuneisiin sopimuksiin, mutta suurimmalta osalta turvallisuudentunteella ei ollut sopimuksellista perustaa, tai kuten viimeiseksi jääneen runkosopimuksen kohdalla oli kyse, sopimuksella ei ollut perustaa todellisuudessa.

Idänkaupan kannattavuus ei ollut yksittäisen instituution, clearing-järjestelmän, ansiota vaan kyse oli laajemmasta järjestelmästä, jossa muodolliset ja epämuodolliset instituutiot kietoutuivat yhteen ja loivat idänkaupan molempia osapuolia hyödyttävän tasapainon. Tasapaino rikoontui yhtäältä toimintaympäristön ja toisaalta politiikan tavoitteiden muuttuessa. Neuvostoliitossa oltiin valmiita hyväksymään kaupan tason lasku rakenteellisten uudistusten takia. Perestroikan myötä taloudellinen toimivalta valui pois Suomen kauppaan sopimuksiin ja jossain määrin myös henkilökohtaisin sitein sitoutuneelta keskusvallan poliittiselta johdolta tasavalloille ja yrityksille. Neuvostoliiton avatessa markkinoitaan länteen Suomen välittäjäaseman merkitys hävisi. Poliittiset ja taloudelliset perusteet jatkaa vastapuolen kohtelemista erityisenä heikkenivät ensin Neuvostoliitossa, mutta myös Suomessa kaupan ongelmien kasvaminen lisäsi kritiikkiä erityisjärjestelyjä kohtaan.

Kotimaisuussäädöksillä suojattu kahdensivinen idänkauppa oli toiminut keinona suojata kotimaisia, usein työvoimavaltaisia arkoja aloja, ja näin osallistua länsikaupan liberalisointiin.⁶³ Vaikka idänkaupan romahtamisen nopeuttamaa rakennemuutosta haluttiin lievittää puiteluottojen ja erityisjärjestelyiden avulla, näyttää siltä, että Suomen teollisuuden rakennemuutos oli alettu nähdä välttämättömänä. Kuitenkin clear-

62. SopS 1992. Suomen tasavallan ja Venäjän federaation välinen sopimus suhteiden perusteista 63/1992; SopS 1992. Suomen tasavallan hallituksen ja Venäjän federaation hallituksen välinen sopimus kaupasta ja taloudellisesta yhteistyöstä 70/1992.

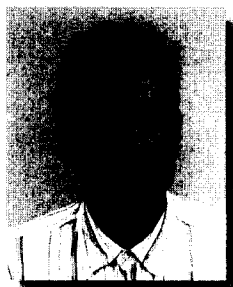
63. Paavonen (2008) 285. – *Nyt julkaistu Saara Mattilan artikkeli on läpikäynyt tieteellisen vertaisarvioinnin.*

ingin lopettamisen ollessa ajankohtainen Suomen kauppapolitiikka keskittyi tulipalojen sammuttamiseen. Ratkaisuhetkellä korostui uuden tilanteen aiheuttama pakko muuttua, eivät sen luomat mahdollisuudet.

Idänkaupan järjestelmä oli syntynyt poliittisesti kaksinaipaiseen ja taloudellisesti säänneltyyn maailmaan. Maailman muuttuminen

1980-luvulla muutti tapaa, jolla erityissuhteen hyödyt laskettiin, ja niitä rakenteita, joihin järjestelmä oli kiinnitetty. Idänkauppa loppui Neuvostoliiton aloitteesta, mutta tilanteessa, jossa kahdenvälisellä kaupalla ei ollut enää perustaa keskinäisessä riippuvuudessa eikä kummallakaan osapuolella olisi ollut järjestelmän ylläpitämiseen varaa.

Kylmän sodan aatehistoria

Petteri Pietikäinen
on Oulun yliopiston
aate- ja oppihistorian
professori.

© Petteri Pietikäinen / Oulun yliopisto

Kylmän sodan aikana suomalainen Neuvostoliitto-tutkimus oli heikoissa kantimissa. Neuvostoliitosta tietysti puhuttiin ja sinne tehtiin jopa vierailuja, mutta tutkimustieto oli vähäistä, eikä sitäkään vähää välttämättä haluttu hyödyntää. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Venäjä-tutkimus nousi jaloilleen, ja nyt tilanne näyttää kohtuullisen hyvältä: Suomessa on systemaattista Venäjän tutkimusta, ja nuoremman sukupolven historiantutkijoista rekrytoituu jonkin verran Venäjän tuntijoita. Maassamme on myös Baltian historian tutkijoita ja jonkin verran Ukraina-tutkimusta.

Itä-Euroopan aatehistoriallinen tutkimus ei ole maassamme yhtä vakiintunutta, vaikka esimerkiksi Unkaria on kiitettävästi pidetty esillä. Tietämys varsinkin 1900-luvun aatehistoriasta saisi kuitenkin olla suurempi. Vaclav Havel toki tunnetaan ainakin poliitikkona, mutta kuinka moni tuntee vaikkapa Adam Michnikin, Leszek Kolakowskin tai Czeslaw Miloszin kaltaisista maasta loikanneita, savustettuja tai vankilassa

viruneita puolalaisen älymystön edustajia? Kuinka moni tuntee Havelin lisäksi muita tšekkiläisdissidenttejä, tai unkarilaisia ajattelijoita? Aivan liian harva – lasken itseni tähän joukkoon.

Yksi Itä-Euroopan aatehistorian tutkimuksen hankala este on tietenkin kielitaidon puute – tarvitsimme kipeästi muun muassa puolan, unkarin ja tšekin kielen taitajia. Mutta kehitys-suunta yliopistoissa on täysin päinvastainen englannin saadessa yhä hallitsemamman aseman tieteen (ainoana) kielenä. Jopa ruotsin kielen taito on rapautunut 1900-luvun lopulta. Saksaa osaa yhä harvempi tutkija tai opiskelija, ranskaa ei senkään vertaa.

Tässä tilanteessa on turha toivoa harvinaisemman eurooppalaisen kielen saavan suurta suosiota yliopistolaisten keskuudessa. Myös yliopistojen kielikeskusten tarjoama opetus on supistumaan päin (ainakin Oulun yliopistossa). Kuitenkin: rohkaisemalla historian opiskelijoita opettelemaan vaikkapa puolan tai unkarin tekstin ymmärtämistä on jo saavutettu paljon. Jos suomalaisten (aate)historioitsijoiden joukossa olisi edes 3–4 puolan kielen lukijaa ja saman verran esimerkiksi unkarin, tšekin tai romanian kielen osaajia, olisi tilanne jo huomattavasti parempi.

Mikäli eurooppalainen kylmän sodan tutkimus keskittyy Länsi-Eurooppaan, jää puolet Euroopasta tutkimuksen pimentoon. Sen seurauksena emme opi ymmärtämään esimerkiksi itäeurooppalaista liberalismia ja sen yhteyttä eettiseen ja sosiaaliseen ajatteluun. Emme saa täyttää

kuvaa siitä mitä virallisen, puoluekoneiston valvoman doktriinin ohessa asioista ajateltiin Euroopassa Wienistä itään. Emme voi täysin tajuta eroa länsieurooppalaisen marxismin ja itäeurooppalaisen antikommunistisen vasemmistolaisuuden välillä. Emme ymmärrä riittävästi eroa länsieurooppalaisten ideologisten ajattelutapojen ja itäeurooppalaisten, sosialismin ja yksipuoluejärjestelmän todellisuudesta kumpuavien ajattelutapojen välillä.

Voimme toki lukea englanninkielisiä käännöksiä ja tutkimuskirjallisuutta ja luoda niiden avulla yleiskuvan Itä-Euroopan aatteellisesta maisemasta, mutta tällöin tutkija jää auttamatta kommentaattorin ja tiedon välittäjän asemaan. Vasta tutustuminen alkuperäiseen lähdeaineistoon mahdollistaisi oman tutkimuksellisen panoksen. Tätä puutetta voisi yrittää korjata esimerkiksi European Studies -maisteriohjelmilla. Syytä olisi, sillä eurooppalaiselle itseymmärrykselle yleensä ja kylmän sodan tutkimukselle erityisesti olisi tärkeää tutkia Itä-Euroopan modernia aatehistoriaa, mukaan lukien kylmän sodan päättymistä seurannut kiihkeä kirjoittamisbuumi.

Toinen tutkijaresursseja kaipaava kylmän sodan tutkimuskohde on Yhdysvaltain aatehistoria. Verrattuna Itä-Eurooppaan on tilanne Yhdysvaltain tutkimuksen suhteen parempi: meillä on oma Pohjois-Amerikan tutkimuskokonaisuus PAM, johon liittyen tehdään jonkin verran myös aatehistoriallista tutkimusta. Amerikkalaisen ajattelun kokonaisvaltaisia ymmärtäjiä tarvittaisiin kuitenkin enemmän. Erityisesti 1900-luvun ja varsinkin toisen maailmansodan jälkeinen yhdysvaltalainen aatehistoria on meillä toistaiseksi vähän tutkittu alue. Syytä olisi tutkia esimerkiksi kylmän sodan liberalismia ja sen eri muotoja liberaalista konservatismista libertarismiin (engl. *libertarianism*), samoin kuin aatteiden edesta-kaista liikettä Euroopan ja Yhdysvaltojen välillä.

Tällainen tutkimus auttaisi ymmärtämään myös nykyhetken läntistä aatemaailmaa.

Miksi juuri liberalismi osoittautui 1900-luvun jälkipuoliskolla voittoisaksi aatesuuntaukseksi, eikä kommunismi tai fasismi? Tätä kysymystä on miettinyt muun muassa edesmennyt Itä-Eurooppaan ja Yhdysvaltoihin perehtynyt historioitsija Tony Judt, mutta vastauksia ei voi antaa ennen kuin on selvittänyt yhdysvaltalaisen liberalismiin monitahoista historiaa 1900-luvulla. Myös kylmän sodan loppupuolella nousut markkinafundamentalismi ja suomalaisten yliopistolaisten nahoissaan tuntema uusliberaali hallintoideologia ovat pitkälti nousseet anglo-amerikkalaisesta maaperästä.

Suomalaistutkijoidenkin olisi hyvä selvittää mitä oikein tapahtui 1970- ja 1980-luvulla, kun markkinataloudellinen ajattelutapa levisi ja lumosi läntisen maailman poliitikkoja ja hallintovirkamiehiä. Samalla rakentuisi kuin itsestään siltä Yhdysvalloista Itä-Eurooppaan: tuskin oli ”Euroopan hullu vuosi” 1989 ehtinyt päättyä, kun ensimmäiset amerikkalaiset ekonomistit ja konsultit säntäsivät Puolaan ja muualle Itä-Eurooppaan vapauttamaan näiden maiden suunnitelmatalouksia – tunnetuin seurauksin. Historioitsija ei voi tässä tilanteessa olla vertaamatta Itä-Euroopan ja Venäjän talouden liberalisoinnista Bush–Cheney hallinnon toteuttamaan Irakin ”vapauttamiseen” vuonna 2003.

Aatteet ja idea liikuttavat maailmaa siinä missä talous ja politiikkakin. Siksi on tärkeää tutkia, miten aatteet ovat liikkuneet niin Itä-Euroopassa kuin Yhdysvalloissa. Esimerkiksi Puolaan ei Suomesta edes ole pitkä matka, ja Yhdysvaltain tutkimusta puolestaan helpottaa kielen – jos ei aina sikäläisen ajattelutavan – ymmärtäminen. Minä, puolaa tai muutakaan itäeurooppalaista kieltä osaamaton, olisin mielelläni mukana järjestämässä näiden alueiden moderniin aatehistoriaan keskittyvää seminaaria!

Katri Helminen

Lehmät ihmistuberkuloosin osoittajina 1900-luvun alun Suomessa

Nautatuberkuloosi on tauti, joka voi aiheuttaa tappavan taudin paitsi eläimille myös ihmiselle. Mutta millainen ongelma se oli 1900-luvun alkupuolen Suomessa? Oliko ihmisten syytä pelätä sitä ja miten paljon tautia esiintyi nautoissa? Artikkelissaan Katri Helminen hakee vastausta näihin kysymyksiin.

Vaikka naudatuberkuloosi saattoi tarttua ihmiseen, aikalaiset puhuivat nauta- ja ihmistuberkuloosista eri keskusteluissa: naudatuberkuloosi oli eläinlääkäreiden alaa ja humaanituberkuloosi lääkärien. Tuntematta Suomen naudatuberkuloositilannetta ihmislääkärit olettivat Suomessa olevan yhtä paljon naudatuberkuloosia kuin muissakin maissa, ja siksi he varoittivat ihmisiä juomasta epäilyttävää lehmänmaitoa. Ruotsalainen kirjailija Torgny Lindgren käsittelee hankin tuberkuloosin tarttumista lehmästä ihmiseen juuri maidon kautta:

”Miten keuhkotauti silloin aikoja sitten – – oli tavoittanut hänet? Hän oli kuusivuotias, oli alkukesän

ilta Rönnymyrlidenissä. – – Vieras lehmä, pieni mustavalkoinen lehmä jota hän ei ollut ennen nähnyt, seisoi Norrböleen vievän tien varressa, se oli tullut metsästä, lehmällä oli kuuma turpa ja epätavallisen kiiltävät, kuumeiset silmät. – – Se ei pelästynyt kun hän tuli. Hän ryömi sen alle ja tarttui yhteen nisään ja ruiskutti makeaa lämmintä maitoa suoraan suuhunsa. Niin se tapahtui.”¹

Nauta- ja ihmistuberkuloosin aiheuttajat ovat kaksi eri bakteeria. Nautoille tautia aiheuttaa naudatuberkuloosibakteeri (*Mycobacterium bovis*), joka voi tarttua myös ihmiseen ja aiheuttaa monien eri elinten tuberkuloosin. Tunnetuin on imusolmuketuberkuloosi eli risatauti. Bakteenin ihmismuodon (*Mycobacterium tuberculosis*) tavallisin taudinmuoto on pelätty keuhkotauti. Ihmistuberkuloosibakteeri on naudalle vaaraton eikä aiheuta sille tuberkuloosia. Nämä ovat niin nykylääketieteen kuin 1900-luvun alun lääketieteen hyväksymiä väittämiä.²

Tarkastelen aluksi naudatuberkuloosin vastustamista Suomessa puhtaasti eläinlääketieteellisenä ongelmana, mikä tarkoitti sitä, että eläinlääkärit pyrkivät hävittämään lehmiä kiusaavan taudin maasta. 1920-luvulla yksinkertai-

1. Torgny Lindgren (2003) *Pylssy*, Helsinki: Tammi, 46. Ruotsinkielinen alkuteos *Pölsan*, suomentanut Liisa Ryömä.

2. Keir Waddington (2006) *The Bovine Scourge. Meat, Tuberculosis and Public Health, 1850–1914*, Woodbridge: The Boydell Press, 30–31, 122.

nen nautojen tauti kuitenkin muuttui monimutkaiseksi, kun hyvin alkanut vastustustyö kohtasi vaikeuksia. Eläinlääkäreille tuotti suurta päänvaivaa tuberkuliinikokeissa todetut epämääräiset reaktiot, joiden syyn selviäminen käänsi katseet ihmisiin ja ihmistuberkuloosiin.

Onko maatalous ihmisten terveyttä tärkeämpi?

Nautatuberkuloosi tuli Suomeen todennäköisesti 1800-luvun puolivälissä. Valtio halusi parantaa Suomen heikkotuottoista maatiaiskarjaa ja tuki siksi vuosien 1847–1885 välisenä aikana merkittävästi nautojen tuontia Tanskasta, Ruotsista, Saksasta, Hollannista ja Englannista, joissa nautatuberkuloosi oli yleinen tauti. Vanhimmat maininnat ”nystyrätaudista” maassamme ovat peräisin vuosilta 1848–1850, ja erityisen nopeasti tauti alkoi levitä vuonna 1885 maahantuotujen ayrshire-rotuisten nautojen mukana. Tauti oli paha isku maalle, jolle lypsykarjalous oli tärkeä elinkeino ja voi merkittävä vientituote.³ Siksi jo vuonna 1898 säädettiin laki, jonka mukaan valtio maksoi tuberkuliinutkimuksen ja tilojen desinfiointiin käytetyt aineet. Vakavasti sairastuneet eläimet tuli teurastaa, ja näiden nautojen arvosta valtio korvasi puolet.⁴

Vaikka nautatuberkuloosi on sekä naudalle että ihmiselle tappava tauti, 1900-luvun alussa sen vastustaminen oli nimenomaan maatalouspoliittinen ongelma – siitä huolimatta, että sen tarttuvuus ihmiseen oli tiedossa. Nautatuberkuloosin vastustaminen tähtäsi korostetusti maatalouden elinkeinotoiminnan kannattavuuden parantamiseen ja selvästi vähemmän ihmisten terveyden vaalimiseen. Vuoden 1898 laissa oli määräys, että meijerit saivat luovuttaa kuorittua maitoa takaisin tiloille vasta kun se olisi ensin joko keitetty tai pidetty vähintään 10 minuutin ajan 85°C:n lämmössä.⁵ Tällä määräyksellä ei pyritty estämään nautatuberkuloosin tarttumista ihmiseen, sillä meijerien tiloille luovuttama maito oli tarkoitettu annettavaksi vain eläimille. Yleinen käytäntö nimittäin oli, että tilat toimitti-

vat meijereille kokomaitoa, josta meijeri erotti kerman voinvalmistusta varten, ja meijereille käyttökelpoton kuorittu maito eli kurri palautettiin takaisin maatiloille eläinten ruokintaa varten.⁶

Ihmislääkäreiden käsityksistä tuberkuloosista kirjoitti vuonna 1903 Helsingin yliopiston lääketieteellisen tiedekunnan professori J. W. Runeberg (1843–1918) *Valvoja*-lehdessä. Runebergin artikkeli oli pituudeltaan 20 sivua, ja vain puolella sivulla kirjoittaja mainitsi nautatuberkuloosin, jonka merkitys tuberkuloosin leviämismekanismille oli ”paljon vähemmän tärkeä kuin äskenmainitut asunto- ja työhuoneiseikat”.⁷ Sivistyneistölle tuberkuloosi oli keino kontrolloida kansan elintapoja, ahtaita ja likaisia asuntoja, ja siksi nautatuberkuloosista ja sen tartumisesta ihmiseen puhuttiin vain vähän.⁸ Tosin tilanne muuttui vähitellen: vuonna 1907 Suomeen perustettiin kaksi yhdistystä vastustamaan ihmisten keuhkotautia. Sekä Keräystoimikunta Vähävaraisten Keuhkotautisten hyväksi että Tuberkuloosin Vastustamisyhdistys pitivät nautatuberkuloosia varsin

3. Seppo Simonen (1950) *Suomen ayrshireyhdistyksen historia*, Helsinki: Suomen ayrshireyhdistys, 38–46, 52–59; Väinö Kankaanpää (toim.) (1945) *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943*, Helsinki: Suomen eläinlääkäriyhdistys, 103; Rainer Stenius (1937a) ’Nautakarjojemme tuberkuloositilanteesta’, *Suomen eläinlääkärilehti* 43, 6.

4. Keisarillisen Majesteetin Armollinen Julistus toimenpiteistä nystyrätautia vastaan Suomen nautaeläimissä 22.12.1898, § 1–4, 7. *Suomen asetuskokoelma* 57/1898.

5. Keisarillisen Majesteetin Armollinen Julistus toimenpiteistä nystyrätautia vastaan Suomen nautaeläimissä 22.12.1898, § 13. *Suomen asetuskokoelma* 57/1898.

6. Väinö Pessi (1966) *Suomen meijeriteollisuuden vaiheita*, Helsinki: Kirjayhtymä, 58, 62; Matti Peltonen (2004) ’Uudet kaupallistumisen muodot’, teoksessa Matti Peltonen (toim.) *Suomen maatalouden historia, osa 2. Kasvun ja krüisien aika 1870-luvulta 1950-luvulle*, Helsinki: SKS, 106.

7. J. W. Runeberg (1903) ’Tuberkuloosi kansantautina ja sen vastustaminen’, *Valvoja* 23, 396–397.

8. Asuntojen sosiaalihuigiensuunnittelusta käydyistä keskusteluista ks. esim. Kirsi Saarikangas (1998) ’Suomalaisen kodin likaiset paikat. Hygienia ja modernin asunnon muotoutuminen’, *Tiede ja edistys* 22, 198–220.

merkittävänä ongelmana ihmisille, ja ne muun muassa neuvoivat ihmisiä keittämään epäilyttävien lehmien maidon ennen sen juomista.⁹

Tosin yhdistysten aloittaessa toimintaansa ja huolestuessa maidosta saatavasta tartunnasta ne olivat auttamattomasti myöhässä: suurin vaara saada tartunta maidon kautta oli jo ohi tehokkaan nautatuberkuloosin vastustustyön ansiosta, kuten oheisesta taulukosta voi nähdä.

Vuosina 1894–1907 naudoille suoritettut tuberkuliinitutkimukset Suomessa.

Vuosi	Tutkittujen eläinten määrä	Reaktioiden määrä	Reaktio (%)
1894	2 219	555	25,0
1895	2 222	306	13,8
1896	4 571	1 187	26,0
1897	10 986	2 039	18,6
1898	15 669	1 952	12,5
1899	18 187	2 247	12,4
1900	21 593	2 173	10,1
1901	19 386	1 636	8,4
1902	24 279	1 817	7,5
1903	21 994	1 237	5,6
1904	36 749	2 491	6,8
1905	38 720	1 471	3,8
1906	44 560	1 155	3,5
1907	40 421	1 396	3,5

Lähde: Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943 (1945) 113.

Nautatuberkuloosin vastustamiseen uhrattuja valtion varoja ei mielletty kulutetuksi kansanterveysyöhön vaan nimenomaan maatalouden tuottavuuden parantamiseksi. Heti vuoden 1898 lain tultua voimaan senaatti varasi 200 000 markkaa käytettäväksi vuosittain nautatuberkuloosin torjuntaan.¹⁰ Huolimatta tästä mittavasta rahallisesta panostuksesta nautatuberkuloosin torjuntaan humanituberkuloosia käsittelevä kirjallisuus korostaa toistuvasti, että valtio osallistui 1900-luvun vaihteessa huomattavan kitsaasti tuberkuloosin vastaiseen työhön.¹¹ Tuberkuloosin Vastustamisyhdistyksen sihteeri, tuberkuloosilääkäri Severi Savonen (1886–1964) valit-

ti valtion tuberkuloosityölle antamasta avustuksesta: ”Monien anomusten jälkeen myönsi senaatti vihdoin [vuonna 1912] Tuberkuloosin Vastustamisyhdistykselle 5 000 markkaa vuodessa kansantajuisten tuberkuloosiesitelmien pitämiseksi. Siinä koko Suomen valtion tuberkuloosibudjetti!”¹² Savonen ei ollut huomannut, että samana vuonna, kun Tuberkuloosin Vastustamisyhdistys sai mainitut 5 000 markkaa, kulutti valtio nautatuberkuloosin vastustamiseen 205 224,89 markkaa.¹³ Nautatuberkuloosin torjuntaan käytettyjä varoja ei ymmärretty ihmisten tuberkuloosin vähentämiseen tarkoitetuiksi, vaikka vähentämällä nautatuberkuloosia vähenivät maidon ja lihan kautta tapahtuvat nautatuberkuloositartunnat ihmisessä.

Tätä voi selittää niin, että eläinlääketieteellä ja lääketieteellä oli erilaiset käsitykset tuberkuloosista. Sairauskäsitteen paradigma muuttui 1800-luvulta alkaen siten, että antiikista asti vallinnut käsitys sairauksista yksilön tilana ja prosessina alkoi vaihtua bakteriologisen vallankumouksen myötä moderniin käsitykseen sairauksista itsenäisinä olioina, joita voitiin tutkia objektiivisesti.¹⁴ Jos sairaus oli itsenäinen olio, sen saaminen oli sattumanvarainen tapahtuma, johon yksilö ei voinut vaikuttaa muuten kuin välttämällä taudinaiheuttajan tapaamista. Eläinlääketiede alkoi monissa maissa varsin pian baktee-

9. A. Sakari Härö (1992) *Vuosisata tuberkuloosityötä Suomessa. Suomen tuberkuloosin vastustamisyhdistyksen historia*, Helsinki: Suomen tuberkuloosin vastustamisyhdistys, 27, 53, 114.

10. *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943* (1945) 112.

11. Ks. esim. Härö (1992) 85. 1920–1930-luvuilla valtion ihmistuberkuloosimenot olivat vuodessa jo useita kymmeniä miljoonia markkoja. Varoista suurin osa käytettiin tuberkuloosiparantoloiden rakentamiseen ja ylläpitoon. Severi Savonen (1937a) *30 vuotta keuhkotautitaistelua Suomessa*, Helsinki: Suomen Tuberkuloosin Vastustamisyhdistys, 56, 58.

12. Savonen (1937a) 19, 52.

13. *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943* (1945) 112.

14. Ks. esim. Heikki S. Vuorinen (2002) *Tauti(n)en historia*, Tampere: Vastapaino, 24.

rien löytymisen jälkeen 1800-luvun lopulta alkaen noudattaa tarttuvien kotieläntautien vastustamisessa niin sanottua stamping out -menetelmää¹⁵, missä sairastuneet eläimet tapettiin. Kun sairas eläin tapettiin, hävisi myös tautia aiheuttava mikrobi ja sen mukana tauti.

Eläinlääketieteellä oli suoraviivainen ja toimiva keino torjua nautojen tautia, sen sijaan lääketieteen puolella asia oli monimutkaisempi. Ihmisten keuhkotuberkuloosin torjunta oli 1900-luvun vaihteessa huomattavasti hankalamminkin hahmotettava prosessi kuin nautojen taudin torjunta, sillä siinä ei vastustettu ainoastaan yksittäistä mikrobia. Ihminen itse nimittäin saattoi aiheuttaa omalla elämäntavallaan sairauden, vaikka mukana olisikin ollut mikroskooppilla todettava taudinaiheuttajabakteeri.¹⁶ Ihmislääkäreiden käsityksiin jäi siis vielä hyvin voimakkaana antiikista periytyvä ajatus yksilön omasta osuudesta sairauden synnystä, ja siksi lääkärit kamppailivat paitsi bakteereita myös likaa, kurjuutta, sivistymättömyyttä ja moraalittomuutta vastaan.

Takapakkia: testit positiivisia, mutta eläimistä ei löydy tuberkuloosia

Nautatuberkuloosin vastustustyö eteni aluksi ripeästi. Kun 1890-luvulla testatuista eläimistä jopa yli 20 prosenttia oli positiivisia, niin vuonna 1907 tuberkuliinitestissä reagoi enää 3,5 prosenttia tutkituista nautoista. Tosin ensimmäiset tutkimukset tehtiin niillä suurtiloilla, joille oli tuotu ulkomaisia eläimiä ja joilla jo oli todettu nautatuberkuloosia tai sitä vahvasti epäiltiin. Kaikissa Suomen karjoissa luku oli tietysti paljon pienempi kuin pahimpina vuosina saadut jopa 25 ja 26 prosentin lukemat, sillä nämä luvut koskivat vain testattuja eläimiä, eivät kaikkia suomalaisnautoja. Siten tuberkuliinitestissä reagoivien eläinten määrä väheni paitsi vastustustoimenpiteiden takia myös siksi, että vähitellen alettiin testata enemmän myös oireettomia karjoja.¹⁷

Hyvin alkanut nautatuberkuloosin torjunta näytti kuitenkin juuttuvan paikoilleen, sillä tiu-

koista vastustustoimenpiteistä huolimatta tuberkuliinitesteissä reagoi jatkuvasti muutama prosentti eläimistä. 1920-luvun mittaan alkoi jo kuulua nurinaa niin karjanomistajien kuin eläinlääkäreidenkin taholta tuberkuliinitestien luotettavuudesta. Yhä useammin kävi nimittäin niin, että tuberkuliinitestissä reagoineessa nautassa ei teurastuksen jälkeen nähty minkäänlaisia tuberkuloosimuutoksia. Karjanomistajat olivat harmissaan, kun terveitä eläimiä jouduttiin teurastamaan virhetulosten takia, ja eläinlääkärit olivat kiusaantuneita, koska he eivät osanneet selittää aiemmin hyvin toimineen tuberkuliinitestin tempuilua. Erityisen selvästi ongelma näkyi verrattaessa tuberkuliinitestissä reagoivien nautojen määrää teurastamoilla lihantarkastuksessa löydettyihin tuberkuloosimääriin. Vuosina 1923–1927 tuberkuliinilla testatuista nautoista 6,5–8,5 prosenttia oli positiivisia, mutta teurasnautoista vain 0,12–0,15 prosentilla oli silmännähtäviä tuberkuloosimuutoksia.¹⁸

Sairaat karjanhoitajat reaktio-tuberkuloosin syynä

Vuoden 1928 alussa lääkintöhallituksessa tehtiin organisaatiomuutos¹⁹ ja lääkintöhallituksen uudeksi osastoeläinlääkäriksi tuli Rainer Stenius (1892–1955). Stenius paneutui suurella innolla

15. Menetelmän ensimmäinen kehittäjä oli tanskalainen eläinlääkäri Bernhard Bang (1848–1932), joka ryhtyi 1890-luvulla hävittämään tällä menetelmällä nautatuberkuloosia Tanskasta. Waddington (2006) 177–178.

16. Bakteereiden ja ihmisten elämäntavan yhteydestä 1900-luvun alun käsityksissä ks. esim. Ulla Piela (2006) 'Luonto ja muuttuvat maailmat kansanlääkinnässä', teoksessa Hilikka Helsti, Laura Stark ja Saara Tuomaala (toim.) *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*, Helsinki: SKS, 286–289.

17. *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943* (1945) 114.

18. *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943* (1945) 112–114, 121.

19. Vuonna 1928 lääkintöhallitus jaettiin osastoihin, jolloin eläinlääkintöasiat saivat oman osastonsa. Vuoden 1930 alusta eläinlääkintöasiat siirrettiin lääkintöhallituksesta maatalousministeriöön perustettuun eläinlääkintöosastoon.

nautatuberkuloosiin, erityisesti häntä askarrutti reaktiotuberkuloosin arvoitus. Miksi osa nautdoista reagoi tuberkuliinitutkimukseen, vaikka niillä ei ollut lihantarkastuksessa merkkiäkään tuberkuloosin aiheuttamista pesäkkeistä? Se selitys, että tauti oli testaushetkellä niin alkuvaiheessa, ettei se vielä aiheuttanut silmälle näkyviä muutoksia, oli hieman epäuskottava, sillä muutoksia ei aina näkynyt vuosienkaan päästä ja toisaalta reaktiot saattoivat myös hävitä ajan myötä.

Kun Stenius lähti selvittämään reaktiotuberkuloosia ja reaktioiden aiheuttajaa, häntä auttoi onnekas sattuma. Eräällä tilalla tuberkuliinikoekeseen reagoi vain kolme vasikkaa ja täysikasvuisten eläinten testit olivat kielteisiä. Stenius pyysi saada lopettaa yhden vasikoista tarkempia tutkimuksia varten, johon omistaja suostui varsin vastahakoisesti, sillä tilalla oli tapettu useita eläimiä vuosien kuluessa ilman, että yhdestäkään oli löydetty tuberkuloosipesäkkeitä. Tästäkään vasikasta ei löytynyt pesäkkeitä; ainoa muutos olivat lievästi suurentuneet imusolmukkeet.

Stenius otti vasikan muuttuneista imusolmukkeista näytteitä ja ruiskutti ne marsuihin valtion eläinlääkintölaboratoriossa. Marsu on hyvin herkkä tuberkuloosille, ja se sairastuu tartunnan saadessaan tavallisesti muutaman viikon sisällä. Koemarsut eivät kuitenkaan sairastuneet kahden kuukauden sisällä siitä, kun Stenius oli ruiskuttanut niihin vasikan imusolmukkeista tehtyä liuosta, jolloin laboratorio piti testiä negatiivisena. Marsuja ei kuitenkaan silloin tarvittu mihinkään muuhun tutkimukseen, ja ne saivat jäädä samoihin eristyshäkkeihin kuin kokeen kestäessä. Yllätys oli sitten suuri, kun kolme marsuista kuoli tuberkuloosiin kolmen kuukauden kuluttua kokeen alusta. Näistä kuolleista marsuista Stenius siirsi edelleen näytteitä uusiin marsuihin, jotka sairastuivat tuberkuloosioirein tavallisena pidetyn ajan kuluessa.

Valtion eläinlääkintölaboratorion johtaja Richard Hindersson (1877–1948) eristi kuolleista

marsuista ihmistuberkuloosibakteereja, jolloin Stenius sai riemukseen tehdä johtopäätöksen: vasikat olivat saaneet jostain ihmistuberkuloositartunnan, jonka ne olivat onnistuneet lähes torjumaan. Siksi marsujen saama infektioannos oli niin pieni, että niiden sairastuminen kesti tavallista pidempään. Vasikoissa tartunta – vaikka se olikin lähes torjuttu – aiheutti positiivisen tuberkuliinireaktion. Tieteellinen riemuvoitto oli täydellinen, kun selvisi, että vasikoita hoitanut navettamies oli kuollut keuhkotuberkuloosiin kaksi kuukautta vasikoiden tuberkuliinitestauksen jälkeen.²⁰

Hindersson halusi vielä tutkia tarkemmin, miten ja kuinka pian ihmistuberkuloosi tarttui ihmisestä nautoihin. Hän juotti koevasikalle sellaista maitoa, jonka joukossa oli tuberkuloosia sairastavan ihmisen yskimää limaa. Vasikka sai tätä juomaa kolme kertaa kolmen päivän välein, ja puolentoista kuukauden kuluttua se reagoi tuberkuliinitestissä. Kun se pian testien jälkeen teurastettiin, ei ruhossa näkynyt mitään tuberkuloosiin viittaavia muutoksia, mutta Hindersson eristi vasikan imusolmukkeista ihmistuberkuloosibakteereita.²¹

Stenius ja Hindersson innostuivat tutkimaan asiaa vielä tarkemmin. He kysyivät, vaatiko tartunta sen, että tuberkuloosia sairastavan ihmisen ysköksiä joutui vasikan rehuihin, vai riittikö vähäisempikin altistus. Koe tehtiin maatilalla, jossa tilalla asuvat kaksi tyttöä sairastivat ihmistuberkuloosibakteerin aiheuttamaa keuhkotuberkuloosia. Tytöille annettiin hoidettavaksi kaksi vasikkaa, jotka olivat peräisin sellaiselta tilalta, jossa ei ollut ollut minkäänlaisia reaktioita tuberkuliinitesteissä. Tytöt saivat hoitaa vasikoita normaaliin tapaan, kunhan olivat tarkkoja siitä, että vasikoiden ruokaan tai juomaan ei joutunut heidän ysköksistään.

20. Stenius (1937a) 7–8.

21. Richard Hindersson (1933) 'Förekomsten av tuberkelbakterier av human typ hos nötkreatur', *Suomen eläinlääkärilehti* 39, 159–160.

Eläintaudit ja niiden vastustaminen olivat 1900-luvun alun maatalousvaltaiselle Suomelle niin tärkeä asia, että eläintautien tutkimusta varten perustettiin oma tutkimuslaitos jo vuonna 1908, siis jo muutamaa vuotta ennen vastaavaa ihmistauteihin keskittyntä laitosta. Kuvassa Valtion eläinlääkintölaboratorion johtajana vuosina 1908–1948 työskennellyt Richard Hindersson, joka yhdessä Rainer Steniuksen kanssa osoitti vuonna 1928 ihmistuberkuloosibakteerin merkityksen nautojen epämääräisten tuberkuloosireaktioiden aiheuttajana. Helsingin yliopistomuseo.

Tuberkuloosia sairastavien tyttöjen hoitamat vasikat testattiin kerran kuussa. Vasikat reagoivat jo ensimmäisessä testissä, ja reaktioiden voimakkuus kasvoi kuukausi kuukaudelta. Koe piti kuitenkin keskeyttää kahdeksan kuukauden kulluttua sen alkamisesta, koska silloin vasikoita hoitaneet tytöt kuolivat sairastamaansa keuhkotuberkuloosiin.²²

Alkoi olla osoitettu, että korkeat reaktioprosentit tuberkuliinitesteissä johtuivat ihmistuberkuloositartunnasta. Koska ihmistuberkuloosi ei sairastuta nautoja, oli selvää, että ihmistuberkuloosibakteerin kanssa tekemisissä olleet naudat ainoastaan reagoivat testiin ja niiden ruhot näyttivät terveiltä lihantarkastuksessa.

Maidosta voi saada keuhkotaudin – ja nimenomaan taudin ihmismuodon

Jos nautojen tuberkuliinireaktiot johtuivat ihmistuberkuloosista, tarkoitti se yleensä sitä, että karjanhoitaja sairasti tuberkuloosia. Oli tarpeen tehostaa eläinlääkäreiden ja lääkäreiden välistä yhteistyötä, jotta tuberkuloosia sairastavat henkilöt saataisiin hoitoon ja pois navetoista.

Marraskuussa 1936 tuberkuloosin vastustamisyhdistyksen huoltopiirilääkärit ja maatalousministeriön eläinlääkintöosasto neuvottelivat yhteistoiminnasta ihmistartunnan poistamiseksi karjasuojista. Tilaisuudessa pitämässään alustuksessa Rainer Stenius pohti, mitä merkitystä ihmistuberkuloosilla oli nautakarjalle, jos se ei kuitenkaan aiheuttanut eläinten sairastumista. Ongelma ei ollutkaan eläinten sairastuminen, vaan ongelma oli se, että tuberkuloosia sairastava ihminen saattoi levittää tuberkuloosibakteereita maitoon lypsyn ja maidon käsittelyn aikana. Pieni mahdollisuus oli toki myös siihen, että tartunnan saanut lehmä saattoi erittää ihmistuberkuloosibakteereita maitoon. Oli tärkeää poistaa sairas ihminen navetasta siksi, että ihmisravinnoksi menevässä maidossa ei olisi tauteja aiheuttavia bakteereita. Keskustelun tuloksena Stenius lupasi toimittaa Tuberkuloosin vastustamisyhdistykselle luetteloita sellaisista karjoista, joissa tuberkuliinitutkimusten perusteella saattoi epäillä olevan ihmistuberkuloosia.²³

Tilanne oli erikoinen. Tähän asti ihmistuberkuloosin vastustamisesta puhuttaessa oli aina itsestään selvästi mainittu, että nautatuberkuloosi voi tarttua ihmiseen juomalla maitoa. Nyt asia kääntyi pääläelleen: lehmät eivät olleetkaan syypäitä maidon kautta tulevaan tartuntaan,

22. Rainer Stenius (1938) 'Differentiation by Tuberculin Testing of Infection in Cattle due to the Human, Bovine and Avian Types of Tubercle Bacilli', *Veterinary Record* 50, 634.

23. Stenius (1937a) 10–11; *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943* (1945) 131; Severi Savonen (1937b) 'Boviinitartunnan osuudesta ihmistuberkuloosin synnyttäjänä', *Duodecim* 58, 714.

vaan syyllisiä olivat ihmistuberkuloosia sairastavat karjanhoitajat, jotka saastuttivat alun perin puhtaan maidon. Nautatuberkuloosi oli kutakuinkin juurittu pois Suomen karjoista, ja suurin uhka maidon kautta tapahtuvaan tartuntaan oli ihmistuberkuloosi.

Vaikka Stenius pystyi osoittamaan karjanomistajille ja lääkäreille lehmille tehtyjen tuberkuliinistien perusteella, että jossain navetassa eläinten hoitaja sairasti tuberkuloosia, ei havainto aina johtanut sairaan karjanhoitajan poistamiseen navetasta. Stenius kertoi asiasta seuraavan esimerkin:

”Eräällä tilalla pidettiin mielellään tuberkuloottisia henkilöitä navettapalvelijoina. Niitähän saa halvalla kun muut karjanomistajat tällaisia sairaita karttavat. Seurauksena oli, että karjasta noin puolet alkoi vastavaikuttaa. Sitten tutkittiin karjaa vuosittain ja tulos oli jotenkin samanlainen joka kerta. Maito vietiin mejeriin, jossa se pasteuruttiin. Piirieläinlääkäri ei kuitenkaan pitänyt eläinten eristämistä välttämättömänä, koska kyseessä oli humanituberkuloosi ja karjanomistaja piti tuberkuloottiset henkilöt navetassa kunnes ne kuolivat. Sitten otettiin jälleen uusi tuberkuloottinen palvelija j.n.e. Omistajalla oli tästä hyötyä ja karjan hoito tuli halvaksi”.²⁴

Joillekin karjanomistajille löyhentynyt tulkinta tuberkuliinistesteissä reagoivia eläimiä kohtaan tarjosi mahdollisuuden käyttää hyväksi tuberkuloosia sairastavien ihmisten ahdinkoa. Näiden oli vaikea löytää töitä, sillä tartuntaa pelättiin ja tuberkuloosia sairastavia välteltiin.²⁵ Aiemmin tuberkuloosia sairastavat olivat saaneet töitä juuri eläintenhoitajina, sillä karjan ruokintaa pidettiin keuhkotautia sairastaville sopivan kevyenä työnä, ja navettaimalla arveltiin olevan jopa keuhkotautia parantava vaikutus.²⁶ Mutta kun ihmistuberkuloosin ja nautojen tuberkuliinireaktioiden yhteys oli selvinnyt, keuhkotautiset olivat useimmiten joutuneet pois karjanhoitotehtävistä. Olemattoman sosiaaliturvan takia tuberkuloosia sairastavat ihmiset joutuivat ottamaan

vastaan mitä töitä tahansa ja millä hinnalla hyvänsä, ja ainakin yllä olevan lainauksen karjanomistaja käytti tilaisuutta hyväkseen, sillä Suomessa ei ollut varsinaista pakkohoitoa tuberkuloosia sairastaville ihmisille.

Vuoden 1928 alusta voimaan tulleen tuberkuloosiasetuksen mukaan lääkäreillä oli kyllä velvollisuus ilmoittaa toteamansa tuberkuloositaupaukset, ja mikäli tuberkuloosia sairastava henkilö oli ympäristölleen tartuntavaarallinen, oli terveydenhuoltolautakunnalla velvollisuus ryhtyä toimenpiteisiin tartunnan leviämisen ehkäisemiseksi. Kuitenkin ilmoitusvelvollisuus koski vain sellaisia sairaita, jotka asuivat paikkakunnalla, missä toimi järjestelmällinen tuberkuloosihuoltotoiminta.²⁷ Lisäksi tuberkuloosin hoito ennen nykyaikaisten antibioottien keksimistä oli melko tehotonta, joten hoitolaitoksista kotiutettuja, edelleen tuberkuloosia sairastavia karjanhoitajia on epäilemättä ollut runsaasti tarjolla eläintenhoitotehtäviin.

Tuberkuloosityötä tekevät ihmislääkärit eivät ehkä olleet erityisemmin ajatelleet koko nautatuberkuloosia, vaan olettivat tilanteen olevan samanlainen Suomessa kuin muissakin maissa. Kansainvälisessä kirjallisuudessa esitettiin jatkuvasti tapauselostuksia toinen toistaan pahemmista nautatuberkuloosin aiheuttamista maitovälitteisistä ihmistartunnoista, sairastihan esimerkiksi Englannissa vuonna 1929 peräti 40 prosenttia naudoista nautatuberkuloosia, ja siellä kuoli vuosittain 2 000 ihmistä nautatuberkuloosibakteerin aiheuttamaan tautiin. Tavallisim-

24. Rainer Stenius (1934) ”Tuberkulosin vastustamista koskevan asetuksen soveltamisesta”, *Suomen eläinlääkärilehti* 40, 134–135.

25. Allan Tiitta (2009) *Collegium medicum. Lääkintöhallitus 1878–1991*, Helsinki: Terveystieteiden tutkimuskeskus – THL, 162.

26. Härö (1992) 113.

27. Tuberkuloosiasetus 11.11.1927, § 2 ja 6. *Suomen asetuskoelma* 298/1927.

Vielä 1900-luvun vaihteessa monet suomalaislapset saivat tuberkuloositartunnan juomalla nautatuberkuloosia sairastavan lehmän maitoa. 1920-luvun lopulla nautatuberkuloosi oli lähes hävitetty Suomesta, mutta maito saattoi silti olla tuberkuloositartunnan lähde. Syynä ei enää ollut nautatuberkuloosi, vaan ihmistuberkuloosia sairastavat karjanhoitajat saattoivat saastuttaa maidon. Ihmistuberkuloosin yleisyyden takia uhka saada tartunta maidosta oli todellinen, sillä maidon pastörointi Suomessa alkoi laajemmin vasta toisen maailmansodan jälkeen. Pielisen museon kokoelmat.

min nautatuberkuloosi ilmeni ihmisissä niin sa-
nottuna risatautina eli imusolmuketuberkuloosi-
sina tai luu-, nivel- ja vatsaontelon elinten tuber-
kuloosina, mutta se saattoi esiintyä myös keuh-
kotautina.²⁸

Steniuksen esitelmä tuberkuloosihuoltopiiri-
rien lääkäreille marraskuussa 1936 selvästi in-
nosti lääkäreitä. Tuberkuloosin vastustamisyh-
distyksen sihteeri, tuberkuloosilääkäri Severi
Savonen väitteli toukokuussa 1937 ihmistuber-
kuloosin levinneisyydestä Suomessa. Väitöstilai-
suuden aluksi pitämänsä lectio praecursoria
-luennon aiheeksi Savonen oli valinnut nautatu-
berkuloosin ihmisissä, ja luentoonsa Savonen oli
valinnut parhaat palat Steniuksen esitelmästä,
osin sanasta sanaan. Luennon johtopäätös oli,
että Suomessa nautatuberkuloosilla ei ollut juuri
minkäänlaista merkitystä, sillä nautatuberku-
loosi oli maasta hävitetty lähes kokonaan.²⁹

Helsingin yliopiston serobakterologian lai-
toksen tutkija Jorma Pikkarainen puolestaan
päättyi tutkia, esiintyikö Suomessa lainkaan nau-
tatuberkuloosibakteerin aiheuttamaa tuberku-
loosia ihmisessä. Sitä varten hän ryhtyi määrit-
tämään ihmisten tuberkuloositapauksista tu-
berkuloosibakteerin tyyppiä. Ilmeisesti tällaisia
määrittämiä ei ollut Suomessa aiemmin tehty, sil-
lä bakteerityypin määrittäminen oli 1920-luvun lopulle
asti varsin hankalaa, ja lääkäreille lienee riittänyt
tieto tuberkuloosidiagnoosista ilman tarvetta
selvittää bakteerin tyyppiä. Pikkaraisen aineis-
tossa oli 140 ihmisen tuberkuloositapausta, eikä

28. Rainer Stenius (1937b) 'Nautatuberkelibasillin osuu-
desta ihmistuberkuloosiin', *Suomen eläinlääkärilehti* 43,
200–206; *Suomen eläinlääkärilehti* 1933, 277.

29. Savonen (1937b). Vrt. Steniuksen esitykseen *Suomen
eläinlääkärilehdeissä* 1937, 6–11.

yksikään esille saaduista bakteerikannoista osoittautunut nautatuberkuloosiksi.³⁰ On ilmeistä, että vasta Steniuksen esitys herätti lääkärit pohtimaan eri bakteerityyppien osuutta toisaalta nautojen positiivisten tuberkuliinireaktioiden, toisaalta ihmisen tuberkuloosin aiheuttajina.

Pikkaraisen tutkimustulokset olivat varsin odotettuja, sillä vuonna 1937 Suomessa oli enää 68 karjaa, joissa oli tavattu pesäkkeitä muodostavaa nautatuberkuloosia, ja vuoden 1942 loppuun mennessä tällaisten karjojen määrä oli vähentynyt kahdeksaan. Käytännössä Suomi oli tuolloin vapaa nautatuberkuloosista, ensimmäisenä maana Euroopassa.³¹ Sen sijaan ihmistuberkuloositilastoissa Suomi komeili Euroopan synkimpien tautitilastojen kärkipaikoilla: vuonna 1934 Suomessa kuoli vuosittain 10 000 asukasta kohden keuhkotautiin 18,5 ihmistä.³²

Tuberkuloosiparantola tuberkuloosin levittäjänä

Vuonna 1938 Rainer Stenius ryhtyi selvittämään useissa karjoissa yhtä aikaa ilmenneitä positiivisia tuberkuliinireaktioita, jotka viittasivat ihmistartuntaan. Yhdessäkään karjoista ei ollut havaittu pesäketuberkuloosia eikä minkäänlaisia tuberkuliinireaktioita ennen vuotta 1938. Myös karjanhoitajat olivat terveitä eivätkä sairastaneet tuberkuloosia. Kaikki testissä reagoineet eläimet laidunsivat saman puron varrella, ja ne saivat kaiken juomavetensä tästä purosta. Laidunten yläpuolella, lähellä puron latvaa, sijaitsi vuonna 1932 valmistunut Ahveniston tuberkuloosiparantola, jota Stenius alkoi epäillä tuberkuliinireaktioiden syyksi.³³

Epäilyksistä ilmoitettiin lääkintöhallitukselle, joka pyysi asiasta selvitystä Ahveniston parantolan ylilääkäriltä. Tämä ymmärrettävästi närkästyi epäilyistä, sillä upouuden parantolan tehtävä oli hävittää eikä suinkaan levittää tuberkuloosia. Se oli rakennettu viimeisen tietämyksen ja uusimman tekniikan mukaan, ja epäily tartunnan levittämisestä oli suorastaan loukkaus sitä kohtaan. Parantolan historiikin kirjoittaja Jyrki Mau-

nula ei uhraa yhtään sanaa parantolan mahdolliselle tartuntaongelmalle. Hän kertoo tarkasti ja yksityiskohtaisesti huoneiden paikasta auringon puolella, keittiön varustuksesta, laboratorion, apteekin, röntgenin ja valohoito-osaston sijainnista, ja mainitsee jopa sisäänkäynnin vieressä olevan suihkukaivon. Mutta viemäreistä, tartuntavaarallisten jätteiden hävittämisestä tai jätevesien hoidosta hän ei mainitse sanallakaan.³⁴ Ehkä Maunulan käyttämissä, paranemista korostavissa aikalaisasiakirjoissa ei ollut haluttu edes vihjaista siihen suuntaan, että taudin tarttuminen potilaista alueella asuviin olisi mahdollista.

Tuberkuloosiparantolan ylilääkäri vastasi Steniuksen esittämiin epäilyihin parantolasta lehmien reaktioiden aiheuttajana näin:

”Ahveniston parantolaa vastaan kohdistuneet epäilykset tuberkuloositartunnan levittämisestä eräisiin lähiympäristön nautakarjoihin ovat mielestäni täysin aiheettomat. Yskösten ja lokaveden käsittely on siksi tehokasta, ettei tällaista tartunnan vaaraa kaiken todennäköisyyden mukaan voi olla olemassa. Joka päivä kerätään potilaiden ysköskupit ja niiden kannet erikoiseen höyryllä kuumenevaan – – laitteeseen, jonka pohjalle painuva yskösklima keitetään höyryllä. Keittämistä jatketaan ainakin 2 tuntia ja vielä tämän jälkeen saa keitetty lima olla säiliössä kuumana n. 1 tunnin ajan, ennenkuin se

30. Jorma Pikkarainen (1938) ”Typus bovinus ihmistuberkuloosin aiheuttajana”, *Duodecim* 59, 826, 838, 841.

31. *Suomen eläinlääkintölaitos 1843–1943* (1945) 131, 135; Aili Oksanen (2008) *Oppi Euroopasta, työ Suomessa. Suomalaisen eläinlääkäreiden ulkomainen opiskelu ja saavutukset*, Salo: Vetcare Oy, 117.

32. Pikkarainen (1938) 834.

33. Rainer Stenius (1941) ”Tuberkuloosiparantola nautaeläinten vastavaikutusten syynä”, *Suomen eläinlääkärilehti* 47, 105–107.

34. Jyrki Maunula ja Raimo Huittinen (1985) *Kolmen valtakunnan lasaretti. Kertova historiikki Hämeenlinnan lasaretin-Kanta-Hämeen keskussairaalan vaiheista 1785–1985 sekä kertomus Ahveniston parantolasta 1932–1973*, Hämeenlinna: Karisto, 153–183.

Tuberkuloosiparantolat kuvataan yleensä puhtauden ja parantamisen tyysijoiiksi. 1930-luvulla Ahveniston tuberkuloosiparantolan jätevesisysteemissä oli kuitenkin pahoja ongelmia, ja tuberkuloosibakteereita sisältävää jätevettä levisi ympäristöön. Asia tuli julkisuuteen, kun parantolan lähellä laiduntavat naudat alkoivat reagoida tuberkuliinistissä. Naudat olivat saaneet ihmistuberkuloosibakteereita elimistönsä juomalla vettä purosta, johon parantola laski jätevetensä. Helsingin yliopistomuseo.

lasketaan poistoputken kautta menemään lokaveden puhdistuslaitteeseen (septic-tankkiin). Taskussa pidettävien ysköspullojen sisällys joutuu myös yllämainitun kiehutusken alaiseksi. – –

Puhdistusmenetelmän läpikäynyt jätevesi, joka ainakin makroskooppisesti katsoen on kirkasta ja myös hajutonta, joutuu maan sisälle upotettuun sementtiputkiviemäriin, joka kuljettuaan n. 1,3 km pitkän matkan läheisten peltomaiden poikitse päättyy verrattain vuolaaseen puroon, minkä vesi taas laskee lopuksi suurehkoon Lehijärveen. – – Pidän kerrassaan mahdottomana – – että – – siinä enää voisi esiintyä elinkykyisiä tub.-basilleja siinäkään tapauksessa, että syystä tai toisesta parantolan puhdistuslaitteen teho jonain aikana ei olisi absoluuttisen varma.

Päädyn näin ollen lausunnossani ehdottomasti siihen, että tuberkuloositartunnan leviäminen lähiseudun

karjoihin Ahveniston parantolan jätevesien välityksellä ei ole mahdollista.”³⁵

Parantolan ylilääkärin lausunto oli hyvin vakuuttava, mutta silti Stenius halusi mennä myös itse katsomaan jäteveden laskupaikkaa. Vaikka ylilääkäri vakuutti puhdistamoprosessin läpikäyneen jäteveden olevan kirkasta ja hajutonta, Steniuksen havaintojen mukaan jätevesi oli harmaata ja sameaa, haisevaa lietettä, ja rannat ja kasvillisuus olivat tämän lietteen peitossa. Siksi Stenius ehdotti lääkintöhallitukselle tarkempia tutkimuksia itse jätevedestä ja myös kokeita elävillä elämillä. Eläinkoetta varten hän osti neljä tervettä ja tuberkuliinikokeeseen reagoimatonta hiehoa, jotka vietiin laiduntamaan epäilyttävän puron varrelle.³⁶

35. Stenius (1941) 107–109.

36. Stenius (1941) 106, 109.

Hiehot laidunsivat puronrantalaitumella keuhkolla 1939, ja syksyllä niille tehtiin tuberkuliinitestit. Kaikki neljä eläintä reagoivat testiin, mutta teurastuksen jälkeen niissä ei ollut merkkejä nautatuberkuloosista. Löydös oli siis tyypillinen humaanituberkuloosille. Myös parantolan puhdistamon kautta kulkeneesta jätevedestä löytyi ihmistuberkuloosibakteereja. Näillä tutkimuksilla Stenius osoitti, että parantolan jätevesi sisälsi eläviä tuberkuloosibakteereita, minkä seurauksena jätevetä juoneet naudat alkoivat reagoida tuberkuliinitutkimuksissa.³⁷

Nautatuberkuloosin mallimaa oli ihmistuberkuloosin synkimpiä alueita

Nautatuberkuloosi Suomessa oli huomattavan vähäinen ongelma moneen muuhun Euroopan maahan verrattuna. Vastustustyö eteni ripeästi jo 1900-luvun vaihteessa, koska tuberkuloosikarjoja oli suhteellisen vähän, niiden eläimet saatiin nopeasti hävitettyä eikä tauti ollut levinnyt harvaan asutussa maassa kovin laajalle. Siten nautatuberkuloosista ei enää 1900-luvun alkupuolen ihmisille juuri ollut vaaraa. Mielenkiintoista ihmistuberkuloosin historian näkökulmasta onkin, että lääkärit eivät 1800–1900-lukujen vaihteessa pitäneet nautatuberkuloosia erityisen merkittävänä uhkana ihmiselle, vaikka juuri silloin todennäköisyys taudin tarttumisesta naudoista ihmisiin oli suurimmillaan. Vasta kun nautatuberkuloosi oli jo lähes hävitetty maasta, alkoivat tuberkuloosinvastustusyhdistykset varoittaa maidon juomisen vaaroista.

Eläinlääkintäviranomaiset toimivat läheisessä yhteistyössä maatalouspiirin kanssa, sillä nautatuberkuloosia pidettiin ongelmana nimenomaan maatalouselinkeinolle. Ihmislääkärit puolestaan keskittyivät humaanituberkuloosin vastustamiseen, eikä heillä ollut käsitystä siitä, kuinka suuri osuus ihmisten tuberkuloositartunnoista oli peräisin naudoista. Koska nauta- ja ihmistuberkuloosin tutkimus ja vastustus elivät erillistä elämää eikä niistä puhuttu samoilla foorumeilla ennen 1930-lukua, ei aikalaiskeskuste-

luissa myöskään nautatuberkuloosin torjuntaan käytettyjä varoja ymmärretty osaksi ihmisten tuberkuloosinvastustustoimenpiteitä.

1920-luvulla lihantarkastuksessa pesäketuberkuloosia tavattiin enää äärimmäisen harvoin; vain 0,1 prosenttia teurastetuista naudoista sairasti sitä. Ongelmana olivat ne 6–8 prosenttia, jotka reagoivat tuberkuliinitestiin, mutta joilla ei teurastuksen jälkeen todettu silmännähtäviä tuberkuloosimuutoksia. Koska Suomen nautatuberkuloositalanne jo 1920-luvulla oli niin hyvä, Suomella oli ikään kuin varaa kiinnittää erityishuomiota heikkoihin, vaihteleviin ja epämääräisiin reaktioihin tuberkuliinitesteissä, jotka lopulta osoittautuivat reaktioiksi ihmistuberkuloosille. Naudoilla olikin runsaasti mahdollisuuksia joutua tekemisiin tuberkuloosia sairastavien ihmisten kanssa, sillä ihmistuberkuloosin suhteen Suomi oli Euroopan synkimpiä alueita. Eläinlääkäri Rainer Steniuksen löydöstä oli apua myös ihmistuberkuloosin torjunnassa, sillä näiden tulosten avulla maatalousministeriön eläinlääkintöosasto saattoi kiinnittää lääkäreiden huomion navetoissa työskenteleviin tuberkuloosia sairastaviin karjanhoitajiin tai ison parantolan jätevesiongelmaan.

Ihmislääkäreiden tietoisuuteen Suomen hyvä nautatuberkuloositalanne tuli varsinaisesti vasta vuonna 1936. Nautatuberkuloosi oli tuolloin lähes hävitetty maasta, ja nautojen positiiviset tuberkuliinitestitulokset johtuivat ihmistuberkuloosista. Ihmistuberkuloosi ei sairastuttanut nautoja; se aiheutti niissä ainoastaan testissä näkyvän reaktion. Reaktioiden aiheuttajina olivat navetoissa työskentelevät, tuberkuloosia sairastavat karjanhoitajat. Samalla havahduttiin siihen tosiasiaan, että sairaat karjanhoitajat saattoivat saastuttaa maidon ihmistuberkuloosibakteereilla ja levittää tartuntaa maitoa juoviin ihmisiin.

37. Stenius (1941) 109–110. – *Nyt julkaistu Katri Helmisen artikkeli on läpikäynyt tieteellisen vertaisarvioinnin.*

Katsaus

Sakari Heikkinen

Epäpuhtaan talouden tiede

Sakari Heikkisen katsaus perustuu Helsingin yliopistossa 30. marraskuuta 2011 pidettyyn taloushistorian professuurin juhlaluentoon.

Talous ei ole pelkkää taloutta. Tästä meidän on ollut helppo vakuuttua, kun tarkastellaan viime vuosien kehitystä. Euroalueella poliitikot – tulkitsijasta riippuen – ovat joko käyneet sankarilista taistelua markkinavoimien suitsimiseksi tai reagoineet niiden signaaleihin sekavasti, ponnottomasti ja aina liian myöhään. Yhdysvalloissa taas presidentinvaaleihin valmistautuvat puolueet pelaavat taloudellisilla ongelmilla sisäpoliittista pokeria, jonka lopputulos vaikuttaa myös maailmantalouden kehitykseen. Siihen vaikuttaa vielä enemmän se, mitä tapahtuu maailman nopeimmin kasvavassa taloudessa Kiinassa ja millaisia ratkaisuja sikäläiset talouspolitiikan päättäjät tekevät: ratkaisuja, joita ei voi pitää pelkästään kasvottomien markkinavoimien tekeminä, ellei sellaisiksi sitten lasketa myös Kiinan kommunistisen puolueen politbyroota.

Edellä kuvatun tilanteen voi toki tulkita aivan päinvastoin ja väittää, että kaikki on nykyään pelkkää taloutta – politiikkakin. Nykymaailmassa on kuitenkin vaikeaa erottaa taloutta poliitikasta tai muusta inhimillisestä toiminnasta eril-

liseksi alueekseen. Se tietenkin onnistuu analyttisesti tutkijan työpöydällä, mutta todellisuudessa, siis siellä mistä kaikki laskut meille lankeavat, se mitä tapahtuu taloudessa, riippuu suuresti niistä päätöksistä, joita tehdään muilla kuin ahtaan taloudellisilla perusteilla. Ja päinvastoin: taloudellisten ratkaisujen vaikutukset eivät rajoitu ”puhtaaseen” talouteen, tai kuten maailman ilmeisesti ensimmäinen taloushistorian professori William Ashley totesi vuonna 1893 virkaanastujaisluennossaan Harvardissa: ”Taloudelliset näkökohdat eivät ole ainoita, jotka meidän (Ashley tarkoitti kaikkia taloustieteilijöitä, *S. H.*) on otettava huomioon arvioidessamme yhteiskunnallisia ilmiöitä, – taloudelliset voimat eivät ole ainoita voimia, jotka liikuttavat ihmisiä”.¹

Tähän on helppo yhtyä. Taloushistoria on perimmäiltään ”epäpuhtaan” talouden tiede. Vaikka taloushistorioitsija keskittyikin menneisyyden taloudellisiin puoliin, hän ei voi kuitenkaan sulkea näkökenttensä ulkopuolelle voimia, jotka ovat vaikuttaneet taloudelliseen kehitykseen, olkoot ne sitten luonnonmullistuksia, sotia, valankumouksia, aatteellisia virtauksia tai mitä tahansa. Vakuutus sopimusten pikkupräntistä tuttu *force majeure* -ehto ei siis sovi rajausperusteek-

1. W.J. Ashley (1971 [1893]) 'On the Study of Economic History', teoksessa N. B. Harte (toim.) *The Study of Economic History. Collected Inaugural Lectures 1893–1970*, London: Frank Cass, 4–5.

si taloushistoriallisessa tutkimuksessa, jossa ei toisaalta voida niin vapaasti "olettaa" asioita kuin taloustieteellisiä teorioita rakennettaessa – tai ei ainakaan voida rakentaa selityksille selkeiden premissien pohjalla, joiden tiedetään olevan tosiasioiden vastaisia.

Menneisyys talouslaboratoriona

Talushistoriallinen ajankohtaisen relevanssin yksi puoli on se, että se kertoo, mistä olemme tulleet – millaisten kehityskulkujen ja valintojen kautta olemme päätyneet tähän. Mutta taloushistoria voi olla ajankohtainen toisellakin tapaa. Koska kokonaisella kansantaloudella ei voi tehdä laboratoriokokeita – saati sitten maailmantaloudella –, voi taloushistoria tarjota apua suurten taloudellisten muutosten analysoinnissa ja politiikkavaihtoehtojen hahmottamisessa. Tämä on käynyt ilmi 2008 puhjenneen ja jatkuvasti muotoaan muuttavan finanssikriisin aikana. Barry Eichengreen luonnehtii osuvasti sen olleen "hyvä kriisi taloushistorialle".² Vertailukohdaksi on noussut 1930-luvun alun lama eli suuri lama, *The Great Depression*. Sen kokemukset muistuttavat, millaista tuhoa taluskriisi voi vapaasti syvetessään aiheuttaa.

1930-luvun laman opetukset omaksuttiin enimmäkseen toisen maailmasodan jälkeen. Ne oli omaksunut myös presidentti J. K. Paasikivi. Viimeisessä uudenvuoden puheessaan vuonna 1956 hän muisteli, kuinka silloin kun hän opiskeli kansantaloustiedettä – 1890-luvulla – ja vielä silloinkin kun hän työskenteli talouselämässä eli 1910-luvulta 1930-luvulle, "pula-aikoja, kriisejä, pidettiin ikään kuin luonnollisina ja asiaankuuluvina ilmiöinä, jotka jokseenkin säännöllisesti palasivat ja siis kuuluivat taloudellisen elämän normaaliin menoon". Presidentti tunnusti, ettei ollut ehtinyt viime aikoina tarkemmin perehtyä asiaan mutta sanoi kuitenkin koettaneensa "jonkun verran seurata, mitä maailmassa ajatellaan". Hän kertoi havainneensa, että nyttemmin oli ymmärretty, että "[t]aloudelliset lamatilat ovat ihmisten teoista aiheutuvia ilmiöitä". Aikaisem-

min vanhan liberalismien periaatteiden mukaisesti annettiin "talouselämän sisäisten voimien" hoitaa asiat. Nyttemmin oli huomattu tarkoitukseenmukaisimmaksi jo ajoissa ryhtyä toimiin kriisien estämiseksi. Tämä "uusi katsantokanta" oli Paasikiven mielestä "yksityiseen yritteliäisyyteen pohjautuvan yhteiskunnan menestymisen kannalta välttämätön. Sellaista taloudellista iskua ja romahdusta kuin vuosina 1929–1933", joka aiheutti "ei vain taloudellista vaan myös pahaa poliittista tuhoa, yhteiskunta tuskin enää kestäisi".³

Noista Paasikiven lausuman ajoista on 1930-luvun lamaa tutkittu intensiivisesti. Sen ymmärtäminen on "makrotaloustieteen Graalin malja", kirjoitti Princetonin yliopiston taloustieteen professori Ben Bernanke vuonna 1995 yhdessä monista suurta lamaa koskevista tutkimuksistaan. Lama ei ainoastaan synnyttänyt makrotaloustiedettä omana erityisalanaan vaan se, Bernanke korosti, "vaikuttaa makrotaloustieteilijöiden uskomuksiin, politiikkasuosituksiin ja tutkimusagendaan edelleen ja laajuudessa, jota ei aina täysin ymmärretä".⁴

Vuonna 2008 Bernanke oli vastaamassa omaan huutoonsa Yhdysvaltain keskuspankin (Federal Reserve System) johtokunnan puheenjohtajana. Hänen ja maailman muiden talouspoliittisten päättäjien varsin yhtenäinen julkilausuttu pyrkimys oli 1930-luvun laman toistumisen estäminen. Sillä vaikka suuren laman synnyn ja sen syvyyden syistä ei vallitsekaan täydellistä yksimielisyyttä, jotkut johtopäätökset olivat yle-

2. Barry Eichengreen (2011) *Economic History and Economic Policy*, Presidential address to the annual meeting of the Economic History Association, Boston, September 2011, http://emlab.berkeley.edu/~eichengr/EHA_Pres_Add_9-9-11.pdf.

3. J. K. Paasikivi (1962 [1956]) 'Puhe uudenvuodenpäivänä 1956', teoksessa *Paasikiven linja I. Puheita vuosilta 1944–1956*, Porvoo & Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 207–208.

4. Ben S. Bernanke (1995) 'The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative Approach', *Journal of Money, Credit and Banking* 27, 1.

sesti hyväksytyttä. Bernanke itse korosti huhtikuussa 2010 neljää opetusta, jotka 1930-luvun laman tutkimus oli tarjonnut syksyllä 2008 talouspolitiikan päättäjille.⁵

Ensimmäinen opetus oli, että talouden kukoistus riippuu rahoitusmarkkinoiden vakaudesta. Taloushistoriallinen tutkimus on osoittanut, että 1930-luvun suuri lama oli syvempi ja pidempi niissä maissa, joissa pankit kokivat kovia, kuin niissä, joiden pankkijärjestelmä pysyi vakaammalla kannalla. Tämä opetus oli osaltaan vaikuttamassa siihen, että syksyn 2008 finanssikriisin jälkeen talouspolitiikan päättäjät eri puolilla maailmaa pyrkivät nopeasti vakauttamaan rahoitusmarkkinat. Ja vaikka finanssikriisi aiheutti syvän laman, se jäi lyhyeksi. Ilmeistä on, että 1930-luvun ratkaisumalleihin turvautuminen olisi ajanut maailmantalouden paljon pidempään luisuun.

1930-luvun laman toinen opetus oli Bernan-ken mukaan se, että päättäjien on reagoitava vakaviin finanssikriiseihin ”voimakkaasti, luovasti ja päättäväisesti”.⁶ 1930-luvun laman aikana talouspolitiikan tekijät reagoivat – jos lainkaan – hitaasti ja varovaisesti tahtomatta haastaa talouspoliittisen ajattelun vakiintuneita totuuksia. Usko kultakantajärjestelmään ja talouden auto- maattiseen sopeutumiseen hidasti reagoimista talouskriisiin, joka siksi sai jatkoa ja syventyä rauhassa. Syksyn 2008 kriisiin sen sijaan reagoitiin välittömästi erilaisia vanhoja ja uusia keinoja soveltaen.

Paasikivi luonnehti 1930-luvun lamaa kriisiksi, ”joka Amerikasta levisi Eurooppaan”.⁷ Tämä Yhdysvallat-keskeinen tulkinta suuresta lamasta Wall Streetin syksyn 1929 pörssiromahduksesta johtuvana ketjureaktionä on sittemmin kyseenalaistettu ja on korostettu laman kansainvälisyyttä ja myös sen syiden moninaisuutta.⁸ Vaikka laman kansainvälisissä välitysmekanismien tutkimisessa riittänee aiheita ja väiteltävää, yksimielisyys vallitsee siitä, että kansainvälisen talouspoliittisen koordinaation puute syvensi lamaa ja vaikeutti siitä toipumista. Taustalla vai-

kutti tietenkin ensimmäisen maailmasodan jälkipyykki. Kiista Saksalle Versaillesissa vuonna 1919 määrättyistä sotakorvauksista oli syönyt sitä luottamuspääomaa, jota olisi kipeästi tarvittu, jotta talouskriisiin olisi voitu reagoida edes likimain niin koordinoitusti kuin syksyllä 2008, jolloin oli omaksuttu kolmas Bernan-ken mainitsemista 1930-luvun laman opetuksista: ”Kansainvälisiin kriiseihin on vastattava kansainvälisin vastatoimin.”⁹ Näin myös tapahtui, kun eri maiden keskuspankit rauhoittivat rahoitusmarkkinoita ennennäkemättömän koordinoituilla operaatioilla.

Bernan-ken summeeraamat kolme opetusta koskevat ennen kaikkea rahoitusmarkkinoita, mutta 1930-luvun lamasta on otettu oppia myös talouspolitiikan muilla lohkoilla. 1930-luvulla lamaan reagoitiin muun muassa kauppapoliittisin ase-in – tullein ja kiintiöin, mikä oli omiaan syventämään maailmantalouden syöksykierrettä. Vastaaviin toimiin ei finanssikriisin jälkimmäisissä ole ryhdytty, mikä olisikin hankalaa maailmankauppaa koskevia sopimuksia rikkomatta. Kaikkein selvimmän ero 1930-lamavuosien talouspolitiikkaan on kenties kuitenkin finanssipoliittikan alueella. 1930-luvulla uskottiin markkinoiden itsesäätelyyn ja tasapainoisiin budjetteihin suhdannetilanteesta riippumatta. Syksyn 2008 finanssikriisiin taas reagoitiin aktiivisella finanssipoliitilla eli elvytyksellä.

5. Ben S. Bernanke (2010) *Economic Policy: Lessons from History*, Remarks at the 43rd Annual Alexander Hamilton Awards Dinner, Center for the Study of the Presidency and Congress Washington, D.C. April 8, 2010, <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20100408a.pdf>

6. Bernanke (2010) 3.

7. Paasikivi (1962 [1956]) 207.

8. Barry Eichengreen (2004) 'Viewpoint: Understanding the Great Depression', *The Canadian Journal of Economics* 37, 1–27.

9. Bernanke (2010) 5.

Neljäs Barnanken opetus on – ikävä kyllä – se, ettei historia ole koskaan täydellinen opas.¹⁰ Eichengreenin mukaan 1930-luvun lama on vaikuttanut vuonna 2008 puhjenneen finanssikriisin talouspoliittisiin vastatoimiin kahdella tapaa. Se on toiminut ensinnäkin metaforana: mobilisointi toimintaan osoittamatta varsinaisesti toimenpiteiden suuntaa. Toiseksi 1930-luvun lama on historiallisena analogiana myös toiminut perusteena talouspoliittisia toimenpiteitä valittaessa.¹¹ Historiallisten analogioiden selitysvoimaa kuitenkin rajoittaa se, että talous ympärillämme muuttuu jatkuvasti. Tämä on saatu kokea viimeisen kahden vuoden aikana, kun finanssikriisin jälkeisen ensimmäisen aallon aikainen elvytysoptimismi on kriisin mutatoituessa vaihtunut velkapessimismiksi. 1930-luvun laman läksy finanssipoliittisen passiivisuuden vaaroista on opittu, mutta siitä ei ole apua velkakriisin hoidossa. Ja tuskinpa taloushistorian esimerkit siitä, kuinka ylivelkaantumisen ongelmia on ratkaistu inflaation avulla, kelpaavat nykyisille talouspolitiikan tekijöille positiiviseksi ohjenuoraksi.¹² Kehittyneiden maiden velkaantumista koskevissa pohdintoissa puhutaan vuosikymmenten, jopa puolen vuosisadan aikajänteestä eli perspektiivistä, jollaisiin taloushistorioitsijat ovat tottuneet. Tässäkin mielessä nykyinen kriisi voi olla hyvä kriisi taloushistorialle. Talouspolitiikan tekijöiden puolustukseksi on myönnettävä, että tietenkin me olemme menneisyyden ennustajina monin tavoin helpommassa asemassa kuin tulevaisuuden hahmottelijat.

Taloushistoria ja taloustiede

1930-luvun lama ja muut talouskriisit eivät suinkaan ole taloushistorian ainoa tutkimuskohde, eikä tieteenalan kutsumus ole laatia talouspoliittisia toimenpideohjelmia, vaikka ajankohtaiset taloudelliset ongelmat voivat toimia – ja niiden on syytäkin toimia – yhtenä sen tutkimuksellisenä innoittajana. Se, että menneisyys on varsin puutteellinen testilaboratorio nyky maailman talousongelmien tutkijalle, on taloushistorioitsijal-

le itsestään selvää, sillä onhan talous historiallisessa erityisyydessään hänen nimenomainen tutkimuskohteensa.

Taloushistoria voidaan lyhyesti määritellä historialliseksi yhteiskuntatieteeksi, joka tutkii taloudellisia ilmiöitä menneisyydessä. Kun tätä yleistä määritelmää lähdetään täsmentämään, päädytään monesti tarkastelemaan taloushistorian suhdetta kahteen naapuriinsa – taloustieteeseen ja muihin historiatieteisiin.¹³ Johtuneet taloushistorian asemasta historiallisena yhteiskuntatieteenä, että se on identiteettiään määriteltessään uhrannut enemmän ajatuksia suhteelleen taloustieteeseen kuin suhteelleen muihin historiatieteisiin.

Taloushistorian alku omana tieteenalanaan runsas vuosisata sitten kytkeytyi taloustieteessä käynnissä olleeseen murrokseen, jonka tuloksena poliittinen taloustiede – *political economy* – muuttui tieteenalaksi nimeltään *economics*. Näin siis englanninkielisessä maailmassa, joka ei tuolloin suinkaan ollut sellainen taloustieteen hegemoninen keskus kuin nykyään. Saksa ennemminkin oli 1800-luvulla se taloustieteen mahtimaa, joka veti puoleensa taloustieteilijöitä eri puolilta maailmaa. Saksalaisen kansantaloustieteen historiallinen koulukunnan vaikutus ulottui Englantiin ja Yhdysvaltoihin – puhumattakaan Suomesta, jossa sen dominoiva vaikutus ulottui 1930-luvulle asti.¹⁴

10. Bernanke (2010) 6–7.

11. Eichengreen (2011) 9.

12. Carmen M. Reinhart & M. Belen Sbrancia (2011) 'The Liquidation of Government Debt', *The Peterson Institute for International Economics Working Paper* 11–10, <http://www.iie.com/publications/wp/wp11-10.pdf>.

13. Esim. Peter Mathias (1971 [1970]), 'Living with the Neighbours: The Role of Economic History', teoksessa Harte (1971), 367–383 ja (2006) 'Economic History: Still Living with the Neighbours', *The Journal of European Economic History* 35, 39–53.

14. Historiallisesta koulukunnasta ks. Risto Eräsaari (2011) 'Saksan historiallinen koulukunta', teoksessa Risto Heiskala ja Akseli Virtanen (toim.) *Talous ja yhteiskuntateoria 1. Vanhan maailman talous ja suuri murros*, Helsinki:

Tärkeä käänne taloustieteen muutoksessa oli 1880-luvun metodistaistelu – *Methodenstreit* – eli kiivas periaatteellinen kiista ns. itävaltalaisen koulukunnan ja saksalaisen historiallisen koulukunnan välillä. Haastaja oli itävaltalaisen koulukunnan Carl Menger ja puolustavana mestarina kehään nousi nuoremman historiallisen koulukunnan johtohahmo Gustav von Schmoller.¹⁵ Historiallinen koulukunta katsoi, että ei ole olemassa ihmisen toiminnan yleisiä lakeja, ja siksi taloustiede oli aina aikaan ja paikkaan sekä yhteiskuntakokonaisuuteen sidottua. Sen mielestä kansantaloustieteilijöiden tehtävänä oli taloudellisen kehityksen ja talousinstituutioiden empiirinen tutkimus ja systemaattinen kuvaaminen induktiiviseen metodiin tukeutuen.¹⁶ Menger sen sijaan asetti yksittäisten ihmisen, rationaalisen hyödyn maksimoijan, taloustieteen lähtökohdaksi ja uskoi, että pelkällä deduktion voimalla taloustieteilijä pystyy kristallisoimaan taloudellisen toiminnan yleispäteviä, muuttumattomia lakeja. Tämä perusteli taloustieteen mahdollisuuden itsenäisenä eksaktina tieteenä.¹⁷ Vaikka Menger ei suorastaan iskenyt von Schmolleria kanveesiin, sai hän sentään niin monta iskua sisään, ettei historiallinen koulukunta ollut enää entisensä kamppailun jälkeen. Mengerin näkemyksistä jäi enemmän jälkeä taloustieteen modernisoituvan oppirakennelmaan kuin Schmollerin johtamasta historiallisesta koulukunnasta.

Tämä oli tilanne, jossa taloushistoriallinen tutkimus alkoi hennosti erottautua omaksi tutkimussuuntaukseksi. Taloushistorian professoriksi Harvardiin vuonna 1892 nimitetty William Ashley virkaanastujaisluennossaan otti kantaa metodikiistaan. Hän oli näkevinään uudenlaisen suvaitsevaisuuden vallanneen alaa vielä äsken niin kuumalla taistelutantereella:

” – induktioon uskovat myöntävät nyt entistä täydellisemmin deduktion arvon; kaikkein abstraktein viittaa joskus tosiasioihin ja kaikkein konkreettisin silloin tällöin hyödyntää abstraktiota; ja mikä on

vielä tärkeämpää, he ovat taipuvaisia – riippumatta siitä millainen kunkin oma ajatuksenjuoksu on – jättämään rauhaan ne, jotka eivät kulje heidän kanssaan, ja jopa kannustamaan heitä matkallaan siinä hyväntahtoisessa toivossa, että he saattavat saavuttaa jotakin tavoittelemisen arvoista.”¹⁸

Tässä hengessä Ashley hahmotteli taloustieteen ja taloushistorian rauhanomaisen rinnakkainkulkemisen tulevaisuuden:

”Tunnustettakoon, että todennäköisesti pitkän aikaa tulee olemaan monia rehellisiä ja uutteria ja älykkäitä miehiä, jotka ovat kiinnostuneita talusteoriasta. Ja tunnustettakoon myös, että tulee todennäköisesti olemaan pieni mutta silti merkittävä joukko miehiä, jotka myös ovat rehellisiä ja uutteria eivätkä täysin tyhmiä ja jotka ovat kiinnostuneita taloushistoriasta.”¹⁹

Taloustieteilijät ovat kulkeneet rinnakkain ja joskus jopa samoja polkuja siis jo runsaan vuosisadan. Kumpikin tieteenala on tietenkin perusteellisesti muuttunut, mutta silti tieteenalojen välisen suhteen pohdinta aina säännöllisin välein pulpahtanut esiin. Kysymys on varmaankin askarruttanut enemmän meitä taloushistorioitsijoita ja kenties siksi, että meitä – aivan kuten Ashley oikein ennusti – on ”pieni joukko” verrattuna ”moniin” taloustieteilijöihin.

Gaudeamus, 266–290 ja Geoffrey M. Hodgson (2001) *How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Sciences*, London & New York: Routledge. Historiallisen koulukunnan vaikutuksesta Suomessa ks. Sakari Heikkinen, Visa Heinonen, Antti Kuusterä & Jukka Pekkarinen (2000) *The History of Finnish Economic Thought, 1809–1917*, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

15. Hodgson (2001) 79–94.

16. Eräsaari (2011) 280.

17. Hodgson (2001) 93.

18. Ashley (1971 [1893]) 3.

19. Ashley (1971 [1893]) 7–8.

Yhteen tällaiseen taloushistorian ja taloustieteen suhteen pohtimistilaisuuteen, jonka American Economic Association vuonna 1984 järjesti, oli kutsuttu joukko rehellisiä, ututteria ja älykkäitä taloustieteilijöitä ja rehellisiä, ututteria ja ei aivan tyhmiä taloushistorioitsijoita. Tuossa kokouksessa Nobel-palkittu taloustieteilijä Kenneth Arrow vertasi taloushistoriaa geologiaan. Aivan kuten geologia tutkii maankamaraa nojaten fysiikan tai kemian teorioihin, taloushistoria voi tutkimuksessaan hyödyntää taloustiedettä, joka tässä metaforassa siis rinnastuu fysiikkaan.²⁰ Arrowin mielestä taloustieteen anti taloushistorialle on ennen kaikkea se, että se auttaa asettamaan uusia kysymyksiä menneisyudelle. Taloushistorian anti taloustieteelle puolestaan on ainakin kahtalainen. Ensinnäkin se tarjoaa taloustieteelle teorioiden testauskentän ja estimointimateriaalia. Toiseksi taloushistorialliset tutkimustulokset auttavat määrittelemään taloustieteellisten teorioiden historiallista pätevyyttä ja sen rajoja.

Samaisessa kokouksessa taloustieteilijä Robert Solow, joka oli kohta saava oman Nobelin, tyrmsi täysin ajatuksen taloustieteestä yhteiskuntatieteiden fysiikkana: ”Luulen, että yritys rakentaa taloustieteestä aksiomaattinen kova tiede on tuomittu epäonnistumaan.”²¹ Jos sellainen olisi mahdollista, taloustieteilijän ja taloushistorioitsijan ero koskisi vain aineistojen laatua: taloushistorioitsija olisi vain ”taloustieteilijä, jolla on korkea pölynsietokyky ja joka osaa hiukan vieraita kieliä”.²² Taloustieteestä ei Solowin mielestä voi tulla fysiikan kaltaista, koska ”kaikki taloudellinen toiminta on kiinni sosiaalisten instituutioiden, tapojen, uskomusten ja asenteiden verkossa”.²³ Solow ei suinkaan ehdottanut paluuta historiallisen koulukunnan empiristiseen induktivismiin vaan esitti, että taloustieteen pitäisi tyytyä yhden universaalien teorian tavoittelun sijasta luomaan erilaisiin yhteiskunnallisiin olosuhteisiin tarkoitettuja teorioita ja malleja: siis useita hattuja yhdenkoon pipon sijasta. Tällainen lähestymistapa mahdollistaisi Solowin mie-

lestä hedelmällisen yhteistyön taloustieteen ja taloushistorian välillä. Taloustieteilijät kehittelsivät teorioita ja rakentaisivat malleja, joiden tehtävänä on – kuten mallien aina – asioiden pelkistäminen, mutta jotka olisivat kuitenkin riittävän realistisia ja aikaansa sidottuja. Taloushistorioitsijat puolestaan voisivat soveltaa näitä teorioita menneisyyteen ja testata toimivatko ne, ja jos eivät toimi, niin kertoa miksi ne eivät toimi. Taloushistorioitsija puolestaan tarjoaisi taloustieteilijälle tietoa sosiaalisten järjestelmien moninaisuudesta ja lisäisi taloustieteilijän ymmärrystä taloudellisen käyttäytymisen ja muiden sosiaalisten instituutioiden suhteista.

Taloushistorioitsijan korviin nämä Solowin ajatukset kuulostavat erinomaisen järkevilä. Ne ovat saaneet vastikään tukea muun muassa George A. Akerlofilta ja Robert J. Shilleriltä, joiden mielestä makrotaloustiede on ”kolmen viime vuosikymmenen aikana kulkenut harhaan”, kun valtavirtataloustieteilijät ”ovat yrittäneet kehittää tieteenalansa mahdollisimman paljon luonnontieteiden kaltaiseksi”. Tämä on heidän mielestään merkkinnyt rajoittumista sellaisen kuvitteellisen tilanteen analyysiin, jossa ”ihmisillä on vain taloudellisia vaikuttimia ja he reagoivat niihin rationaalisesti”.²⁴ Teorian ulkopuolelle jää se osa todellisuudesta, jossa ihmisten vaikutti-

20. Kenneth J. Arrow (1986) 'History: the View from Economics', teoksessa William N. Parker (toim.) *Economic History and the Modern Economist*, Oxford & New York: Basil Blackwell, 13–20. Jos tätä vertausta jatketaan, voisi muille historioitsijoille kenties tarjota maantieteilijän roolia – heidän tutkimustuloksensa auttavat geologia panemaan löydöksensä kartalle.

21. Robert Solow (1986) 'Economics: is Something Missing?' teoksessa William N. Parker (toim.) *Economic History and the Modern Economist*, Oxford & New York: Basil Blackwell, 21.

22. Solow (1986) 27.

23. Solow (1986) 22.

24. George A. Akerlof & Robert J. Shiller (2009) *Vaiston varassa. Miten ihmismieli ohjaa maailmanlaajuista kapitalismia*, Helsinki: Gaudeamus, 215.

met ovat ei-taloudellisia tai he toimivat irratiionaalisesti. Akerlofin ja Shillerin kritiikki on ottanut vauhtia syksyllä 2008 puhjenneesta finanssikriisistä, joka siis näyttää olevan hyvä kriisi myös taloustieteen ja taloushistorian suhteen pohtimisen kannalta. Kenties ei olekaan niin, että taloustieteilijät ovat tuomittuja elämään ikuisessa nykyisyydessä ja taloushistorioitsijat ikuisessa menneisyydessä, vaan historiallisen kehityksen analysoinnin ja yleistämiseen pyrkivän teoretoinnin välillä voi olla aiempaa hedelmällisempi vuorovaikutus. Vuorovaikutusta on ollut esimerkiksi taloudellisen kasvun tutkimisen saralla. Käsitteemme pitkän aikavälin taloudellisesta kasvusta perustuu pölynsietokykyisten taloushistorioitsijoiden työhön. Tämä pitkäjänteinen eri puolilla maailmaa tehty työ, josta Suomessa voimme kiittää professori Riitta Hjerppää,²⁵ on tarjonnut kasvuteorioiden nikkaroijille alati laajentuvan ja parantuvan aineiston. Taloushistorioitsijat puolestaan ovat voineet ottaa kantaa siihen, miten hyvin mallit oikein selittävät pitkän aikavälin talouskehitystä. William Ashleyn erikoislaatuista ehdotusta, että taloustieteilijät ja taloushistorioitsijat jättäisivät toisensa rauhaan, ei ole onneksi noudatettu.

Nöyrä ja kunnianhimoinen

Taloushistorian identiteettiä määrittää myös sen akateemis-insitutionaalinen sijainti, joka hieman vaihtelee maasta toiseen. Yhdysvalloissa taloushistoria elää taloustieteen kyljessä tai suorastaan sisällä, kun taas Euroopassa taloushistoriaa harrastetaan myös omissa yksiköissään tai osana laajempaa historia-aineiden kokonaisuutta. Helsingin yliopistossa taloushistoria on osa talous- ja sosiaalishistorian oppiainetta, jota voi pitää professori Sven-Erik Åströmin luomukse-

na. Esimerkkiä hän lienee ottanut ainakin Ruotsista ja Englannista.

Tällä hetkellä talous- ja sosiaalishistoria muodostaa Helsingin yliopistossa yhdessä poliittisen historian kanssa yhteiskuntahistorian kokonaisuuden laitoksella, jossa naapureina ovat taloustiede, yleinen valtio-oppi, kehitysmaatutkimus ja käytännöllinen filosofia. Taloushistorian kannalta tämä kombinaatio on erinomainen. Viittaus sellaisiin keskeisiin taloushistoriallisiin tutkimusaiheisiin kuin taloudellisen kasvun ja kehityksen ongelmat, talouden globalisaation historia ja taloudellisen ajattelun historia ja sen suhde talouspolitiikan muutoksiin riittänee osoittamaan, että mahdollisuuksia yhteistyöhön löytyy.

Taloushistoria on sekä nöyrä että kunnianhimoinen tiede. Se on nöyrä tosiasioiden ja historiallisen todellisuuden monimutkaisuuden edessä. Tietenkin faktat ovat aina teoriapitoisia. Tämä on itsestään selvää taloushistorialle, joka joukkoilmiöitä tutkivana historiallisena yhteiskuntatieteenä tarvitsee käsitteitä ja teorioita. Mutta selvää myös on, että jokainen teoria – olakseen historiallisena selityksenä uskottava – vaatii tuekseen vankkaa empiiristä todistusaineistoa, jonka kokoaminen on usein jo työ sinänsä. Mutta taloushistoria on myös kunnianhimoinen tiede. Se on kunnianhimoinen siinä mielessä, että se tutkii suuria ja merkityksellisiä kysymyksiä. Sellaisia kuin: Mistä taloudellinen kasvu syntyy? Miksi toiset maat ovat vauraita ja toiset köyhiä? Millaiset taloudelliset ja poliittiset instituutiot ovat taloudelliselle kehitykselle suotuisia ja mitkä eivät? Niissä riittää tutkimista jatkossakin.

25. Riitta Hjerppe (1988) *Suomen talous 1860–1985. Kasvu ja rakennemuutos*, Helsinki: Suomen Pankki.

Heikki Pihlajamäki

Jousto ja tehostusta laadun kustannuksella?

Helsingin yliopiston vertailevan oikeushistorian professori Heikki Pihlajamäki arvioi professorien rekrytointiperusteita.

Vuoden 2010 yliopistouudistus vei kohti johtajavaltaista tehokkuutta, demokratian kustannuksella. Aluksi en ole itse pitänyt demokratian vähenemistä suurena ongelmana: sitä parempi, mitä useampi professori ja muu tutkija pääsee hallintotöistä kokonaan eroon. Nyt johtajavaltaisuus näyttää kuitenkin johtavan siihen, että myös professorien rekrytointi keskittyy yhä harvempiin käsiin. Suunta näyttää olevan yhä tehostetumpaan ja joustavampaan menettelyyn – ei sinänsä järin yllättävää. Tehokkuus ja joustavuus eivät sellaisenaan ole huonoja asioita, mutta mikä niissä voitetaan, saatetaan hävitä laadussa. Björn Wahlroosin metodit eivät välttämättä sovi yliopistoille.

Yliopistouudistuksen jälkeen yliopistolaki säätää professorien nimitysmenettelylle ainoastaan yleiset raamit. Yliopistot määrittelevät tarkemmat pelisäännöt johtosäännöissään. Näkökulmani perustuu kokemuksiini Helsingin yliopistosta, mutta trendi lienee jossakin määrin yleistettävissä. Ja jos ei ole vielä, kohta luultavas-

ti on, sillä Helsingin yliopistoa seurataan näissä asioissa tarkkaan. Helsingin yliopiston johtosääntöä on nyt esitetty muutettavaksi muutamissa kohdin. Muutoksia voi joku pitää pieninä, mutta niillä on tarkoituksensa, suuntansa ja kontekstinsa, kuten säännösmuutoksilla aina.

Koko henkilöstöä – ei siis pelkästään professoreja – tulisi koskemaan säännös, jonka mukaan ”kelpoisuutta arvioitaessa otetaan huomioon myös hakijan kyky hoitaa tehtävää menestyksellisesti”. Samalla haettavaan tehtävään liittyvän ”toimintaympäristön kuvauksen” laatiminen siirtyisi valmistelutyöryhmältä dekaanille tai laitosjohtajalle. Myös kutsumenettelyn edellytyksiä väljennettäisiin. Kun kutsulle edellytetään tällä hetkellä ”erityisiä perusteluja”, uudistuksen jälkeen tavalliset perustelut riittäisivät. Kutsumenettelyn aloittamisesta päättävän dekaanin ei myöskään nykyiseen tapaan tarvitsisi kuulla tiedekuntaneuvostoa eikä oppiaineen professoreja, vaan hän voisi itse harkita, mitä tahoja haluaa kuulla.

Miten nämä muutokset edistävät johtajavaltaisuutta, tehokkuutta ja joustavuutta? ”Kyky hoitaa tehtävää menestyksellisesti” on kriteeri, joka korostaa sopivuuden ja tarkoituksenmukaisuuden merkitystä. Sopivuus on toki aina ollut mahdollista ottaa huomioon, mutta nyt sen merkitystä halutaan selvästi korostaa. Muutosehdotuksen ilmaisu vie ajatukset helposti myös tulevaisuusarvioihin: miten eri hakijat mahtaisivat menestyä työssään? Tällaisia tulevaisuuspotentiaaliin liittyviä arvioita on nähty viime aikoina

yhä enemmän, muun muassa ns. tenure track -tehtävien täytöissä. Tulevaisuusarviot, joita ei tehdä tiukasti jo toteutuneiden ansioiden perusteella, edellyttäisivät kuitenkin kristallipalloa. Jos taas tulevaisuusarvio perustetaan hakijan meriitteihin, mihin sitä oikeastaan tarvitaan?

Myös mielivallan vaara on ilmeinen. Korkea yliopistovirkamies oli kysynyt selostettuihin uudistuksiin kriittisesti suhtautuvalta professorikollegalta, eikö hän luota päätöksentekijöiden ammattitaitoon. Provosoiva kysymys, mutta ei kai oikeusvaltio koskaan luota päättäjiinsä. Siksi se laatii sääntöjä, jotka ohjaavat ja rajoittavat päätöksentekoa.

Sameisiin vesiin vievät helposti myös ns. toimintaympäristön kuvaukset, joiden laadintaa halutaan siis nyt keskittää johdolle. Toimintaympäristökuvausten tarkoitus on varmasti hyvä. Ne tarjoavat lisätietoa asiantuntijoille ja kertovat, millaisessa ympäristössä professori tulee työskentelemään. Kuvausten merkitys on kuitenkin ollut hieman epäselvä siitä lähtien, kun niitä alettiin liittää hakuilmoituksiin. Kysymys on lähinnä siitä, missä määrin tiedekuntaa tai laitosta koskevan toimintakuvausten perusteella voidaan suosia tiettyä hakijaa, joka sopii paremmin toimintaympäristössä kuvattuun profiliin. Perinteisen hakijan oikeusturvaa korostavan ajattelun mukaan ei missään määrin, sillä kaikkien kelpoisuuteen ja ansiovertailuun vaikuttavat kriteerit pitäisi sisältyä etukäteen ilmoitettuihin kelpoisuus-kriteereihin. Tällainen ajattelu taitaa valitettavasti olla kuitenkin väistymässä. Sen sijaan korostetaan työnantajan intressiä, jonka koetaan edellyttävän joustonvara.

Jos sopivuuden ja toimintaympäristökuvausten korostukset ovat vasta pientä hivutusta ”modernia” rekrytointia kohti, kutsunenettely on jo järeämpi ase. Uutuus se ei tietenkään enää ole, mutta nyt kutsusta tulisi entistä järeämpi instrumentti tiedekuntansa eduksi visioivan dekaaniin arsenaaliin. Hänen ei tarvitsisi enää kuulla välttämättä muita kuin laitosjohtajaa. Pienissä tiedekunnissa sellaisia ei edes ole.

En halua maalata liian suurta pirua seinälle. Kukaan ei varmasti suunnittele luopumista tieteellisyden kriteereistä professorin rekrytoinneissa kokonaan. Yhtä selvää on sen sijaan, että akateemiselle johdolle halutaan nyt mandaatti valita entistä vapaammin tarjokkaista ”sopivin”. Kaavailut muutokset ovat ongelma paitsi päätöksenteon legitimitetin myös laadunvarmistuksen kannalta. Johdon vapaus merkitsisi askelta etäämmälle perinteisestä akateemisesta ansiovertailusta, jossa tieteelliset ansiot ovat painottuneet. Perinteisesti on arvioitu toteutuneita ansioita: ennen muuta tieteellisiä, mutta viime vuosina myös yhä enemmän pedagogisia ja hallinnollisia meriittejä. Nyt tulisi mahdolliseksi painottaa epämääräisempiä ja vaikeammin mittaattavia kriteerejä. Toteutuneiden ansioiden lisäksi tulisi mahdollisuus arvioida vapaammin henkilön ”taitoja” ja professorin tulevan kotipesän etuja. Jos tällaisia epämääräisempiä arvoja korostetaan, ei samaan aikaan voida painottaa tieteellistä tai pedagogista ansioituneisuutta yhtä paljon kuin ennen. Kysymys on nollasummapelistä eli siitä, että kaikkea ei voi saada yhtä aikaa.

Miksi ihmeessä tiedekunnan tai laitoksen etuja ei saisi ottaa huomioon? Totta kai saa ja pitää, mutta edut on otettava huomioon etupainotteisesti, henkilöstösuunnitelmassa ja hakuilmoituksissa. Muutoksen kannattajat tapaavat perustella tehostamisvaatimuksia sillä, että samaan tapaan myös yliopiston ulkopuolella täytetään työpaikkoja – miksei myös meillä. Kiihkeimmät reformistit edustavat usein luonnon-tieteitä ja vetoavat myös kansainvälisiin esikuviiin, kuten Yhdysvaltoihin. Jos kerran vapaampi rekrytointi on johtanut siellä huippuyliopistojen syntyyn, miksei se toimisi myös täällä?

Kysymys on kuitenkin myös paljon muusta kuin rekrytoinnin tavasta: esimerkiksi yliopistojen rahoituspohjasta ja tiedeyhteisöjen kokoroista. Meidän yliopistoissamme raha ei liiku samalla tavoin kuin isoissa maissa. Pienissä piireissä myös ulkotieteelliset intressit sekoittavat

helposti rekrytointiratkaisuja. Jos pätevintä ei valita, hänellä ei suinkaan ole useinkaan mahdollisuutta siirtyä ulkomaiseen yliopistoon. Läheskään kaikki tiedekunnat ja tiedealat eivät suinkaan toimi saumattomasti osina kansainvälistä rekrytointia. Kuulee myös väitettävän, että jos huippua ei saada rekrytoitua vauhdilla, tämä katoaa ulkomaille. Ehkä lääketieteessä näin on, mutta useimmissa ihmistieteissä aivokadon uhka ei ole näin välitön.

Pelkään, että on vain ajan kysymys, milloin tulevaisuusarviot, sopivuus ja tiedekunnan etu ajetaan yliopistojen johtosääntöihin ja ehkä myös yliopistolakiin korvaamaan ”vanhanaikainen”, toteutuneisiin ansioihin perustuva vertailu jollei kokonaan niin ainakin osittain. Kehitys on valitettava, mutta omista lähtökohdistaan looginen: johto tarvitsee kaikki mahdolliset instrumentit käyttöönsä kyetäkseen toteuttamaan näkemyksiään. Demokraattinen menettely ei tällaiseen sovi, hakijoiden intresseistä puhumattaan.

Professorin rekrytointi on yliopistossa yhtä keskeinen päätös kuin toimitusjohtajan valinta firmassa: varaa epäonnistumisiin ei ole, sillä huonojen valintojen seuraukset ulottuvat laajalle ja yliopistossa lisäksi usein vuosikymmenten päähän. Huonoja rekrytointeja voidaan kuitenkin välttää viilaamalla prosessit niin luotettaviksi, että ne karsivat parhaat esiin mahdollisimman tehokkaasti. Ja ettei jäisi väärää kuvaa: en todellakaan pidä nykyistä tehtävänäyttöä täydellisenä. Sen pahin pullonkaula on asiantuntijamenettely, jota olisi kiireesti uudistettava niin, etteivät rekrytoinnit viipyisi tolkkottomasti. Se on kuitenkin toisen messun aihe.

Katja-Maria Miettunen

Historiatietoisuus ja sukupolvi, mistä olikaan kysymys?

Semi Purhonen kritisoi kommentissaan (HAik 1/2012) historiatietoisuus-teemanumerossa julkaistua Katja-Maria Miettusen artikkelia sukupolvesta historiatietoisuuden osana (*Suomalaista 60-lukua luomassa: muisteltu menneisyys ja sukupolven rakentuminen muistelun ja tutkimuksen rajapinnalla*, HAik 3/2011). Filosofian tohtori Katja Maria Miettunen vastaa Purhoselle.

Semi Purhonen on tutkimuksissaan käsitellyt sukupolvitietoisuutta erityisesti suurten ikäluokkien kohdalla. Etenkin se, että artikkelissani peilaan toisiinsa Purhosen tutkimusten ja 1960-lukua koskevien muisteluiden luomaa kuvaa ”60-luvun sukupolvesta” on hänen mielestään väärin. Kuitenkin historiatietoisuuden ja historiakuvien näkökulmasta tarkasteltuna kaikki aineistot, jotka luovat menneisyyttä koskevia käsityksiä, ovat tarkasteltavissa ja myös rinnastettavissa toisiinsa; tutkimukset rakentavat menneisyyttä koskevia käsityksiä siinä missä muistelutkin. Historiakuvien näkökulmasta mikään rakennetuista kuvista ei myöskään ole toista ”oikeampi”, vaan mielenkiinto kohdistuu juuri rakennettujen kuvien erilaisuuteen ja moninaisuuteen. Purhonen kuitenkin lukee artikkeliani omasta näkökulmastaan, mikä käy ilmi esimerkiksi siitä, että hän tulkitsee minun olevan hänen kanssaan samaa mieltä muun muassa ”sukupolvikokemuksen artikuloimisen ja sukupolven äänenä esiintymisen tärkeydestä sukupolvitietoisuuden syntyehtona”.

Purhonen ei kuitenkaan huomioi, että artikkelissani kyseenalaistan koko yhteiskunnallisen sukupolven käsitteen mielekkyyden menneisyyden todellisuutta kuvaavana käsitteenä ja tarkastelen sitä vain yhtenä tapana luoda historiatietoisuutta. En siis suinkaan väitä, että sellaisia

asioita kuin ”sukupolvikokemus” olisi menneisyydessä ollut olemassa mutta väitän, että niitä voidaan rakentaa ja rakennetaan jälkikäteen erilaisissa menneisyyttä koskevissa esityksissä kuten juuri tutkimuksissa ja muisteluissa. Purhosen kritiikissä onkin pitkälti kyse siitä, että hän ei ole lukenut artikkeliani siinä kontekstissa, johon se kuuluu eli tutkimuksena historiatietoisuudesta vaan suhteessa omiin tutkimuksiinsa. Koska Purhosen kritiikin yksityiskohdat selittyvät paljolti juuri näkökulmien erilaisuudella, niihin ei ole syytä paneutua tässä sen enempää.

Purhonen kummastelee kommentissaan myös sitä, miten olen päätenyt käyttämään artikkelissani osin samaa tutkimuskirjallisuutta kuin hän omilla tutkimuksissaan. Tässä ei kuitenkaan mielestäni ole mitään omituista saati epäilyttävää, vaan samaa tematiikkaa käsittelevissä tutkimuksissa yleensä viitataan keskeisiin aiheesta aiemmin tehtyihin tutkimuksiin. Purhonen kuvaa väitöskirjassaan yhteiskunnallisen sukupolven käsitteen muotoutumisen vaiheita

erityisesti historiantutkija Robert Wohlin tutkimukseen nojaten. Koska Wohl on itse tutkinut sukupolvea 1800- ja 1900-luvun vaihteessa käytyä keskustelua, olen artikkelissani käyttänyt hänen tutkimustaan ja viitannut suoraan siihen, en tuota tutkimusta suomeksi esitelleeseen Purhoseen. Samoin olen menetellyt esimerkiksi Karl Mannheimin tutkimuksen kohdalla.

Sekä Purhonen että minä olemme tutkineet sukupolveen liittyvää tematiikkaa omista näkökulmistamme jo pidemmän aikaa. Kuitenkin kommentissaan Purhonen väittää, että artikkelini olisi rakentunut ”hyvin pitkälti” hänen vuonna 2007 julkaistussa väitöskirjassaan ja muissa yhteyksissä kehittämiinsä ajatuksiin ja tarkastelutapaan. Näin asia ei kuitenkaan ole, koska tutkimuskohteeni on koko ajan ollut aivan toinen kuin Purhosella eli historiakuva ja historiatietoisuus. Purhonen on myös tietoinen aiemmista tutkimuksistani, koska viittaa *Kenen sukupolveen kuulut?* -teokseen (2008) sisältyvässä artikkelissaan pro gradu -tutkielmaani vuodelta 2004.

Historiallisen Aikakauskirjan sisällöstä voi keskustella myös Internetissä:
<http://agricola.utu.fi/keskustelu/>

Syvälouotaus

Elina Vuola

Sivistämistä, käännättämistä ja kansainvälistymistä

Elina Vuola arvioi neljäntoista suomalaisen eri alan tutkijan kokoaman teoksen *Kaikille kansoille – lähetystyö kulttuurien vuoropuheluna*.

Uskonnontutkimuksen kentän tarkastelu on uskonnontutkijalle kiinnostavaa. Teologian ja uskontotieteen ulkopuolella uskonto eri ulottuvuuksineen on helposti osoittautunut ilmiöksi, jota joko ei tarvitse tutkia ollenkaan tai jota tutkittaessa ennako-oletuksista ei tarvitse luopua tai josta voidaan esittää yksipuolisia voimakkaita ja tarkemmin perustelemattomia väitteitä.

Yliopisto-opettajan roolissa olen toisinaan ajatellut, että tilanne ei välttämättä tule myöskään muuttumaan paremmaksi, kun ”ET-sukupolveksi” nimeämäni joukko tulee yliopistoon. Kun opetin alue- ja kulttuurintutkimuksen johdantokurssilla uskontoon liittyviä kysymyksiä, opiskelijapalautteessa toistuva teema oli se, että olisi ollut hyvä saada enemmän tietoa myös kristinuskosta ja erityisesti luterilaisuudesta. Yliopistossa on kasvava määrä opiskelijoita, joilla ei ole uskonnollista kotikasvatusta, jotka eivät ole käyneet rippikoulua ja jotka eivät ole saaneet minkäänlaista uskonnonopetusta. Yleissivistyksen kannalta tämä asettaa erityisen tärkeän

haasteen elämänkatsomustiedon – ja ehkä historian – opetukselle kouluissa. Uskonnollinen yleissivistys ja lukutaito ovat kulttuurisen itsemäärityksen kannalta olennaisia, mutta globaalisti ajatellen myös välttämättömiä.

Se, että uskonnosta ja sen eri puolista tuotetaan vivahteikkaita ja spesifejä monitieteisiä tutkimuksia, on siis mitä suotavinta. Tuore tutkimusote ja näkökulmat valaisevat uudella tavalla koko kohdettaan, tässä tapauksessa ”lähetystyön suurta kertomusta”. Ideologisten ja yleistävien väitteiden sijaan lukija saa sekä tietoa että uusia ajatuksia ja oivalluksia.

Neljäntoista eri alan tutkijan kokoama teos oiva esimerkki siitä, kuinka tutkimuksen stereotyyppioita voidaan purkaa ja tutkimuskohteesta saada aivan uusia merkityksiä esiin, kun perusoletuksia muutetaan, ollaan itsereflektioivia ja kun tutkijajoukko on aidosti monitieteinen. Opus osoittaa, kuinka itse ”lähetystyö” voidaan ymmärtää muunakin kuin pakanoiden pakko-käännättämisenä tai eurooppalaisen siirtomaavallan myötäilynä.¹

Ei liene sattumaa, että kirjoittajien joukossa on paljon historioitsijoita. Loppujoukko koostuu teologeista, kulttuurintutkijoista ja yhdestä antropologista. Historioitsijalle lähetystyön tutkiminen tarjoaa edelleen tutkimattomia arkistolähteitä. Uudet tutkimuskysymykset avaavat tuttu-

1. *Kaikille kansoille. Lähetystyö kulttuurien vuoropuheluna*. Toim. Seija Jalagin, Olli Löytty ja Markku Salakka. Historiallinen arkisto 131. SKS 2010. 368 s.

jakin lähteitä uusilla tavoilla. Tuoreet näkökulmat kertovat lähetystyöstä tarinaa, jota harvemmin on kuultu, eikä kyse ole apologettisesta suhteesta tutkimuskohteeseen (”ei lähetystyö nyt pelkästään pahaa ollut”), vaan aidosti siitä, että uudet kysymykset antavat myös uusia vastauksia. Niinpä kirjan artikkelien kautta avautuu maisema, jossa lähetystyötä voidaan tarkastella suomalaisen(kin) kansainvälistymisen historiana, varhaisena antropologisena ja etnologisena tutkimuksena sekä kulttuurien vuorovaikutuksena, jossa kummankin osapuolen aiemmat käsitykset muuttuvat.

Johdannossa kirjan toimittajat kirjoittavat: ”Kristilliset lähetystyöntekijät ovat ryhmä, jota uskonto liikuttaa paikasta toiseen ja joka myös kuljettaa uskonnollisia kulttuureja mukanaan. Kulttuurienvälisen vuoropuhelun kannalta lähetit ovat kiinnostavia siksi, että he toimivat ruohonjuuritasolla ja heillä saattaa olla erinomainen paikalliskulttuurien ja kielten tuntemus.” Tässä mielessä kirjassa ja sen tutkimusotteessa on kyse mikrohistoriasta – lähetystyöstä väsyksiin asti esitettyjen makrotason väitteiden sijaan. Tutkimusote ei kiistä lähetystyön monella tavalla ongelmallista suhdetta länsimaisen kulttuurin ja kolonialismin juurruttamiseen, vaan kiinnittää vaihteeksi huomiota toisiin asioihin ja kysymyksiin. Lähetystyötä tutkimalla ”pääsee tarkastelemaan juuri tällä hetkellä ajankohtaista ongelmaa eli uskontojen ja uskonnollisten kulttuuripiirien ja niiden edustajien dialogia ja vastakainasettelua”, kuten kirjan toimittajat toteavat.

Monta tutkijaa eri tieteenaloilta yhdistävä artikkelikokoelma on yksi humanistis-yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen vakiotyyppi. *Kaikille kansoille* -kirja on esimerkki lajityypin vahvuuksista ja heikkouksista. Yhtäältä eri aloja edustavien tutkijoiden tekstit tuovat yhteiseen tutkimuskohteeseen aitoa monitieteisyyttä, toisaalta johdannossa ennakoitu yhteys artikkelien välillä jää melko ohueksi. En tiedä, miten kirjan teksti on koottu, mutta vastaavanlaisia artikkelikokoelmia itsekin tehneenä uskallan suositella sitä,

että kirjoittajat lukisivat toistensa tekstit ja antaisivat niistä palautetta. Se ei poista lajityypin lähtökohtaista ongelmaa, kavalkadimaisuutta, mutta luo punaista lankaa ja keskustelua artikkelien välille.

Monialainen lähetystyön tutkimus

Kirjan tekijöiden mukaan heitä yhdistää kysymys: Millaista lähetystutkimusta Suomessa tehdään? Näyttäisi siltä, että historian tutkimus ja teologian eri oppiaineet ovat tutkimuksen keskiössä. Se saattaa kertoa siitä, että historian ja teologian aloilla alussa mainitsemani uskontoon liittyvä yleissivistys ja lukutaito ovat edelleen olennainen osa alan itseymmärrystä. Kiinnostavia kysymyksiä ovat, eikö suomalaisessa uskontotieteessä tutkita lähetystyötä millään tavalla ja kertooko vain yhden antropologin mukanaolo suomalaisen antropologian suhteesta lähetystyön tutkimukseen. Ainakin ”oman” kulttuurin tutkiminen – mitä suomalaisen lähetystyön tutkiminen on sen lisäksi, että siinä tutkitaan ”toista” – ei ole ollut suosittua antropologiassa kuten ei uskontoantropologiaakaan. Olisikin mitä suotavinta, että laadukkaan historian tutkimuksen lisäksi lähetystyön tutkimus vahvistuisi muillakin aloilla.

Yksi kiinnostava – ja kirjasta kokonaan puuttuva – alue, jossa lähetystyötä olisi syytä tutkia, on kehitysmaatutkimus. Kansainvälisesti tällaista tutkimusta on viime vuosina alettu tehdä, mutta Suomessa se on vielä melko vähäistä. Lähetystyö, lähetysjärjestöt ja uskontopohjainen kehitysyhteistyö asettavat kuitenkin kiinnostavia ja vaikeitakin kysymyksiä kehitysmaatutkimukselle, joka Suomessa on ollut hyvin yhteiskuntatieteellisesti painottunutta. Kuten Ruut Lemmetyinen artikkelissaan toteaa, suomalaisen Afrikkaa koskeva tieto oli pitkään juuri lähetystyöntekijöiden tuottamaa.

Oiva esimerkki lähetystyön keskeisiä kysymyksiä ja ongelmia vivahteikkaasti tulkitsevasta tekstistä on Kari Miettisen artikkeli, joka pohtii sivistämisen ja käännyttämisen suhdetta suomalaisten lähetystyössä Ambomaalla 1900-lu-

vun alussa. Koulutoiminnalla oli alusta alkaen merkittävä rooli lähetystyössä. On edelleen tavallista kuulla äänenpainoja, joissa korostetaan lähetystyön suurta merkitystä jonkin alueen koulutustason kohottamisessa ja – ainakin Ambomaalla – kirjakielen luomisessa. Tähän liittyy usein siitä muistuttaminen, että myös tyttöjä ja naisia alettiin kouluttaa. Tämä kaikki on totta, mutta Miettisen teksti osoittaa kuinka monenlaisia mielipiteitä läheteillä näistä asioista oli. Toisin sanoen itse lähetystyön ideasta on aina käyty – ja käydään edelleen – neuvottelua.

Suomalaisen lähetystyön *grand old man* Martti Rautanen oli konservatiivisemman linjan edustaja, jonka mukaan sivistyksen levittäminen ei ollut lähetysten tehtävä. Osa hänen alaisistaan oli tiukasti eri mieltä. Miettisen artikkeli osoittaa myös, että ei-uskonnollisen aineksen lisääminen opetuksessa ei aina ollut seuraustan näkemisestä itseisarvona, vaan pikemminkin ulkoisista tai käytännöllisistä syistä: pätevän työvoiman tarve tai kilpailu toisten lähetysjärjestöjen kanssa. Mitä naisten asemaan tulee, Miettisen mukaan suomalaislähetit suhtautuivat erityisen kielteisesti vieraan kieleen (afrikaansin tai englannin) opettamiseen juuri naisille, koska kielitaidon pelättiin johtavan sekularismin ja vääränlaisiin vaikutteisiin.

Lähetystyön ja ehkä jopa suomalaisen itsemääräyksen kannalta on tärkeää havaita, että on yhtä ongelmallista väittää lähetystyön olleen vain ja kokonaisuudessaan haitallista kuin antaa ymmärtää, että juuri (suomalainen) lähetystyö olisi pyyteettömästi kristillisen ihmiskuvan perusteella parantanut vaikkapa naisten asemaa.

Miettisen artikkelin esiin nostamat asiat liittyvät kiinnostavalla tavalla aivan akuutteihin lähetystyötä koskeviin keskusteluihin: syksyllä 2011 Helsingin seurakunnat epäivät taloudellisen tukensa lähetysjärjestöiltä, jotka eivät hyväksy naispappeja tai homoseksuaalisia suhteita. Niiden, toisin kuin evankeliumin ytimen, kat-

sotaan edustavan länsimaista hapatusta, joka on toisissa kulttuureissa vierasta.

Markku Salakka puolestaan tarkastelee 1970–1980-lukujen suomalaisten uskonnon oppikirjojen välittämää kuvaa vieraiden kulttuurien lapsista. Hänenkin artikkelinsa tarjoaa mielenkiintoisen kaikupohjan nykyisille keskusteluille monikulttuurisuudesta ja ”toisista”. Kehitysmaiden lapset esitetään erilaisten kriisien – sairauksien, köyhyyden, koulutuksen puutteen ja ihmiselle ongelmallisten luonnonolojen – kautta. Aiemman lähetystyön ”pelastumiskurssi” korvautuu maallisemmalla ”kehitysapudiskursilla”. Lähetystyöntekijät auttavat: he ovat lääkäreitä, sairaanhoitajia ja opettajia, mutta kulttuurinen vastakkainasettelu säilyy.

Kirjan jälkimmäinen osa on metodipainotteinen: Miten lukea lähetystyöntekijöiden tuottamia aineistoja? Mitä ne kertovat paikallisesta kulttuurista? Mitä ne kertovat läheteistä ja lähetystyöstä itsestään? Mitä suomalaisille tapahtui aivan toisenlaisessa kulttuurissa, raskaissa olosuhteissa? Millaista itsereflektiota tutkijalta vaaditaan hyvin spesifin, jopa ”omakielisen” (lähetyksen ja uskonnon kielellä tuotetun), aineiston äärellä? Kirjan viimeisessä artikkelissa Mika Vähäkangas piirtää suomalaisen missiologian kentän osoittaen, että edes teologian alalla ei ole mitään yhtä tietynlaista lähetykseen liittyvää tutkimusta.

Tietystä hajanaisuudestaan huolimatta *Kaikille kansoille* on tuore, kiinnostava ja lisätutkimuksen pariin houkutteleva. Se osoittaa millaista monitieteinen uskonnotutkimus voi olla. Teologin kysymykset samalle tutkimuskohteelle ovat toisenlaisia kuin antropologin tai historioitsijan, mutta yhteistyö tuottaa kohteesta uudenlaista ymmärrystä. Ehkä seuraava askel suomalaisessa lähetystutkimuksessa on katseen siirtäminen myös nykypäivään ja sen keskusteluihin, joilla – kuten *Kaikille kansoille* osoittaa – on usein pohjansa menneisyydessä.

Arvosteluja

Lääkinnällisen historian tietokirja

Heikki S. Vuorinen: Taudit, parantajat ja parannettavat. Lääketieteellinen historia. Vastapaino 2011. 367 s.

Ihmisen siirtyminen pyynti- ja keräilykulttuurista maatalouden harantajaksi johti myös hänen tautikirjonsa laajenemiseen. Yhtenä syntipukkina on pidetty ihmisen käyttöön valjastettuja eläimiä. On esimerkiksi ajateltu, että tuberkuloosia aiheuttava mykobakteeri olisi levinnyt naudoista ihmiseen. Heikki S. Vuorisen teos *Taudit, parantajat ja parannettavat: lääketieteellinen historia* kuitenkin paljastaa, että tämä näkemys on todennäköisesti virheellinen. Uusi tutkimus on näet osoittanut, että kyseisen bakteeri oli kehittynyt ihmisessä tuberkuloosia aiheuttavaksi jo ennen maatalouteen siirtymistä ja että nautojen vastaava taudinaiheuttaja olisi kehittynyt vasta myöhemmin.

Tämä esimerkki kuvaa Vuorisen teoksen keskeisintä antia. Vuorinen pyrkii kirjassaan luomaan uusimman mahdollisen tutkimuksen valossa kokonaiskuvan tautien, parantajien eli käytännössä lääkäreiden ja potilaiden yhteydestä eri aikakausien erilaisessa historiallisessa tilanteessa. Tässä työssä hän

pystyy oikomaan monia oppikirjoihin ja populaariteoksiin pinttyneitä virheitä. Erityisen antoisa kronologisesti esihistoriasta tulevaisuuden visioihin etenevä teos on tässä suhteessa esihistorian, keräily- ja pyyntikulttuurin sekä varhaisten korkeakulttuurien osalta. Kuvanaiden aikakausien sairauksista on parin viime vuosikymmenen aikana tarkentunut uudehkojen tutkimusmenetelmien kuten paleopatologian, luututkimuksen ja geenitutkimuksen avulla. Tätä uutta tietoa Vuorisen kirjassaan kutkuttavasti jakaa. Toki helmiä on kirjassa kautta linjan. Thukydideen kuvaama Ateenan rutto oli paleomikrobiologisen tutkimuksen mukaan mahdollisesti lavantautia. Thukydideen Peloponnesolaissotien kuvaus puolestaan mahdollistaa Vuorisen mukaan taudin määrittämisen piikkukuumeksi. Vuorinen kuitenkin aivan oikein korostaa sitä, miten ongelmallista on yrittää tunnistaa menneisyyden tauteja nykypäivän käsitteistöön ja taudinkäsityksen valossa. Varovaisuutensa ansiosta Vuorinen myös välttää monen tieteenhistorian helmasynnin: edistyksen historian kirjoittamisen.

Aikakausista Vuorisen pääpainopiste on antiikissa ja ”pitkässä 1800-luvussa”, joita hän pitää ratkaisevina lääketieteen kehitykselle. Antiikin Kreikassa alkoi kehittyä länsimainen rationaalinen lääketiede, kun taas valistuksen ja ensimmäinen maailmansodan välisenä aikana luotiin konkreettisesti

nykypäivän koululääketieteen perusta. Koko ”lääketieteellisen” historian kattavassa teoksessa painopisteiden valinta on täysin hyväksyttävää, jopa välttämätöntä, joskin murros antiikin lääketieteen perinnön säilyttämisestä ja jalostamisesta kohti ”modernia lääketiedettä” alkoi jo vähintään parisataa vuotta ennen valistusaikaa.

Vuorinen on tarkoittanut teoksensa oppikirjaksi lääketieteen opiskelijoille. Opetusfunktiota korostavat jokaisen luvun alkuun sijoitetut lyhyet tiivistelmät, joissa kuvataan muutamalla sanalla aikakautta sinällään, sen tyypillisiä tauteja, potilaita ja parantajia sekä luonnehditaan aikakauden ”lääketieteellisen historian” lähteitä kuin myös lukuisat tietolaatikat keskeisistä aikakauden tapahtumista, kaaviot, kartat ja erilliset tietolaatikat. Tietokirjaluonne tarkoittaa myös sitä, että teos perustuu pääsääntöisesti tutkimuskirjallisuuteen.

Vuorinen kertoo kirjoittavansa lääketieteellistä historiaa, joka hänen mukaansa eroaa lääketieteen historiasta. Kun jälkimmäinen on Vuorisen tulkinnan mukaan lääketieteen oppihistoriaa, niin lääketieteellinen historia kattaa oppihistorian ohella ”terveyden ja sairauden, terveydenhuollon ja parannusta hakevien potilaiden historian” sijoitettuna sosiaaliseen ja yhteiskunnalliseen kontekstiin. Vuorinen lainaa lääketieteellisen historian käsitteen edesmenneeltä lääketieteen historian gurulta Roy

Portilta, joka antoi mainiolle teokselleen *The Greatest Benefit to Mankind* alaotsikon ”a medical history”. Vaikka anglosaksisessa historiankirjoituksessa ”history of medicine” ja ”medical history” ovatkin usein synonyymeja, Vuorinen ilmeisesti haluaa korostaa kokonaisvaltaisempaa näkökulmaansa. Sinällään tämä ei ole uutta. Lääketieteen historiassa kokonaisvaltainen ote on ollut trendi jo muutaman vuosikymmenen ja otettu huomioon jo monissa muisakin kuin Porterin tekemissä lääketieteen yleisesityksissä. Hyviä esimerkkejä ovat jo 1990-luvulla julkaistut Mirko D. Grmekin toimittama *Storia del pensiero medico occidentale* ja Cambridgen yliopiston tutkijoiden kirjoittama *The Western Medical Tradition*. Esikuviansa tavoin Vuorinen keskittyy länsimaisen lääketieteen historiaan ja on onnistunut tavoitteessaan melkoisen hyvin. Vain ”potilas” jää melko anonyymiksi, mikä johtuu suurelta osin lähdemateriaalin ja asiaa koskevan tutkimuskirjallisuuden vähydestä. Teoksessaan Vuorinen on joka tapauksessa laajentanut perspektiiviään vuonna 2002 ilmestyneestä teoksestaan *Tauti(n)en historia*, joka nimensä mukaisesti käsittelee tautien ilmenemistä historiassa.

Näkökulma taudit, parantajat ja parannettavat on peräisin hippokraattisesta lääkärin valasta. Sen mukaan ”käytännön lääkärin toimessa on kolme tekijää: sairaus, potilas ja lääkäri”. Antiikki tulee esiin myös kirjan päättävässä luvussa, jossa Vuorinen luo katsauksen mahdolliseen lääketieteelliseen tulevaisuuteen. Hänen mielestään sairautta on viime aikoina alettu tulkita yksilölliseksi prosessiksi, jolloin hoidonkin olisi välttämättä oltava yksilöllisempää. Tässä on havaittavissa antiikin lehtien havina. Antiikin Kreikassa kehitellyn lääketieteen teorian mukaan kullakin ihmisellä oli hänelle itselleen tyypillinen terveydellinen ta-

sapainotila. Siksi myös sen järkkyminen, sairastuminen, oli aina hyvin yksilöllistä.

– TIMO JOUTSIVUO

Etninen muukalaisuus kuningassaagoissa

Sirpa Aalto: Categorizing Otherness in the Kings' Sagas. Dissertations in Social Sciences and Business Studies no. 10, Publications of the University of Eastern Finland, 2010. 236 s.

Sirpa Aallon väitöskirja on tärkeä tutkimus siitä, miten etnistä muukalaisuutta kuvataan muinaisnorjankielisissä kuningassaagoissa. Yksi väitöskirjan vahvuuksista on se perusteellinen työ, jonka Aalto on tehnyt perehtyessään islantilaisiin ja norjalaisiin historiateoksiin 1100-luvun lopulta ja 1200-luvun alusta. Tuona aikana Norja vakautti asemansa suurvaltana pohjoisessa Euroopassa. Aihe kiehtoi esimerkiksi islantilaista Snorri Sturlusonia, joka kirjoitti muun muassa esityksen Norjan kuninkaiden historiasta.

Skandinaavinen historiankirjoitus oli erityisen runsasta 1200-luvun alussa, ja Aallon on ymmärrettävästi täytynyt tehdä valikointia tekstien välillä perusteellisempaa analyysia varten. Hän on valinnut kaksi norjalaista saagaa eli lyhyen *Ágrip*-kuningassaagan ja *Fagrskinna*-saagan sekä kaksi islantilaista saagaa eli *Morkinskinna* ja Snorrin *Heimskringlan*. Teokset on kirjoitettu noin aikavälillä 1190–1235, joten Aallon on ollut mahdollista hahmottaa muukalaisuuskuvaa rajatulla ja tarkeällä aikakaudella Norjan historiassa.

Aalto tutkii muukalaisten kuvaamista saagoissa eikä niinkään muukalaisten itseymmärrystä. Analyysin kohteena on saagojen antama kuva vendeista, suomalaisista, saksalaisista, tanskalaisista ja muista kuvausten kohteista.

Aaltoa on innoittanut Annales-koulun kollektiivisen mentaliteetin käsite ja myös Aron Gurevichin historiallisen atopologian traditio, jossa mentaalinen maailmankuva on tutkimuksen keskiössä. Tuodakseen näkyville eroja muukalaisuuden asteessa Aalto soveltaa antropologi Thomas Hylland Erikseenin tutkimuskäsitteistöä, jossa tehdään ero analogisen muukalaisuuden (ne, jotka ovat melkein kuin ”me”) ja digitaalisen muukalaisuuden (ne, jotka ovat täysin erilaisia kuin ”me”) välille. Näin ollen Aalto ei voi käyttää ”etnisyyttä” muukalaisuuden peruskategoriana: ”ei voi olettaa, että vain etniset eroavuudet olisivat olleet keskiajalla muukalaisuuden kriteeri” (s. 24). Näin kriteereiksi voidaan ottaa myös muita teologiaan ja maailmankuvaan yleisemminkin liittyviä kategorioita.

Ensimmäisessä luvussa Aallon analyysi koskee seutuja, jotka ovat lähinnä Norjaa. Norjalaisilla kuninkailta oli usein yhteenottoja tanskalaisista, ruotsalaisten, saksien ja englantilaisten kanssa. Aalto osoittaa, että viimeksi mainitut olivat etupäässä analogisesti toisenlaisia: he olivat varsin samanlaisia kuin ”me”, ja taistelut olivat leimallisesti poliittisia ja strategisia. Tämä tulos ei ole kovin yllättävä, mutta se on yhtä kaikki hyödyllinen analyysi pohjustettaessa seuraavaa jaksoa, jossa huomion kohteina ovat suomalaiset, bjarmit ja *blámenn* (”mustat miehet”). Nämä ryhmät esitettiin mielellään pakanoina, siis vastakohtana niille kristillisille arvoille, joista saagojen sepittäjät ja heidän yleisönsä olivat itse osallisia. Tässä kohtaa erityisesti suomalaiset, usein saamelaisiin samaitettuina, ovat kiinnostavia, sillä he

eivät maantieteellisesti lähellä Norjaa mutta olivat henkisessä maailmankuvassa kaukana norjalaisista.

Loppuluvussaan Aalto tutkii saagojen episodeja, joissa "meriryhmällä" oli suhteita "toisten" kanssa, erityisesti kaupan, matkojen ja avioliittojen välityksellä. Tässä luvussa tarkastellaan myös "me-ryhmän" sisäisiä ryhmiä, esimerkiksi sitä, olivatko naiset ulkopuolisia tai jossain muunlaisessa suhteessa *hirdiin* eli kuninkaan saattueeseen ja neuvostoon.

Aalto pääättelee, että kristinuskon tulo Olav Tryggvasonin aikana on käännekohta, ja esimerkiksi Heimskringla tuli tutuksi Olav Tryggvasonin aikana, jolloin pakanaus tuomittiin suorasanaisemmin ja nähtiin toiseutena. Yhtä lailla olisi ollut kiinnostavaa lukea systemaattisempi analyysi siitä, kuinka muukalaisia kuvattiin esikristillisenä aikana, jolloin uskonnolla ei ollut suurta merkitystä. Suomalaisia (*finnar*) pidettiin muukalaisina myös esikristillisessä kuningassaa- gojen osassa. Aalto soveltaa tässä kohtaa muinaisnorjalaisen mytologian tutkimusta. Mytologisessa yhteisössä jättiläiset ymmärrettiin vaarallisina periferian mahteina, joilla kuitenkin oli hallussaan myös elintärkeää tietoa ja resursseja, joita jumalien, "me-ryhmän", täytyi saada omakseen. Tämä teki sosiaaliset kontaktit välttämättä mutta myös vaarallisiksi ja joskus väkivaltaisiksi. Tässä yhteydessä on asianmukaista soveltaa Gurevichin ja Kirsten Hastrupin antropologista tutkimusta, joka asettaa kotitalouden tai maatilan muinaisnorjalaisen maailmankuvan keskiöön. Suuntaamalla huomion sosiaalisiin kontakteihin viholliskuvista huolimatta Aallon analyysi on dynaamisempaa kuin monen muun historiallisen antropologian tutkijan.

Kuitenkin joitakin osa-alueita olisi voitu käsitellä perusteellisemmin. Voisi esimerkiksi kuvitella,

että oli olemassa samanaikaisesti useita keskuksia riippuen siitä, kenen näkökulmasta on kyse: talon, kuninkaan vallan vai kristinuskon. Väitöskirjassa voi havaita pyrkimyksen yhtenäisen maailmankuvan luomiseen. Se on myös selkeästi ilmaistu johdannossa, jossa latinankielisiä tekstejä on jätetty pois, koska ne olisivat vaikeuttaneet maailmankuvan esittämistä. "The source material would be too heterogeneous to give a coherent picture of a mental worldview" (s. 23). Lähtökohta on hieman ongelmallinen, koska toisaalta sitä ei voida sulkea pois, että latinankielinen kristillinen perinne vaikutti kuningassaa- goihin – molemmissa on kyse toiseuden lajityypistä ja luokittelusta – toisaalta latinankieliset lähteet ovat voineet toimia vertailukohtana tai kontrolliryhmänä.

Lähteiden valinnasta johtuu myös se, että mielenkiintoisia episodeja samanaikaisista teksteistä jää analysoimatta. *Historia Norwegie* -teoksen seita- ja šamaani-episodeja on kuvailtu, mutta *Pasio et miracula beati Olavi* -legendasta ei ole otettu mukaan kohtaa, jossa kuvataan norjalaisia ja suomalaisia pyytämässä kalaa rinta rinnan. Kirkon maailmakuva oli hyvin ajankohtainen Sverren saagassa, mutta sitäkään ei analysoida väitöskirjassa. Kuningas Sverreä (1177–1202) itseään kutsuttiin *membrum diaboliksi*, paholaisen kätyriksi, mutta saaga puolustaa kuningas Sverreä sillä, että hän oli tulokas periferiasta, pappi Färsaarilta, ja niin "ulkopuolelta", että hänen nousunsa Norjan kuninkaaksi riippui Jumalan armosta. Näin ollen voi tulkita, että kyse oli jännityksestä samanaikaisten mutta erilaisten maailmankuvien välillä tai kenties saman mutta monitulkintaisen maailmankuvan sisällä.

Sverren saaga olisi voinut myös auttaa analysoimaan kuvaa sakseista. Sekä Sverren saagasta että samanaikaisesta Saxo Grammaticuksen *Gesta Danorum* -teoksesta

käy ilmi laajalle levinnyt epäluulo sakseja kohtaan, ensin mainitussa heidän juominkiensa takia, jälkimmäisessä heidän turmeiltuneiden tapojensa vuoksi. Olisi ollut mielenkiintoista nähdä, mitä Aalto olisi saanut irti Haakon Haakoninpojan saagasta, joka on kirjoitettu 1260-luvun lopulla. Siinä kerrotaan, kuinka *blámenn* (maureja ja arabeja) tuli Norjaan osana keisari Fredrik II:n lähetystä.

Työssä olisi voinut myös tehdä enemmän vertailua tutkimukseen, joka koskee muualla Euroopassa tapahtuneita kulttuurisia kohtauksia. Esimerkiksi R. I. Moore kyseenalaistaa sen, että kaikki muukalaisryhmät, juutalaiset, harhaoppiset, spitaaliset, sodomiitit, saraseenit jne. todella olisivat olleet saman viholliskuvan muunnelmia. Uskon, että Aalto on tästä eri mieltä, koska hän korostaa juuri toiseuden eri kategorioita. Päteneekö tämä samalla myös digitaalisesti toiseen? David Nirenberg on puolestaan korostanut, että muukalaisten demonisointi ei estänyt arjen sosiaalisia kontakteja maurien, kristittyjen ja juutalaisten kesken. Viholliskuva aktivoitui, kun kyse oli muista intresseistä kuten poliittisesta vallasta ja taloudellisista konflikteista. Ryhmäidentiteettejä pidettiin yllä väkivallan uhkalla, joka saattoi puhjeta konfliktiksi milloin tahansa. Tällaisen suhteen voi nähdä vallinneen myös suomalaisten ja norjalaisten välillä.

Toiveeni vertailusta muihin tutkimuksiin ei kuitenkaan vähennä vaikutelmaa hyvästä ja vankasta analyysistä toiseuden tuottamisen prosesseista. Usein tutkimukset voi erottaa niihin, jotka pannaan syrjään ja niihin jotka inspiroivat ja antavat uusia ideoita jatkokäytökseen. Aallon väitöskirja edustaa viimeksi mainittua tyyppiä.

– BJÖRN BANDLIEN

Baltian historia helposti aukeavassa pähkinänkuoressa

Andres Kasekamp: A History of the Baltic States. Palgrave Essential Histories, Palgrave MacMillan 2010. 250 s.

Kylmän sodan aikana ja sen päätyttyä ulkomailla syntynyt mielikuva Baltian maista suhteellisen samankaltaisina kansoina ja kulttuureina tuottaa yhä paineita myös historian yleisesitysten kustantajille. Brittiläisessä Palgrave Essential Histories -sarjassa on toki julkaistu tiiviitä yleisesityksiä mm. Tyynenmeren saarten, Brittein saarten ja Alankomaiden historiasta, mutta suhteessa siihen, miten vähän Baltian maista ja niiden menneisyydestä tiedetään globaalisti, olisivat Viro, Latvia ja Liettua kukin ansainneet omatkin yleisesityksensä.

Kun muistetaan, millainen kansojen, uskontojen, imperiumien ja ideologioiden törmäyskenttä Baltia on ollut sekä miten merkittävä välittäjä se on ollut kulttuurin, talouden ja tekniikan innovaatioiden osalta, ei aluetta voida eurooppalaisessaakaan mittakaavassa väheksyä.

Kansainvälisesti Baltian historian yleisesityksiä ei ole ollut liikaa tarjolla.¹ Nyt arvioitava Tarton yliopiston politologian professorin Andres Kasekampin 250-sivuinen *A History of the Baltic States* on tiivis lähihistoriaan keskittyvä teos. Alkuun on puristettu Baltian historia asutuksen alkamisesta noin 11 000 vuotta sitten jatkuen ensimmäiseen maailmansotaan. Kirjan jälkimmäinen puolisko käsittelee Viron, Latvian ja Liettuan vaiheita ensimmäisestä maailmansotasta nykyaikaan.

Valtiollis-poliittisen tapahtumahistorian päällekkävyä hallitsevuus sekä presentismin värittämä lähistoriaa painottava ote ovat suppeille yleisesityksille tyypillisiä piirteitä. Tämä on myös Kasekampin teoksen väistämätön lähtökohta; onhan kirja suunnattu suurelle yleisölle ja historian opiskelijoille, joiden oletetaan perehtyvän teoksen kautta ensi kertaa Baltian maihin ja niiden historiaan. Silti se edellyttää lukijalta jonkinmoista perustietämystä Euroopan ja Venäjän historiasta.

Oman vaativan lisänsä työhön tuo se, että Baltian geopolittinen historia 1200-luvulta 1700-luvun lopulle on hyvin vaiherikas sekä se, että alueella on vaikuttanut lukuisia voimatekijöitä ja muita kansoja virolaisten, liivilaisten, lätiläisten ja liettualaisten lisäksi. Kasekamp on suoriutunut tehtävästään varsin hyvin, sillä hän on kyennyt tiivistämään mukaan kaikki oleellimmat tapahtumat ja käännteet, mutta saanut silti tilaa mm. talouskehityksen, sosiaalisten olojen ja kulttuuri-ilmiöiden käsittelyyn. Tosin 1900-luvun osalta Baltian maiden kulttuuri jää valitettavasti painoarvoaan paljon vähemmälle käsitteilylle.

1900-luvun historian tutkijalle on hankalaa kirjoittaa vanhemmista ajoista ja varsinkin keskiajasta, mutta tässäkin ei ole juuri moitteen sijaa. Saksalaisen ritarikunnan hallitsema Vanhan Liivinmaan (karkeasti ottaen nykyiset Viron ja Latvian alueet) vaiheet 1200-luvulta 1500-luvun lopulle ja Puola-Liettuan suurvalta-aika 1500-luvulta 1700-luvulle limittyvät sujuvasti toisiinsa sekä osaksi laajempaa kertomusta Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan heikentyvästä otteesta ja Ruotsin, Puolan ja Venäjän tiivistävästä kamppailusta Itämeren itärannikolla.

Kasekamp piirtää historian pitkiä linjoja vertailevalla katseella. Liettuan vahva omaehtoisuus jo keskiajalla ja Puola-Liettuan suur-

valta-aika loivat liettualaisille toisenlaisen mentaliteetin, identiteetin ja tulevaisuuteen kantavan historiallisen kokemuksen kuin pohjoisille naapureilleen, minkä vaikutus näkyy Kasekampin mukaan niin 1800-luvun lopun kansallisten pyrkimysten heräämisessä kuin 1900-luvun historiassakin. Venäläistäminen ja myöhempi neuvostolaistaminen oli hieman maltillisempaa Liettuassa kuin virolaisten ja latviaalaisten asuttamilla alueilla. Myös liettualaisten ja puolalaisten välinen antagonismi näytteli suurta roolia 1900-luvulla, etenkin maailmansotien välillä, jolloin kiista Puolan miehittäjästä Vilnan alueesta esti tehokkaasti myös ns. reunavaltioiden sotilaspoliittisen yhteistyön.

Pitkä 1800-luku (1795–1917) saa Kasekampin esityksessä kiitetävästi huomiota; tuolloin muotoutuivat niin taloudelliset, sosiaaliset, ideologiset kuin kulttuurillisetkin edellytykset liettualaisten, latviaalaisten ja virolaisten kansallisuille projekteille. Myös Baltian vähemmistökansallisuudet, kuten baltiansaksalaiset, juutalaiset ja puolalaiset ovat mukana kuvauksessa.

1900-luvun osalta kertomus etenee vauhdikkaasti ja varsinkin maailmansotien välinen aika ja neuvostovalan aika jää osin luonnosmaisiksi. Esimerkiksi neuvostoaika Stalinin kuolemasta (1953) laulavaan vallankumoukseen (1987–1991) typistyy 14 sivuun ja vaikka Kasekamp saa tärkeimmät

1. Tuoreimmat teokset ennen vuotta 2011 ovat jo vuosikymmenen takaa. Tätä puutetta paikkaamaan on nyt julkaistu parikin laadukasta teosta. Professori Andrejs Plakansin 500-sivuinen *A Concise History of the Baltic States* (Cambridge Concise Histories, Cambridge University Press 2011) on laaja ja tasapainoinen perusesitys koko Baltian alueen historiasta.

käänteet ja nimet mahdutettua mukaan, ei asiaa tuntematon luki- ja saa varmaankaan selkeätä kokonaiskuvaa siitä, millaista neuvostolämää Baltiassa oli. Sen sijaan Baltian tie toiseen maailmansotaan ja miehityksiin sekä neuvostovallan aikaan on käsitelty monipuolisesti 23 sivun mitalla.

Tultaessa laulavaan vallankumoukseen, Baltian maiden itsenäisyyden palauttamiseen ja maiden 20 vuoden taipaleeseen Kasekampin oma asiantuntemus pääsee parhaiten esiin. Baltian maiden talous-, sosiaali- ja vähemmistöpoliittisten ratkaisujen erot ja samantyyppiset tulevat hyvin esille ja ne antavat hyvän pohjan ymmärtää maiden nykyisiäkin menestyksiä ja haasteita. Kaikki kolme maata ovat osa EU:ta ja Natoa, mutta poliittisilta järjestelmiltään sekä yhteiskunniltaan ne ovat omanlaisiaan, missä on heijastunut pitkään neuvostoajan ja laulavan vallankumouksen jättämä perintö.

Kasekamp kirjoittaa selkeätä ja käsitteillä konstailematonta, mutta silti rikasta englantia. Teoksen noottiapparaatti ja päälukukohtainen kirjallisuusluettelo sisältävät paljon lisätietoa ja ajantasaisen kattauksen tutkimuskirjallisuudesta. Kaiken kaikkiaan Kasekampin teos on vankka ja napakka perusteos kelle tahansa Baltian historiaan tutustuvalla.

– PERTTI GRÖNHOLM

Kokoelma Jerusalem kuningas- kunnan vaiheista

Letters from the East. Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th–13th Centuries. Translated by Malcolm Barber and Keith Bate. Crusade Texts in Translation 18, Ashgate Publishing Group 2010. xv + 188 s.

Malcolm Barberin ja Keith Baten kompakti lähdekokoelma näyttää esimerkillisellä tavalla, miten pelkän historiallisen materiaalin avulla voidaan selvittää merkittävän keskiaikaisen valtion historiaa. Kirja *Letters from the East: Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th–13th Centuries* sisältää silminnäki- jöiden kuvauksia tapahtumista, jotka liittyvät Jerusalem kuningaskunnan vaiheisiin ja kattavat periodin sen perustamisesta 1000-luvun lopusta sen ratkaisevaan tuhoon vuoteen 1291 saakka. Kuten nimestäkin voi päätellä, *Letters from the East* -kokoelman materiaali rajoittuu eri kirjoittajien kirjeisiin, jotka lähetettiin Lähi-idästä Eurooppaan 1100- ja 1200-luvulla. Osa kirjeistä on julkaistu aiemminkin, mutta nämä aikaisemmat painokset julkaistiin kokoelmissa, joita ei ole helposti saatavissa. Niissä oli myös useita epätarkkuuksia.

Lähdekokoelma ei ole tarkoitettu laajalle lukijakunnalle, sillä kirja sisältää ainoastaan kirjeiden tekstit ja siitä puuttuu selvitys niiden historiallisesta taustasta. *Letters from the East* on osoitettu asiantuntijoille ja tarjoaa hyödyllistä historiallista materiaalia, jota aiemmin löytyi yli sadan vuoden vanhoista laitoksista. Valikoidun materiaalin laatu korostaa kokoelman erityistä tie-

teellistä arvoa, sillä se koostuu ainoastaan ensi-käden lähteistä. Verrattuna tunnettujen kronikoiden kertomukselliseen luonteeseen tapahtumien varsinaisten osallistujien todistukset tuovat nykytutkijat lähemmäksi ristiretkien todellisuutta.

Merkittävin kirjeiden välittämä tieto on ristiretkeläisten käsitys Lähi-idän sotatoimien tarkoituksesta, joka tulee ilmi ensimmäisen ristiretken aikana lähetetyistä kirjeistä. Kirjoittajat selostavat niukasti aluevalloituksistaan, mutta korostavat sotatoimien erityistä uskonnollista merkitystä. Ritari-ihanteiden mukaiset sankariteot jäivätkin kertomusten olennaisiksi osiksi. Toisaalta ristiretkeläiset näyttävät pitäneen itseään ensisijaisesti pyhiinvaeltajina ja uskoivat Jumalan tuen olevan pääsyy heidän sotamenestykselleen. Kirjeissä on myös viittauksia siihen, että länsimaiset sotapäälliköt kykenivät käyttämään hyväkseen muslimivaltiaiden ristiriitoja.

Islamilainen maailma ei suinkaan jäänyt passiivisena odottamaan uusia roomalais-katolisia invaasioita. Barberin ja Baten valikoimat kirjeet kuvaavat tarkasti Jerusalem kuningaskunnan asukkaiden huolestumisen muslimisotavoimien asteittaisesta yhdistämisestä, joka huipentui Saladinin valloituksiin 1100-luvun toisella puoliskolla. Dramaattiset kuvaukset Saladinin invaasiosta ovat vaikuttavia todistuksia kuningaskunnan horjuvasta tilanteesta Aasian mantereella. Samat kirjeet tarjoavat tarkat tiedot Jerusalem kuningaskunnan sotilaallisesta rakenteesta. Raportit vuonna 1187 käydystä kuuluisasta Hattinin taistelusta täsmentävät kuningaskunnan sotavoimien määrää, ja kertomukset Palestiinan valloituksesta paljastavat, mitkä linnakkeet olivat kristillisen puolustuksen strategiaa päätukikohteita.

Barber ja Bate ovat kiitettävällä tavalla pyrkinneet esintuomaan 1200-luvun ristiretket, jotka ai-

heittomasti jäävät nykyisin historian kirjoituksissa vähemmälle huomiolle suosittuina tutkimuskohteina. Monet kirjeet todistavat Jerusalemin kuningaskunnan riippuvuuden Länsi-Euroopan sotilaallisesta ja taloudellisesta tuesta. Avunpyynnöt olivat yleisiä jo kuningaskunnan alkuvaiheessa, ja kirjeiden sisältö muuttui yhä vaativammaksi 1200-luvulla. Toisaalta länsimaisten sotajoukkojen tulo Lähi-itään ei suinkaan taannut kuningaskunnan turvallisuutta, sillä myöhemmät ristiretket yleensä päättyivät kristittyjen tappioon. Ristiretkien silminnäkijät etsivät selitystä vastoinkäymiselle ja useasti viittasivat kristittyjen heikkoon sotilaskuriin, joka johtui heidän sotapäälliköidensä välisistä ristiriidoista. Kirjeiden kirjoittajien näkökulmasta katsottuna kristittyjen heikkouden pääsyyinä oli kuitenkin hajanaisuus, joka hajotti Länsi-Eurooppaa paavinvallan ja keisareiden konfliktin vuoksi.

Kirjeet eivät keskity pelkästään sotatoimien kuvaukseen, vaan tarjoavat täsmäntävää tietoa Jerusalemin kuningaskunnan hallintorakenteesta ja sen taloudesta. Useat kirjeistä käsittelevät feodaalisia maanomistussuhteita. Erityisen kiinnostava on roomalaiskatolisten prelaattien välittämä tieto paikallisen kirkon hallintomuodosta ja taloudellisesta toiminnasta. Toisaalta kirjeet selvästi osoittavat, että kuningaskunnan talous ei ollut oma-vaarainen, vaan tarvitsi jatkuvaa tukea Länsi-Euroopasta. Valitettavasti kokoelmaan ei kuitenkaan ole osunut tietoa kaupankäynnin harjoittamisesta. Sitä vastoin luonnonkatastrofeista on melko paljon tietoa.

Tutkimuksellisesti kiitettävää on Barberin ja Baten pyrkimys esitellä Palestiinan kristittyjen hallitsijoiden yhteydenotot mongolivaltakuntaan. Muslimeja vastaan esittiin tukea myös Aasian kristityiltä. Runsaat maininnat yhteydestä Bysanttiin viittaavat puolestaan pyr-

kimyksiin päästä yhteisymmärrykseen kreikkalaisten keisareiden kanssa. Kuitenkin suurin osa kirjeistä paljastaa läntisten ja itäisten kristittyjen välisen epäluottamuksen ja heijastaa ristiretkeläisten aggressiivista asennetta kreikkalaisia kohtaan.

Letters from the East ei ilmeisesti ole kattava lähdekokoelma koko Jerusalemin kuningaskunnan historiaa ajatellen, mutta Barberin ja Baten päätavoitteena onkin esitellä aikalaisen henkilökohtaisia havaintoja Euroopan historian merkittävästä aikakaudesta. Lähteiden valinta on selvästi historiakirjoituksen määrittelemä, ja siksi se heijastaa nykytutkimuksen pääsuuntauksia.

– ROMAN HAUTALA

Peruskauraa viihdepakettina eli mitä esitetään yleistajuisesti

Teemu Keskisarja: Kyynelten kallio. Kertomuksia seksistä ja väkivallasta. Siltala 2011. 396 s.

Teemu Keskisarjan *Kyynelten kallio* on hankala kirja arvostella suomalaisen historiantutkimuksen perinteeseen perusmediaan, jollainen Historiallinen Aikauskirja on. Kyseessä on selvästi populaariksi tarkoitettu yleissivistävä – jos tietojen yksittäisiksi jäävistä seksuaalisista poikkeustapauksista katsotaan kuuluvan yleissivistykseen – historian viihdekirja. Käytän sanaa viihdekirja hyvässä merkityksessä, tarkoittaen että kirja on tarkoitettu viihdyttämään. Kirjan tarinat seksistä ja väkivallasta, Suomen ensimmäisistä nimeltä tunnetuista

homoista, eläimiinsekaantujista, raiskaajista ja ristiinpukeutujista, ja näiden saamista rangaistuksista hätkähdyttävät ja järkyttävät viihteen tavoin. Kyynelten kallion kaltaisista kirjoista kuuluisi sanoa, että se on erittäin onnistunut teos puhdasoppisuuden ajan suomalaisen yhteiskunnan ankarasta seksuaalisuuden kontrollista; kiinnostaviin tarinoihin pohjautuva, hyvin perusteltu ja loisteliaasti kirjoitettu. Tämä kaikki on aivan totta. Kun kuitenkin Keskisarja itse selvästi pyrkii provosoimaan keskustelua yleistajuisen historiankirjoittamisen luonteesta sekä käsillä olevan kirjan sivuilla että muissa esiintymississään haastatteluista juhlapuheisiin, tartunpa tässä haasteeseen. Kyseessä on myös keskustelu, joka suomalaisessa historiantutkimuksessa odottaa käymistään koko ajan ajankohtaisempana: mikä nykyisessä julkaisupolitiikassa ja julkaisufoorumien pistelaskennassa on historian tutkimuksen ja tiedon popularisoinnin tarve ja tarkoitus ja miten yleistajuistaminen tehdään?

Keskisarja on oikeassa sanoessaan, ettei suomalaisilla rikoshistorioitsijoilla – tai minkään muunkaan alan historioitsijoilla – ole varaa rajata lukijakuntaansa vain toisiin tieteenekijöihin. Jos lähdetään julkituodusta politiikasta, että on jonkinlainen velvollisuus osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun, on pakko julkaista jotain myös suomeksi. Jos haluaa julkaista suomeksi, tieteellisiä kustantajia on vähän ja muita on yksinkertaisesti mahdoton houkutella tarttumaan liian vaikeisiin teksteihin. On siis pakko popularisoida ja viihteellistää historiaa. Keskisarja on onnistunut siinä, mutta siinä on kuitenkin myös käsillä olevan kirjan ongelmien risteyspiste. Viihdyttävälle kirjoitustyyliille on uhrattu paljon.

Keskisarja sanoo tutkimuksen kielen olevan salakieltä, jonka käyttäjien kanssa hän ei ryhdy leikimään. Keskisarja sanoo kirjan

julkaisutilaisuudessa pitämässään puheessa:

”Rikoshistorian ei kannata viisastella performatiivisesta paradigmasta ja tietoposition diskursseista ja lainata käsitteitä käsittämättömiltä teoreetikoilta. Se on paitsi tarpeetonta myös valheellista. ’Tieteellinen’ kieli sovitaa uusia vaatteita asioille, jotka ovat pohjimmiltaan alastomia. Totuus ei löydy ranskalaisilta dekonstruktionisteilta lainatusta metodista, vaan sellaisesta kaurapuurosta, jossa on arkistojen alkuperäislähteitä ja niihin sisältyviä elämätarinoita. Eikä niissä lumppaperille kirjoitetuissa vanhoissa tuomiokirjoissa lue mitään diskursseja ja paradigmoja. Niissä lukee, että Matti löi Heikkiä tai Juho makasi Annan kanssa. Siinä kaikki – ja se on paljon”.¹

Samansäilytyksellisesti, osin samoilla ilmaisuilla, vaikka lainattavaksi turhan monisanaisesti, hän kirjoittaa kirjansa esipuheessa.

En ole koskaan edes kuullut historiantutkijasta, jonka mielestä ”hyvin” – tyylikkäästi ja elegantisti, selkeästi ja täsmällisesti – kirjoittaminen ei olisi tavoiteltavaa. Sen sijaan voidaan olla eri mieltä siitä, mitä ”hyvin” kirjoittaminen on. Pohjimmiltaan nämä mielipiteet liittyvät myös siihen, mitä historia ja historiantutkimus kunkin kirjoittajan mielestä ovat. Keskisarja on oikeassa, jos historia on lähteistä luettavissa oleva tarina tapahtumista ja asioista, joita voi ymmärtää, mutta joita ei ole tarpeen eikä lupa käsitteellistää. Tällaisessa menneisyydessä ei ole, tai ainakaan ei voi tutkia, ilmiöitä, joita lähteissä ei nimeltä mainita. Muu olisi lähteisiin lukemista, Keskisarjan sanoin valehtelua.² Jos taas historiantutkimusta pidetään tieteenalana, jonka tarkoitus on paitsi translitteroida ja nykykielistä menneisyydessä syntyneiden lähteiden kertomat tarinat, myös pohtia sitä, mitä väliä noilla asioilla oli silloin, kun ne tapahtuivat, tai mitä väliä niillä on meille nykyään,

asia muuttuu toisenlaiseksi. Tällainen historiantutkimus edellyttää tekijältään yhteistyötä muiden ihmisten – siis nyky-yhteiskunnan – ja myös muiden tutkijoiden kanssa. Ei voida puhua vain siitä, mikä on minun mielestäni tärkeää, vaan on mietittävä, onko sillä, mikä minun mielestäni on tärkeää, jotain yhteyttä siihen, mikä on muiden mielestä tärkeää. Siihen taas tarvitaan rinnastuksia, yleistyksiä ja käsitteellistämisiä. Omasta mielestäni tämän tiedon pimitäminen lukijalta on, jos ei nyt aivan valehtelua, ainakin puolittuuskien viljelyä.

Sekä seksuaalisuus että väkivalta ovat olleet uuden ajan alun tutkimuksen peruskauraa vähintään viimeisen kuudenkymmenen vuoden ajan. Arjen ja tavallisen ihmisen historia ei myöskään ole aivan ensi kertaa tutkijoiden tai historiantutkijain asialistalla. Keskisarja kuitenkin jättää seksistä ja väkivallasta sekä historiantutkimuksessa että muuten kokoajan käytävän keskustelun suurelta osin lukijan valistuneisuuden ja mielikuvituksen varaan. Silloinkin kun Keskisarja viittaa nimeltä muihin tutkijoihin, viittauksen sisältö on usein asian kannalta irrelevantti: Olli Matikaisen panos rikoshistoriantutkimukseen tulee kuitatuksi, kun hänen suuhunsa pannaan selitys termistä ”hyvä mies” (eräänlainen aisan kannattaja, s. 50) ja Jussi T. Lappalaisen pitkästä sotahistoriantutkimuksesta mainitaan toteamus, että ”vatsallaan marssivat” sotajoukot usein kärsivät ripulista (s. 207).

On totta, että käsitteellistämisessä käytetään nykyään kummallisia ulkomaankielisiä sanoja. On kuitenkin kysyttävä, onko yleistajuistamisessa tarpeen tyypistää niihin liittyvä keskustelu vai selittää tieteessä käytetty terminologia lukijalle niin, että asiaan vihkiytymätönkin sen ymmärtää – sekä nyt että törmätessään siihen joskus tulevaisuudessa? Terminologia ja käsitteet ovat tapa puhua asioista

yksityiskohtaisemmin ja niin, että muutkin tietävät, mistä puhutaan. Ne ovat kahvin, kaakaon ja rooboksen kaltaisia käteviä sanoja, joilla voidaan päästä nopeammin oikeaan asiaan tieteen kuumien juomien kupplissa. Niistä sopiminen on suomalaisilta kielenkäyttäjiltä onnistunut ennenkin, vaikka kielellisiä paineita englannin sijasta aikaisemmin aiheuttivat ruotsi ja venäjä – miksi se nyt yhtäkkiä muuttuisi mahdolltomaksi?

Hieman avomielisemmässä ”teoreettimetodologisten mölyjen” (Keskisarjan ilmaus sivulta 11) pohdinnassa olisi saattanut olla vastaus myös kirjan toiseen ongelmaan. Keskisarja ilmoittaa, että seksin ja väkivallan tarinoista raottuu ”räppänä arkeen, yhteiskuntaan ja ihmismieleen”. Hän onnistuukin kontekstoimaan – anteeksi, kertomaan mihin tarinat saattavat liittyä ja mitä taustoja niillä olisi saattanut aikakauden yhteiskunnassa olla – esimerkiksi tapauksensa pienoiselämäkertoja erinomaisen hyvin. Keskisarja saa selville, häntä itseään jälleen lainatakseni, että ”ajasta riippumatta piilee rikostarinoiden merkitys siinä, että joku marginaalinen pörkuparka voi kytkeytyä yhteiskunnan ja kulttuurin kokonaisuuteen”. Ongelma tulee siitä, että pienoiselämäkerrat kuitenkin jäävät yksittäisiksi esimerkeiksi, joiden yleisyyttä tai edustavuutta ei pohdita. Jopa tällainen vuosikausia noitia tutkinut ja noitia useimmiten aika

1. *Kyynelten kallion* julkistus Siltalassa tiistaina 13.9.2011. www.siltal-publishing.fi

2. Keskisarja ei tosin aivan kokonaan noudata omaa periaatettaan, sillä esimerkiksi sivulla 147 hän sanoo, että esimerkiksi kertomansa tarina eläimeensekaantujasta oli ”tavallinen yhdellä varauksella”: yleensä hänen kaltaisistaan ei jäänyt lähteitä lainkaan, koska he eivät jääneet kiinni.

tavalliseksi väittävä tutkija kuin al-lekirjoittanut joutuu nieleskele-mään muutaman kerran, kun eläimeensekaantujista, rakastajatta-rensa aviomiehen murhaajista ja ristiinpukeutujista puhutaan su-meilematta ”tavallisina ihmisinä” arjen historian termein. Metodit ja teorit ovat niitä keinoja, joilla yksittäisistä erimerkkita-pauksista saadaan aikaan yleistävää pohdin-taa ja tutkimustuloksia. Metodien ja teorioiden avulla syrjäytymisestä tai vallankäytöstä voidaan puhua yleisemmin, vaikka käsillä olisikin vain yksi satunnainen ja poikkeuk-sellinen esimerkki. On mahdollista että niiden avulla räppänestä olisi-kin sukeutunut ihan kokonainen ikkuna yksilöihin, yhteisöihin ja ih-missuhteisiin.

Rehellisesti sanottuna minä sitä paitsi löysin kirjasta kovin vähän seksiä mutta aika paljon enemmän väkivaltaa. Kirjassa ryyppätään, rais-kataan niin naisia kuin miehiä ja ilmeisesti muutama eläinparkakin, siinä tehdään huorin ja murhataan sekä lopuksi kidutetaan ja teloitetaan muutama syytetty raaoiin me-netelmin. Jos tämä on todellinen kuva esiteollisen ajan ”tavallises-ta” seksistä, on hämmästyttävää, että ihmiskunta ei kuollut suku-puuttoon. Kyllä kai suurimman osan tavallisesta seksistä sentään on täytyntä olla kaikkien osanotta-jjensa mielestä vähintään ihan ki-vaa – vaikka siitä ehkä onkin mää-rällisesti ja laadullisesti vähemmän raflaavia lähteitä? Seuraavan seksi-historiakirjan haluaisinkin lukea siit.

– RAISA MARIA TOIVO

Retkikunnan uskonnollisia kohtaamisia 1700-luvun pohjolassa

Osmo Pekonen: La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outhier en Suède en 1736–1737. Lapland University Press 2010. 363 s.

Harva väitöskirjamankelin läpikäy-nyt haluaa aloittaa prosessin alus-ta, niin palkitsevalta kuin ison työn valmiiksi saattaminen voi lopulta tuntuakin. Vielä harvempi tarttuu aiheeseen, joka on täysin toiselta tieteenalalta. Lisäksi kielivalintana ranska muun kuin romaanisen filo-logian alan julkaisukielenä on Suo-messa omanlaisensa kurioositeetti. Matematiikan dosentti Osmo Pe-kosen väitöskirjalla *La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outhier en Suède en 1736–1737* on silti muutakin kuin kurioositeettiarvoa.

Työ on hyväksytty Lapin yliopis-ton yhteiskuntatieteellisen tiede-kunnan matkailututkimuksen opi-aineessa, mutta aiheen vuoksi lähestymistapa ja menetelmät ovat pitkälti historian tutkimusta. Peko-sen väitöstutkimus tarkastelee us-kontojen kohtaamisia ranskalaisen retkikunnan tutkimusmatkalla Ruotsissa, lähinnä Tornionjokilaak-sossa 1736–1737.

Retkikunnan Ruotsiin tulon taustalla on 1700-luvun tiedepiire-jä askarruttanut kysymys maapal-lon muodosta: oliko se navoiitaan litistynyt vai pikemminkin venynyt, kananmunan muotoinen. Tiedet-tiin, että asia oli selvitettävissä tri-gonometrian ja tähtitieteen avulla mittaamalla leveyspiirin yhden tai useamman asteen pituus. Ranskan kuninkaallinen tiedeakatemia lä-hetti tätä tarkoitusta varten kaksi

retkikuntaa, toisen päiväntasaajal-le Peruun ja toisen napapiirille, Tor-niojokilaaksoon. Pohjoista astemit-tausretkikuntaa johti matemaatik-ko, tähtitieteilijä ja tutkimusmat-kailija Pierre Louis Moreau de Maupertuis ja mukana oli muitakin tunnettuja tiedemiehiä kuten Up-salan yliopiston professori, tähti-tieteilijä Anders Celsius.

Koska etenkin Maupertuis'n vä-rikäs elämä ja tieteellinen toiminta ovat olleet jo kauan tutkimusten kohteina samoin kuin retkikunnan kansatieteelliset havainnot – jotka ovat kiinnostaneet ja kiinnostavat edelleen niin kotimaista kuin kansainvälistä tutkijakaartia –, Peko-sen tutkijankatse on kääntynyt retkikunnan vähemmän tutkittuun jäseneen, pappi Réginald Outhie-riin (1694–1774).

Outhier on kiinnostava henkilö, sillä paitsi pappina ja sielunhoitaja-na, hän toimi myös retkikunnan kronikoitsijana. Väitöskirjassa läh-teenä käytetään muun muassa Outhierin matkapäiväkirjaa, joka ilmestyi Pariisissa 1744 (suomen-nettu nimellä Matka Pohjan perille vuonna 1975). Kronikoimisen li-säksi tieteestä monipuolisesti kiin-nostunut pappi osallistui käytän-nön maanmittaukseen ja piirsi karttoja. Pekonen on tehnyt ansiokkaasti Outhierin henkilöön liit-tyvää perustutkimusta Ranskan arkistoissa ja osoittaa väitöskirjas-saan joitakin aiempia käsityksiä virheellisiksi. Erityisesti suomalaisia kiinnostanee se, että samaisista ranskalaisista arkistoista Pekonen on löytänyt muun muassa eräitä ennen tuntemattomia karttoja ku-ten Tornion ja Piitimen kartat.

Väitöskirjan taustalla on Peko-sen pitkäaikainen kiinnostus Mau-pertuis'n ja tämän retkikunnan historiaa kohtaan. Tämä sekä kir-jojittajan vankka luonnontieteelli-nen tietämys tekee tutkimuksen tieteenhistoriallisesta kontekstista erityisen uskottavan. Esimerkiksi kalenterikysymys eli gregoriaani-sen, niin sanotun uuden tyylin

käyttäminen Ranskassa ja juliaanisen, niin sanotun vanhan tyylin käyttäminen Ruotsissa ja tämän vaikutus retkikunnan päivämääriin ja liturgisten juhlien viettoon osoitetaan havainnollisesti.

Kalenterikysymys ei ole vähäpätöinen historiallisten ajoitusten kannalta, ja Pekosen väitöskirjassa se liittyy myös tutkimuksen keskiöön, joka on uskontojen kohtaaminen. Valittua näkökulmaa kirjoittaja perustelee ajatuksella, että esimodernissa Euroopassa ihmisen identiteetti rakentui olennaisesti uskonnon pohjalta (s. 56). Toiseen Outhier kuuluu niiden harvakuisten katolisten pappien joukkoon, jotka vierailivat 1700-luvun pohjolassa (s. 131). Lisänä on ranskalaisten uskonnollinen liikehdintä ennen valistusta (s. 76), mitä Pekonen kontekstoi. On kuitenkin valitettavaa, ettei kontekstoinnissa – vaikka kuinka yleisessäkin – viitata juuri mihinkään tai kehenkään. Kontekstillakin on kontekstinsa! Ruotsin uskonnollisia liikkeitä esitellessä mainitaan sulkuviiteissä sentään muutaman tutkijan teos, mutta ilman sivunumeroita, tyyliin ”(Laine 1996)”. Läpi teoksen viitustekniikka on epätasaista: välillä viitteet ovat hyvinkin seikkaperäisiä, kun toisaalla niitä ei ole lainkaan.

Käytännössä uskontojen näkökulma keskittyy lähinnä katolisen ja luterilaisen maailman eli ranskalaisten ja ruotsalaisten/suomalaisien kohtaamiin. Matkalla Outhier havainnoi jonkin verran esimerkiksi Tukholman katolista ja kreikkalaiskatolista yhteisöä sekä näiden kirkkorakennuksia, mutta pohjoisessa oleskelun aikana ”lappalaisien” tavat tai uskonto eivät Outhieria juurikaan kiinnosta (s. 212) tai hän ei halua puhua niistä poliittisen tai uskonnollisuuden korrektiuden vuoksi (s. 297).

Kuten tekijä johtopäätöksissään toteaa, uskontoa on käytetty luenassa eräänlaisena kulttuurisena avaimena, joka avaa perspektiivejä

aikakauden ymmärtämiselle (s. 294). Kirjoitetun lähdemateriaalin suhteellista niukkuutta korvaa tässä semioottinen lähestymistapa, jonka Pekonen ilmoittaa toiseksi menetelmäkseen historiallisen lähestymistavan ohella (s. 23). Semiotiikan käytöllä tekijä tarkoittaa esimerkiksi pyrkimystä seurata joitakin historiallisia linjoja nykyhetkeen saakka, runsasta kuvien käyttöä samoin kuin sellaisen ”epätavallisen” lähdemateriaalin käyttöä kuin matkaesitteet, lastenkirjat ja sarjakuvat. Semioottista lähestymistapaa tekijä perustelee kulttuuriperintö- ja matkailuintresseillä: erilaiset merkit, ilmentymät ja representaatiot kiinnostavat turisteja.

Myös jotkut retkeen liittyvät sivupolut, kuten Planströmin siskosten tarina (*l'affaire des deux "Lapones"*), linkitetään kokonaisuuteen, vaikka ne eivät varsinaisesti pappi Outhieriin liitykään. Retkikunnan mukana Pariisiin halunneiden siskosten tragikoomisetkin vaiheet analysoidaan myös uskonnon kannalta, vaikka aikanaan skandaalinkäryinen juttu sisältää paljon muitakin аспекtejä. Joka tapauksessa tapauksen käsittely väitöskirjassa nostaa retkikunnan toiminnan inhimillisen tason esiin ja osoittaa tekijän kokonaisvaltaista paneutumista aiheeseen.

Vaikka tekijä sitoutuu pikeminkin soveltavaan (käytännölliseen tai empiiriseen) kuin teoreettiseen semiotikkaan, mistä edellistä usein harjoitetaan ilman semioottista teoria- ja käsitekehystä, olisi opinnäytetyössä voinut problematisoida sen käyttöä syvällisemmin. Tekijä viittaa lyhyesti matkailun ja matkojen semiotikkaan (*sémiologie des voyages et du tourisme*) ja luettelee joitakin tähän liittyviä keskeisiä tutkijoita, mutta ei tartu näiden tarjoamiin käsitteisiin kuten pyhiinvaellukseen (esim. Graburn 1977, Allcock 1988), rituaaliin (Cohen 1987) tai liminaaliin (Van Gennep 1909) eikä esittele asiaan liittyvää uudempaa

tutkimusta, esimerkiksi matkailun antropologiaa. Sen sijaan tekijä puhuu monumenteista ja muistin paikoista (*lieux de mémoire*) ja näiden ”pyhittämisestä” mainitsematta kuitenkaan Pierre Noraa tai ”muistamisen politiikan” tutkimustraditiota.

Varsinkin työn jälkimmäisen osan voi nähdä semioottisena osiona, missä esitellään yhtäältä retkikunnasta säilyneitä jälkiä, toisaalta varta vasten rakennettuja muistomerkkejä. Kuva-aineisto on poikkeuksellisen runsasta ulottuen hautakivistä postimerkkeihin, ja sen kerääminen on varmasti ollut mittava työ. Historioitsijan silmissä kuvälähteiden puutteellinen merkitseminen kuitenkin syö kuvamateriaalin arvoa lähteenä. Laajempi pohdinta siitä, mihin retkikunnan muistoa milloinkin on haluttu ja halutaan kiinnittää ja miksi, olisi tässä yhteydessä ollut relevanttia. Osa kuvista jää irrallisen, vaikkakin sinänsä mielenkiintoisen ”kuvituksen” asemaan. Sen sijaan tutkija esittelee esimerkkejä ulkomailta ja ideoi vastaavia matkailukäyttöön Tornionjokilaaksoon, mikä lienee matkailun väitöskirjassa sallittua.

Varsinaista väitettä tai eksplisiittistä tutkimuskysymystä en kirjasta löytänyt, ellei sellaiseksi lueta matkan yksityiskohtaista kuvaamista alkuperäislähteiden pohjalta keskittyen erityisesti uskonnollisiin kohtaamiin sekä näiden historiallista kontekstointia ja reseptiota myöhempinä aikoina. Tulkitsessaan uskonnollisten kohtaamisten kerrota Pekonen päätyy jonkinlaisen tieteellisestä uteliaisuudesta ja Tornionjokilaakson paikallisyhteisön vastavuoroisuudesta kumpuavan suvaitsevaisuuden olemassaoloon.

Tutkimus toimii mainiosti retkikunnan historian ja siihen liittyvien ”muistojen” käsikirjana ja on ehdottomasti kulttuuriretko. Se tuo uutta tietoa niin pappi Outhier’sta kuin retkikunnan kulttuurisista kohtaamisistakin sekä avaa mah-

dollisuuksia aiheen laajemmalle matkailulliselle hyödyntämiselle. Teos on väitöskirjaksi vetävästi kirjoitettu ja paikoitellen jopa viihdyttävä. Se ansaitsi tulla julkaistuksi suomeksi, mahdollisesti myös tietokirjana.

– SUSANNA NIIRANEN

Valistuksen kirjakulttuuri Suomessa

Minna Ahokas: Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla. Bidrag till kändedom av Finlands natur och folk 188. Suomen Tiedeseura 2011. 315 sivua.

Minna Ahokas pohtii ytimekkäästi otsikoidussa väitöskirjassaan *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, mitä valistus oli 1700-luvun Suomessa kirjahistorian näkökulmasta nähtynä. Valistuksen käsitteen Ahokas näkee kahdenlaisena, toisaalta hyvin yleisesti renessanssin tapaisena kokonaisen aikakauden nimenä ja toisaalta täsmällisemmin 1700-luvulla vaikuttaneena ja yhteiskunnallisia uudistuksia tavoitteleena liikkeenä. Kirjakulttuurin Ahokas mieltää hyvin laajasti: se sisältää hänen tutkimuksessaan sekä kirjojen levinneisyyden, saatavuuden että vaikutushistorian. Tässä Ahokas tukeutuu Robert Darntonin 1700-luvun ranskalaisia painotuotteita käsitteleviin tutkimuksiin, joissa kirjojen levinneisyydellä, saatavuudella ja vastaanotolla on niin ikään suuri merkitys.

Väitöskirjassaan Ahokas tutkii valistuskirjallisuuden levinneisyyttä Suomessa, valistusaatteiden vaikutusta suomalaisten koulujen ja yliopistojen oppisisältöihin, erilaisia

kirjakokoelmia, tuon ajan suomalaisten lukukokemuksia ja lehdistöhistoriaa. Hän kiinnittää huomiota suomalaisen kirjakulttuurin edellytyksiin eli siihen, miten painotuotteita voitiin myydä, ostaa ja lainata, millainen oli painotuotteiden levinneisyys, miten painotuotteita luettiin ja miten valistuksesta Suomessa keskusteltiin. Oppineiston ja papiston ohella Ahokas ottaa eritystarkasteluun porvariston ja aatelin miespuoliset jäsenet. Naiset ohitetaan teoksessa lyhyesti – nähtävästi osittain läheseikoista johtuen. Tietoja naisista olisi kuitenkin ollut mahdollista löytää enemmän. Esimerkiksi varakkaalla turkulaisella kauppialla Maria Augustinilla oli perukirjassaan 19 kirjan kirjasto, jossa oli uskonnollista kirjallisuutta, lakikirja, kaksi keittokirjaa ja *Krönings Ceremoniet* -niminen painotuote. Lähes jokaisen porvarisvaimon, papinrouvan tai aatelin naisen omistamat keittokirjatkin olivat hyödyn ajan tuotteita, joissa punaisena lankana oli järkevä ja säästäväinen taloudenpito, ”hushållsvetenskap”.

Valistuskirjallisuuteen Minna Ahokas lukee niin tieteelliset ja filosofiset teokset, romaanit, filosofis-pornografinen klandestiinikirjallisuuden kuin sanomalehdetkin. Lähteinään Ahokas käyttää painotuotteiden ohella yksityiskirjastojen luetteloita, perukirjoja, huuto-kauppa-asiakirjoja, päiväkirjoja ja yksityiskirjeitä. Ahokas toteaa, että hänen lähteensä edustavat niitä erilaisia 1700-luvun Suomen konteksteja, joissa kirjat ja niistä käyty keskustelu näkyvät, mikä pitää paikkansa. Väitöskirjan laajaa otetta ja sen monipuolista lähteistöä voikin pitää onnistuneina ja antoisina valintoina.

Valistus nousee tutkimuksessa kiinnostavasti esiin myös verkostoitumisen aikakautena, ja on ansiokasta, että Ahokas pohtii eräiden esittelemiensä vaikuttajien elämänavaiheita jonkin verran tästä näkökulmasta. Olisi ollut kuitenkin kiin-

toisaa lukea, miten esimerkiksi Turun akatemian professorikunta Browallius, Mennander, Weilin, Mesterton jne. matkustelivat, saivat vaikutteita ja solmivat kontakteja jo opiskeluaikanaan, siis ennen Turkuun asettumistaan. Samaa pohdintaa olisi voinut olla enemmän myös Viaporissa palvelleiden upseerien osalta: millaisia olivat näiden upseerien ulkomaiset sotilasurat ja ulkomaiset palveluspaiikat. Mikä merkitys näiden yksittäisten ihmisten kontakteilla ja elämänvaiheilla oli valistuskirjallisuuden leviämiseen? Kertoohan Ahokkaan valitsema aineisto, perukirjat, kirjeet ja kirjastoluettelot, suurelta osin nimenomaan yksityishenkilöiden henkilökohtaisista valinnoista.

Ahokas kykenee tutkielmassaan osoittamaan, että kaikki valistuskirjallisuuden alueet, niin tiede, filosofia, romaanit kuin sanomalehdetkin, olivat ainakin joidenkin 1700-luvun suomalaisten tiedossa ja painotuotteina myös heidän omistuksessaan. Lukijalle piirtyy kuva 1700-luvusta suomalaisen kirjakulttuurin monipuolistumisen vuosisatana, jolloin myös ulkomaila julkaistu kirjallisuus sekä alkukielisenä että ruotsiksi käännettynä levisi suomalaisen lukijakunnan käsiin. Huomiota saa myös lukutapojen muutos: tietokirjallisuus sekä puhdas ajanvietelukeminen, runot ja romaanit, yleistyivät. Ylipäätään maallisempi kirjallisuus ja sanomalehdet olivat lukukokemuksina henkilökohtaisia valintoja ja niistä etsittiin uutta, ennen lukematonta tietoa. Tämä lukutapa erosi jyrkästi siitä, miten uskonnollisia tekstejä, raamattua, katekismusta ja virsikirjaa, oli totuttu lukemaan toistuvasti samanlaisina ja jopa ulkoa.

Luetun valistuskirjallisuuden sisällöt eivät kuitenkaan olleet radikaaleimmasta päästä, ja suomalainen valistus piirtyikin Ahokkaan tutkimuksessa ennen kaikkea mallillisena ja käytännönläheisenä aatevirtauksena. On kuvaavaa, että

suomalaisissa kaupunkihuutokoupoissa myytiin runsaasti esimerkiksi Voltairea, mutta bestseller oli tässä tapauksessa tämän kirjoittama ja ruotsiksi käännetty Kaarle XII:n elämäkerta. Montesquieuulta puolestaan myytiin ruotsiksi käännettyä kirjaa Rooman historiasta *Tankar öfwer orsakerna til de Romares fall* eikä esimerkiksi kuuluisaa *De l'Esprit des lois* -teosta. Tässä onkin ehkä selvin ero esimerkiksi Robert Darntonin tutkimuksiin. Kun Ranskassa valituskirjallisuuden käsikynkässä kulkee vahvasti vallankumous, ei radikaalein ajattelu näytä jättäneen suomalaiseen kirjakulttuuriin Ahokkaan mukaan "mitään käänteentekeviä jälkiä". Ylipäätään ranskalaiset, saksalaiset ja englantilaiset kirjat tavoittivat Suomessa laajemman lukijakunnan vasta vuosikymmeniä ilmestymisensä jälkeen. 1700-luvun alkupuoliskolla ilmestyneet valistuksen merkkiteokset esiintyvät suomalaisissa lähteissä näkyvämmiin vasta vuosisadan lopulla. Ruotsin valtakunnassa valituskirjallisuuden historiaan liittyikin vahva hyödyn käsitettä korostanut painotus.

Minna Ahokkaan tutkimus perustuu laajaan ja monipuoliseen lähdetutkimukseen ja huolelliseen empiriaan. Samalla Ahokkaan kansainvälisen kirjahistorian teorian ja metodien tuntemus tukee hyvin hänen väitöskirjatyötään, joka tuottaa uutta ja monipuolista tietoa suomalaisesta 1700-luvun kirjakulttuurista. Erityisen ansiokasta on Ahokkaan tapa tutkia valituskirjallisuuden suomalaista lukijakuntaa erilaisten yhteiskuntaryhmien kautta aatelista oppineistoon, papistoon ja porvaristoon. Näissä ryhmissä lukeminen saakin erilaisia merkityksiä. Kauppiaat olivat ennen kaikkea kiinnostuneita ammattiinsa liittyneestä hyötykirjallisuudesta, oppineisto tutustui filosofisen ajattelun uusiin avauksiin, papisto pohti kasvatusta ja kansanvalistusta ja aateli hankki juridiikan ja filosofian ohella mat-

kakirjoja, kaunokirjallisuutta ja jopa eroottisia tekstejä.

– KIRSI VAINIO-KORHONEN

Matka maalaisyhteiskunnan köyhyyteen

Eija Stark: Köyhyyden perintö. Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sanalaskuaineistoissa. SKS:n toimituksia 1320, SKS 2011. 479 s.

Eija Stark tarkastelee folkloristiikan väitöskirjatutkimuksessa *Köyhyyden perintö* köyhyyspuheen kautta avautuvaa kuvaa sukupolvelta toiselle siirtyvästä köyhyyden kulttuurisesta tiedosta teollistuvassa maalaisyhteiskunnassa. Kulttuurisen tiedon ja köyhyyspuheen käsitteet jäsentävätkin tutkimusta. Kulttuurisella tiedolla hän tarkoittaa köyhien yhteisesti jakamia, kaavoittuneita käsityksiä ja uskomuksia köyhyydestä, jotka mallintuvat ihmismieleen, ja joita puheessa ilmaistaan. Siten köyhyyspuhe on keino päästä käsiksi kulttuuriseen tietoon.

Köyhyyspuhetta Stark tutkii maalaisyhteiskunnan elämäkerrallisen teksti- ja sanalaskuaineiston avulla siten, että nämä kaksi puhunnan lajia palvelevat toistensa peilauspintoina. Menetelmän tutkimuksessa Stark käyttää sisällönanalyysiä, joka on saanut vaikutteita diskurssianalyysistä.

Stark jäsentää laajan aineistonsa neljän kulttuurisen teeman, vallan, perheen, työn ja turvan kautta, joita kutakin hän käsittelee omana lukunaan. Runsaasti käytetyt elämäkerralliset lainaukset elävöittä-

vät tekstejä, sananlaskut näkyvät säästeliäämmiin.

Stark kontekstoi sananlaskut ja elämäkerta-aineistot kulttuurisesti ja historiallisesti maalaisyhteiskuntaan, jossa köyhäinhuolto sosiaaliturvasta puhumattakaan olivat kekeellisiä. Kertojat ovat syntyneet 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä. Ajattomuutensa takia köyhyyspuheesta nousevat kulttuuriset teemat sopisivat kuitenkin myös maalaisköyhyyden ja nykyköyhyyden historiallisen vertailun jäsenyyksiksi.

Maalaisyhteiskunnassa köyhyys oli väestöä yhdistävä tekijä. Siksi sana rahvas esiintyy usein kirjassa köyhän synonyyminä. Köyhyyden yleisyyttä Stark suhteuttaa toteamalla, että suhteellisella tulometodilla laskien köyhien määrä vielä vuonna 1966 oli 11,4 prosenttia, kun se vuonna 1990 oli pudonnut 2,5 prosenttiin. Vaikka väitöskirja on julkaistu vuonna 2011, Starkin aikavertailu päättyy tähän eikä hän kerro viimeisistä käännteistä: 2000-luvulla köyhyys näyttäisi jälleem olevan nousussa. Siksikin tutkimus köyhyyden perinnöstä tuntuu ajankohtaiselta.

Stark keskusteluttaa aikaisempaa tutkimusta taitavasti tulkintojensa kanssa, jopa niin sujuvasti, että paikoitellen lukija jää kaipaamaan sitä, että tutkijan ääni ja tulkinta olisi kuulunut vahvemmin ja omaperäisemmin tuloslukuissa.

Maalaisyhteiskunnan kahtiajakautumina eli köyhyyspuheessa kerrontana herroista ja alamaisista tai negatiivisesti sävyttyneesti rikkaista ja köyhistä. Talollisia ja virkamiehiä ajateltiin yhdistävän ymmärtämättömyyden puutteen kokemista kohtaan. Heihin pidettiin etäisyyttä, vaikka korkeammassa asemassa olevilta vastaanotettiin myös apua. Silti varmin turva ja tuki köyhälle oli toinen köyhä. Avun pyytämiseen ja saamiseen varsinkin parempiosaisilta liittyi useimmiten nöyryytystä ja häpeää.

Agraariajan köyhän puheesta kuuluu yhteiskuntakriittisyys ja luokkatietoisuus. Valtasuhteet määrittivät köyhän sosiaalisia suhteita yhteisössä, perheessä ja avioliitossa. Köyhyys saattoi olla avioliittoa vahvistava tekijä, mutta se saattoi myös aiheuttaa ongelmia. Jos vauraaseen taloon asettui taustaltaan köyhä vävy tai miniä, ei ollut harvinaista, että ihmissuhteet hiersivät.

Vaikka köyhät puhuvat Starkin tulkinnan mukaan yhteiskuntakriittisesti, oli silti olemassa kyseenalaistamattomia totuuksia. Yksi sellainen oli taloudelliset realiteetit, joihin köyhien oli sopeuduttava. Sama päti sukupuolten väliin suhteisiin. Torppien tyttävät eivät elämäkertoissa kyseenalaistaneet sitä, että lähtivät piikomaan vieraisiin taloihin, mutta kantoivat silti palkkaansa kotitorppaan, jonka kuitenkin vanhin poika peri. Visuaalisuuden painetta, jonka Stark luonnehtii muodostavan valtakategorian ytimen, ei myöskään kyseenalaistettu, vaan ihmisen luonteen ja kykyjen miellettiin vastaa- van ulkoista olemusta.

Yhtäaikainen yhteiskuntakriittisyys ja -kriittikittömyys selittyi Starkin mukaan sillä, että kulttuuriselle tiedolle on ominaista se, että se on usein ristiriitaista, ja että siinä esitetään jopa vastakkaisia tulkintoja.

Valtasuhteet näkyvät paitsi yhteisössä sosiaalisena asemana myös perheessä sukupuolten välisenä suhteina, joskaan niitä ei tunnuta mielletävän valtasuhteiksi tai ainakaan Stark ei tästä näkökulmasta asiaa vahvasti tulkitse. Perheen sisällä valta näkyi muun muassa siinä, kenet kannatti lähettää opiskelemaan ja kenen sairaudet kannatti hoitaa – jälkimmäinen tosin esiintyy pikemminkin puheena kuin tekoina. Fyysisesti heikkojen tai sairauden runtelemien lasten elämänedellytyksiin suhtauduttiin puheessa kriittisen säälivästi.

Stark käsittelee köyhyyspuheen ruumiillisuutta herrojen ja rahvaan

välisissä suhteissa visuaalisuuden käsitteen kautta, mutta jättää ruumiillisuuden ja visuaalisuuden suhteita muokkaavana tekijänä vähemmälle köyhien itsensä keskuudessa – tai sitten nämä suhteet eivät vain aineistossa esiinny. Visuaalisuuden paine nimittäin näkyy siinä, että köyhyyteen liitettiin laihuus, likaisuus ja huonokuntoisuus, mutta toisaalta vahva ruumiinrakenne määrittäi aikuistuvia poikia ja aikuisia hyvinä työmiehinä.

Köyhyyden kulttuuriin kuului, että köyhyys jaettiin henkiseen ja aineelliseen tasoon. Todellista köyhyyttä ei ollut materian puute, vaan viisauden, järkevyyden ja älyn puute. Nuhjuinen ulkomuoto ei siten kertonut älyn, vaan yksinomaan rahan puutteesta. Köyhän oli raadettava silloin, kun töitä oli tarjolla, ja silloinkin, kun isännät maksoivat vähemmän kuin olivat luvanneet. Miehillä työ oli kunnia-asia, naisille arkinen pakko. Yksi selviytymiskeino köyhyydestä ja raadannasta on ehkä se, että köyhän elämä kerrottiin jalon köyhän elämänä. Siinä raatajaeetoksen kautta liikuttii selviytymisen eetokseen, jolloin kerronnassa korostuivat omat ansiot, kun taas ulkopuolinen tai vähäinen yhteiskunnallinen apu jätettiin mainitsematta.

Stark erottelee köyhyyspuheesta alamaisen, autettavan, puolison, perheenjäsenen ja lapsen sekä raatajan subjektit. Johtopäätösluvussa Stark vielä punoo kulttuuriset teemat yhteen raatajasubjektin ja jalon köyhän subjektin avulla. Luku avaa aivan kirjan lopussa uuden näkökulman köyhyyteen, jonka olisi toivonut menevän vielä syvemmälle tai tulleen kulttuuristen teemojen käsittelyssä jäsentyneemmin esiin.

Stark on hahmottanut köyhyyspuheesta köyhyyden kulttuurista tietoa vallan, työn, perheen ja turvan teemojen kautta. Vielä tämä ei kuitenkaan luo köyhyyden perintöä. Kirjansa lopussa tutkija pohtii

sitä, miten köyhyydestä tulee perintöä ja esittää, että köyhyys on elämänmalli, joka välittyy sukupolvelta toiselle, mutta joka muuttuu jatkuvasti.

Köyhyyspuhe ei lakkaa koskaan olemasta, vaan periytyy kulttuuri-sena tietona ja muuntuu. Köyhyydestä tulee Starkin sanoin perinnettä siksi, että köyhyyden kulttuuria uusinnetaan sukupolvelta toiselle. Se sisäistyy ihmisen mieleen ja ohjaa ihmisten käyttäytymistä. Usein menneisyys ja nykyisyys kilpailevat keskenään esimerkiksi elintasoja mitattaessa, menneisyys hahmotetaan vastakohdaksi nykyisyydelle. Menneisyyden elintasotappio kääntyy kuitenkin hyveeksi ainakin kolmessa suhteessa: menneisyydessä oli aikaa vaalia henkistä pääomaa, oli vapaus ja oma harkintavalta ja köyhyys pakotti työteliäisyyteen.

Eija Starkin työllä olisi selitysvoimaa tutkittaessa nykyisiä köyhyyteen liittyviä ennako-oletuksia ja köyhyyden malleja ylisukupolvissa suhteissa. Arkipäivän kokemuksia köyhyydestä -aineiston (2006) köyhien puheesta kuuluu monia samoja asioita kuin maalaisköyhyyden puheesta: nykyköyhät pohtivat yhteiskuntakriittisesti, mutta usein voimattomina ja väsyneinä yhteiskunnan valtasuhteita. Aivan kuten maalaisyhteiskunnan köyhät he pohtivat myös köyhyyden todellista luonnetta aineettoman ja aineellisen tason välillä. Entisaikojen likaisuus ja laihuus kuuluu nykyään elämäkerrallisissa teksteissä raihaisuutena, tuki- ja liikunta-elinsairauksina, hoitamattomana tukkana, laihuutena mutta yhä useammin myös lihavuutena.

Yhdessä suhteessa köyhyyden perintö on jo muuttunut ja tulee vielä muuttumaan. Siinä missä maalaisyhteiskunnan köyhän raatajaeetos sekoittui selviytymisen eetokseen, nykyköyhä ei pysty raatamaan, vaikka haluaisi. Töitä ei pitkäaikaistyöttömälle helposti löydy. Samaan aikaan yhteiskunta

ympäriällä hokee: ”Kyllä työtä tekeväälle löytyy.” Sanonta lienee jään- teitä maalaisyhteiskunnan köy- hyysperinnöstä.

– ANNA-MARIA ISOLA

Richard Wagnerin opetuslapset ja saksalainen irrationalismi

Udo Bernbach: Richard Wagner in Deutschland. Rezeption – Verfälschungen. Metzler-Verlag 2011. 508 s.

Arvostetun politologin ja Wagner-tutkijan Udo Bernbachin teos *Richard Wagner in Deutschland* on tutkielma politiikan ja estetiikan suhteesta sekä Hitleriin johtaneesta kehityksestä. Sen keskiössä on Bayreuthin piiri: Richard Wagnerin (1813–1883) lesken ja opetuslasten säveltäjän ympärille rakentama henkilökultti, joka vaali tämän henkistä perintöä. Varsinainen tutkimuskohde on liikkeen Bayreuther Blätter -aikakauslehden kaikki vuosikerrat vuosilta 1878–1938 sekä sen ydinjoukon julkaisut. Tutkimuksen tärkeimmät toimijat ovat lehden päätoimittaja Hans von Wolzogen sekä antisemitistinen filosofi Houston Stewart Chamberlain, jonka tutkimus nostaa Bayreuthin pääideologiksi.

Jo Winifred Schülerin tutkimuksesta *Der Bayreuther Kreis von seiner Entstehung bis zum Ausgang der Wilhelminischen Ära* (1971) tiedämme, että voimakkaan antisemitistinen, antimoderni ja antidemokraattinen Bayreuthin piiri oli osa konservatiivista vallankumousta. Termi viittaa ennen kaikkea maailmansotien väliseen aikaan,

mutta myös pitkäaikaiseen vasta-voimaan Ranskan vallankumouksen modernisaatiokehitykselle ja -ihanteille. Bayreuther Blätter perustettiin vuonna 1878 edistämään Wagnerin taidetta ja ajattelua. Bernbach analysoi asiantuntevasti lehden diskurssin muutosta 1800-luvun kahdella viimeisellä vuosikymmenellä osana Saksan ”myöhästyneen kansallisvaltion” (Helmut Plessner) kehitystä ja sisäisiä ristiriitoja. Vuonna 1894 vakiintunut alaotsikko ”Deutsche Zeitschrift im Geiste Richard Wagners” sinetöi vuosien varrella tapahtuneen kehityksen, nimittäin tietoisien irtioton modernista. Samalla varsinainen kohde, Richard Wagner, liitettiin osaksi modernin vastaista kulttuurikamppailua (s. 175–176).

Bayreuthin äänenkannattajalle syy saksalaisuuden ja kristinuskon rappioon sekä materialismin kasvuun oli aina sama: juutalaisen vaikutuksen lisääntyminen. Vastavoiman tarjosi muun muassa pseudotieteellinen aikalaisteoria, jonka mukaan Jeesus ei ollut juutalaista vaan arjalaista alkuperää. Tutkimus nostaaakin uskonnon yhdeksi Bayreuthin aatteen kantavaksi osaksi (s. 231–293). Modernin eriyntymät, kuten vuosisadanvaihteen uudet kirjalliset suuntauksukset tai elokuva, niputettiin surutta osaksi kulttuurin rappion suurta kertomusta. Bernbach mainitsee vuodesta 1916 alkaen käydyn keskustelun koulutus uudistuksesta esimerkkinä siitä, ettei artikkeleilla välttämättä ollut enää mitään tekemistä Wagnerin kanssa (s. 110–115).

Bayreuth-tutkimuksissa maailmansotien välinen aika on yleensä kuvattu kertomuksena Bayreuthin ja Hitlerin henkilökohtaisesta suhteesta.¹ Bernbachin tutkimus valaisee sitä, miten Bayreuther Blätter ideologisesti pohjusti tietä kolmannelle valtakunnalle. Uusi kansallissosialistinen sukupolvi omi lehden kanavakseen, jonka seu-

rauksena sen taso putosi ja sisältö kaventui. Wagner määriteltiin kansallissosialismista käsin, eikä juutalaisuus ollut enää kulttuurinen vaan biologinen ominaisuus. Yhteiskunta ja Bayreuther Blätter olivat lähentyneet niin paljon toisiaan, että lehden julkaiseminen loppui luontevasti Wolzogenin kuoltua vuonna 1938.

Kokonaisuutena 500-sivuinen uutuus ei kohoa samalle suureen tasolle kuin Bernbachin aiemmat Wagner-monografiat *Der Wahn des Gesamtkunstwerks* (1994/2004) ja *Blühendes Leid* (2003). Teos juuttuu usein liian pitkien suorien sitaattien ja niiden kommentoinnin vuoropuheluun. Myös tiivistäminen ja toiston karsiminen olisi vähentänyt raskautta. Näkökulman ja lähdekirjallisuuden Saksa-keskeisyyden voi toki perustella aihevalinnalla. Tästä huolimatta on kapeakatseista, että Ernest Newmanin arvostettu teos *Life of Richard Wagner* (1933–1947) on ohitettu avausluvussa, jossa analysoidaan biografioiden käsitteitä Wagnerin osallistumisesta Dresdenin kapinaan vuonna 1849. Jo Saksasta Yhdysvaltoihin emigroitunut Theodor W. Adorno kehui englantilaisen kriittistä otetta suhteessa Bayreuthin siloteltuun Wagner-kuvaan.

Teoksen loppuosassa Bernbach analysoi Bayreuthin piirin tulkintoja ja näyttämöteoksista Nibelungin sormus ja Nürnbergin mestarilaulajat (s. 327–436). Taideteoksen vaikutusta analysoitaessa tarvittaisiin vahvempaa hermeneuttista otetta kuin Bernbachin liian eksegeettistä lähestymistapaa. Politologi osoittaa Bayreuthin myöhempiä oikeistolaisia ja nationalistisia tulkintoja virheelliseksi viittaamalla Wagnerin alkuperäisintentioneihin. Taideteos elää kuitenkin ajassa ja tilassa vetäen uusia tulkintakerrok-

1. Brigitte Hamann (2002) *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*.

sia puoleensa. Samalla se on myös tekijänsä intentioita edellä, sillä esimerkiksi Wagner muutti käsitystään Lohengrinistä useaan otteeseen elämänsä aikana teoksen valmistuttua. Analysoitaessa Wagnerin vaikutusta nimenomaan hänen ristiriitaisuutensa, joiden varaan ”väävät” tulkinnot ovat rakentuneet, ansaitsivat huomiota. Nyt Bermbachin Wagner on liian harmoninen ja jähmeä: mahdollisesti siksi, että hän edellisissä teoksissaan on keskittynyt Wagnerin ajattelua yhdistäviin piirteisiin. Sen sijaan Parsifalia käsittelevä luku (s. 437–470) on onnistunut. Siinä Bermbach analysoi tapaa, jolla Wagner viimeisessä teoksessaan ja kansallissosialistit toisaalta rituaaleissaan omivat katolisen liturgian muodon. Tällaisia abstraktimpia avauksia politiikan ja estetiikan suhteesta keskustelu Wagnerin vaikutuksesta tarvitsisi lisää.

– JUKKA VON BOEHM

dernin liike-elämän synnyssä. Sen läpimurto kytkeytyi Suomen taloushistorian murrosvaiheisiin 1870-luvun saharintäksestä lähtien. Rosenlewistä tuli yksi pienen maan harvoista todella suurista firmoista. Tytäryhtiöt mukaan lukien työntekijöitä oli enimmillään 6 000.

Viennillä paisuneen yrityksen vaiheet kietoutuvat luontevasti paikallishistoriaan. Rosenlew muokkasi Porista teollisuuskeskukseksi. Asukkaiden toimeentulon, liikenteen ja kaupunkikuvan kysymykset on taiten kytketty muihin teemoihin. Koivuniemi on aiemminkin tutkinut Poria ja Satakuntaa, ja sen huomaa tietojen tarkkuudesta ja luotauksen syvyydestä.

Koivuniemi kuvaa päteväällä tavalla suuryritystä lakoissa sekä maanlaajuisissa poliittisissa selkauksissa. Sisällissodassa Rosenlew sijaitsi aivan rintaman pinnassa. Omistajasuvun, johtajien ja työläisten kohtaloista avautuu panoraama vuoteen 1918. Näillä main tekstissä on jännityskertomuksen sykettä.

Teoksesta ei ole vaikea osoittaa Suomen historian yleiskuvaa täsmäntäviä kohtia. Painavaa sanottavaa Koivuniemellä on muun muassa sotakorvauksista sekä yli päätään liike-elämän sopeutumista poikkeusajoihin.

Aihe on ilman muuta järeä, mutta olisiko siitä voinut selvittää hiukan kevyemmällä tiiliskivellä? Yksityiskohtia on tavattomasti, monet kiintoisia ja jotkut eivät. Tehtaiden tuotteita vyörytetään tekstissä vuosikymmenestä toiseen – suotta sikäli, että saman asian ajaa runsas kuvitus. Kokonaisuutta ei palvele sahaus erittely standardin ja toltin tarkkuudella. Niin ikään epäolennaisilta tuntuvat esimerkiksi monet numerotiedot hinnoista.

Ilmaisu hiertää pitkien ruotsinkielisten sitaattien jättäminen suomentamatta. Tyyli 1800-luvun kirjeissä ehkä viehättää, mutta vie lii-

kaa voimia. Mikäli lukijakunnaksi on tavoiteltu tavallista valistunutta porilaista tai Rosenlewin entistä työläistä, kaikki ratkaisut eivät palvele sitä tavoitetta. Vanhahtavan ruotsin ymmärtäminen tekee tiukkaa monelta tohtoriltakin.

Yleisilmeeltään Sukuyhtiön aika pysyy järkevänä asiaproosana. Kie-li on selkeää ja punnittua. Kerronta nojaa kouriintuntuvaan tapahtumiseen. Verkostoista sekä patruunan ja työläisten väleistä ker-toessaan Koivuniemi karttaa tärkeileviä käsitteitä, jotka joskus syövyttävät yrityshistorioista yleis-tajuisuuden.

Tutkimusote ei ole millään muotoa kaunisteltu saati tutkimuskohteen eduksi vääristely. Kaikesta päätään Rosenlew saavat sen arvon, minkä ansaitsevat. Tiettyä pidättyväisyyttä voi paikoin havaita. Päähenkilöistä tulee ilmi lähinnä se, miten he menestyivät tai epäonnistuivat liiketoimissaan. Kovin tiuhaan ei 800 sivulta pompi esiin inhimillisten heikkouksien ja vahvuuksien puntarointia tai anekdootteja perhe-elämästä.

Kuva suvusta ja sen persoonista ulottuu kyllä paikoin henkilöhistorian tasolle. Mielenkiintoisesti Koivuniemi kuvaa esimerkiksi Rosenlewin kartanoita metsästyksineen ja ylellisine aterioineen. Tämä kulttuuri näivettyi 1940-luvulla maiden pakkoluovutuksiin. Samalla muuttui mahtisuvun yhteiskunnallinen asema – juonne, joka teoksessa muutoinkin pääsee esille.

Kiitettävästi Koivuniemi onnistuu myös päätepiteessä. Sukuyhtiön aika täyttyi 1980-luvulla kasinon kahahduksissa. Rosenlewin kautta päästään laajemmin pohdiskelemaan talouden rakenteiden ruskymistä.

Suurteoksen jokaisesta luvusta ei välttämättä ryöppyä suurta draamaa. Laadukkaan historian-tutkimuksen kriteerit Sukuyhtiön aika silti täyttää ilman muuta. Rosenlewin, Porin ja Suomen kohtaloista kumpuaa kiistatta tiedonpal-

Suurteos sukuyhtiöstä

Jussi Koivuniemi: Sukuyhtiön aika. Rosenlew 1853–1987. Rosenlew-museo, Satakunnan Museo 2011. 823 s. – Ruotsiksi käänntänyt Leif Pietilä: Släktbolagets tid. Rosenlew 1853–1987. 823 s.

Melkein luotaantyöntävästi on kooka dosentti Jussi Koivuniemen teoksella *Sukuyhtiön aika*. Yli 800 kaksipalstaisen sivun aiheeksi on riittänyt Rosenlewin pitkäikäinen, monialainen ja -vaiheinen suuriryitys.

Kirjan alkupisteessä Rosenlew oli puutavarakauppaan ja laivanvarustukseen painottunut kauppa-huone, melko tyypillinen solu mo-

jous. Järeää muotoa voi arvostella, mutta yhtä lailla kiittääkin. Kirjaa on tuskin kirjoitettu ja kustannettu yhden syksyn ajanvietteeksi. Ras-kaimman sarjan yrityshistorioiden käyttöikä on vähintään 50 vuotta. Koivuniemen teos saattaa sen kes-tää, sillä siitä löytyy Rosenlewin monihaaraisten kehityspolku pätki-mättömänä, kaikkine kivineen ja kuoppineen.

– TEEMU KESKISARJA

Kyläsuutarin vapaushaaveet ja työväenliikkeen järjestökuri

Sami Suodenjoki: Kuriton suutari ja kiistämisen rajat. Työväenliikkeen läpimurto hä-mäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1910. Bibliotheca Historica 129, SKS 2010. 366 s.

Sami Suodenjoen väitöskirjatutki-mus käsittelee Suomen poliittisen historian merkittävää murroskaut-ta poikkeuksellisesta näkökulmas-ta. Lähtökohtanaan paikallisen agitaattorin ja aktivistin suutari Vihtori Lindholmin henkilöhistoria Suodenjoki kuvaa työväenliikkeen läpimurtoa hämäläisessä maa-laisyhteisössä. Mikrohistoriallisesta näkökulmasta hän etenee laajempiin johtopäätöksiin kansanomai-sen vastarinnan ja modernin poliitiikan suhteesta Suomessa.

Suodenjoki limittää tutkimus-sessaan suutari Vihtori Lindholmin henkilöhistoriaa ja peruskuvausta Urjalan pitäjän heräävästä kansa-laisliikehännästä. Hän kuvaa poik-keuksellisesta alhaalta päin avau-tuvasta näkökulmasta vuoden

1899 poliittisia tapahtumia, Suu-ren adressin ja maanjakohuhujen herättämiä reaktioita, työväenliik-keen juurtumista paikallisyhteis-öön ja yhteisön sisällä syntyneitä reaktioita ja ristiriitoja, joissa suu-tari Lindholmilla oli osansa sekä näkijänä että tekijänä. Lyhyemmin Suodenjoki kuvaa vuosien 1903 ja 1905 kutsuntalakon ja suurlakon tapahtumia Urjalassa, joissa tietys-sä mielessä kulminoitu suutari Lindholmin kaksinainen ja ristirii-tainen rooli kansanomaisen kiistä-misen kulttuurin edustajana ja moder-nin poliittisen järjestäytymisen esitaistelijana. Tutkimuksen pää-tösluvussa ”Järjestäytyvä kiistäminen” Suodenjoki summaa nämä molemmat puolet Lindholmin toi-minnasta ja kuvaa, kuinka työ-väenliikkeen johto pyrki määrätie-toisesti karsimaan riveistään kurit-tomat vastarinnan kiisket. Lopuksi Suodenjoki tulkitsee yleisemmin paikallisen aktivismin merkitystä ylipaikallisen poliittisen liikkeen synnylle.

Suodenjoen mikrohistoriallinen näkökulma pureutuu poliittisen liikkeen ja sen kannattajien koh-taamiseen. Hän tarkastelee, millai-sissa muodoissa protesti vallanpi-täjiä kohtaan ilmeni paikallisyhteis-ön tasolla ja millä edellytyksillä tämä protesti kanavoitui työväen-liikkeeseen. Poliittisen liikkeen ja paikallisen yhteisöllisyyden suhde on tietysti tuttu teema suomalai-sessa tutkimusperinteessä, mutta Suodenjoen suutari Lindholm tuo tähän tutkimusasetelmaan vah-vemmin kansanomaisen vastarin-nan perinteen, ”kiistämisen kult-tuurin näkökulman, johon vuo-sisadanvaihteen työväenliike joutui hakemaan tuntumaa menestyäk-seen. Tässä suhteessa Suodenjoen tutkimusta voi pitää merkittävänä uutena avauksena historiapolii-ttisen keskustelun kentällä ja kenties halutessa myös panoksena ajan-kohtaiseen keskusteluun puoluei-den ja kansalaisten luottamukses-ta ja yhteisen kielen ja kommuni-

kaatioväylien löytämisen vaikeu-desta.

Työväenliikkeen läpimurto maa-seudulla oli, kuten tiedetään, myös aikalaisia askarruttanut kysymys, joka tuotti jo varhain oppineita sel-litysyriä (joista tunnetuin lie-nee Jaako Forsmanin ”Mistä syys-tä sosialismi levisi Suomen maa-laisyhteisön keskuuteen” vuodelta 1912). Vuoden 1917 ja 1918 ta-pahtumien rinnalla sosialismin maaseutukannatus on ollut kes-keinen kysymys myös akateemi-semmin suuntautuneessa työväen-liikkeen historian tutkimuksessa, erityisesti Hannu Soikkasen 1960-luvun tutkimustyössä. Tee-maa on myöhemminkin sivuttu torpparikysymystä, ammatillista järjestäytymistä ja sosiaalidemo-kraattisen puolueen vaalikanna-tusta koskevissa tutkimuksissa, joissa päällimmäisenä näkökulma-na on ollut sosialismin ja työväen-liikkeen joukkokannatuksen so-siaalinen tausta ja tämän – toivotun tai epätoivotun – ilmiön selit-täminen vallitsevista sosiaalisista olosuhteista lähtien.

1980-luvulta lähtien tutkimuk-sen näkökulma on muuttunut ja työväenliikkeen läpimurtoa on tar-kasteltu enemmän osana moder-nin kansalaisyhteiskunnan ja kans-sakunnan syntyä. Sen sijaan poliit-tisen kulttuurin ja kielen murros, järjestäytymisen ja protestin suh-de, on tullut osaksi tutkimusta vas-ta viime vuosina, erityisesti uudes-sa vuoden 1905 suurlakkoa tar-kastelleessa tutkimuskirjallisuudes-sa. Lisäksi poliittisen historian tut-kimuksessa voimme tunnistaa jou-kon yksittäisiä tutkimuksia, joissa temaattinen lähtökohta-asetelma on samantapainen, vaikka tutki-muskohde ja tutkittu ajanjakso ovat erilaisia. Mieleen tulee esi-merkiksi Pauli Kettusen väitöskirja, jonka peruskysymys poliittisen lii-keen ja sosiaalisen kollektiivisuu-den suhteesta on lähellä Suoden-joen tutkimusasetelmaa, sekä eräät Raimo Parikan ja Kimmo

Rentolan paikallisyhteisötason tutkimukset.

Vaativia rinnastuskohteita riittää myös uudemmassa arjen vastarintaan käsitelleessä historian- ja kulttuurintutkimuksessa. Esim. Satu Apo, Kimmo Katajala, Seppo Knuutila ja Matti Peltonen ovat valottaneet tutkimuksissaan eri puolia suomalaisen kansanomaisen vastarinnan traditiosta. Lähimpänä Suomenjoen tutkimusteemaa ja -ajanjaksoa ja jopa maantieteellistä kohdealuetta on Risto Alapuron tutkimus ”Suomen synty paikallisena ilmiönä”, joka tarkastelee paikallistason poliittista mobilisatiota vain muutaman kymmenen kilometrin päässä Urjalasta sijaitsevassa Huittisten pitäjässä. Alapuron ”Suomen synnyn” paikallisyhteisön mikronäkökulmasta piirtämä kuva vuosisadan vaihteen poliittisesta murroksesta onkin ehkä se suurin haaste, jonka suhteen Suomenjoen tutkimuksen uutta antia tulee punnita.

Tai ehkä on vielä yksi suurempi haaste – mutta se ei löydy poliittisen historian piiristä eikä tutkimuskirjallisuudesta ylipäätään. Suomenjoen tutkimusta lukiessa mielessä välähtelee väkisinikin kuvia Väino Linnan samaiseen Urjalan pitäjään sijoittuvasta klassikkoromaanista Täällä pohjantähden alla. Linnan romaani on tulvillaan mitä herkullisimpia kansanomaisen vastarinnan ja kiistämisen kulttuurin kuvauksia, ja Suomenjoen kuvaukset suutari Lindholmin tempauksista yltyvät ajoin hyvinkin yhtä herkyvälle tasolle. Vaikka on turhanai-kaista asettaa tutkimus kaunokirjallisuuden kanssa kilpailemaan, Suomenjoki epäilemättä myös horjuttaa joitakin Linnan romaanin synnyttämiä historiallisia stereotyyppioita esimerkiksi torpparien roolista työväenliikkeen mobilisaatiossa tai räätäli Halmeen kaltaisista itseoppineista työväenliikkeen johdohahmoista.

Suomenjoki kuvaa työssään vaikuttavasti ja värikkäästi työväen-

liikkeen läpimurtoa maaseutuyhteisössä ja avaa samalla näkökulman yleisempään kysymykseen kansanomaisen vastarinnan ja modernin politiikan suhteesta. Hän täydentää tietämystämme kummallakin alueella nostamalla esiin pimentoon jääneitä tai jopa aktiivisesti unohdettuja esimerkkejä ”matalan” arjen ja ”korkean” politiikan kohtaamisista. Tässä mielessä tutkimukseen sisältyy kriittistä irtiottoa sekä ajankohtaisten poliittisten linjariitojen värittämistä puoluehistorioista että myöhemmistä toimijoiden maailman ylittävistä rakenneselityksistä.

Vaikka tutkimuksen alkujaksosta ehkä kaipaisi jämäkämpää teoriakeskustelun tiivistystä ja yksiselitteisempää oman position määrittelyä, tutkimus ei suinkaan ajelehti ohjatta aikalaiskäsitysten ja lähdeaineistojen vietävänä vaan piirtää omintakeisen ja selkeän tulkintalinjan. Käsitteiden käyttö on johdonmukaista, ja johdannon teoreettis-käsitteelliset pohdinnat jäsentävät ja ohjaavat linjakkaasti historiallis-empiiristä tarkastelua. Rajattu kysymyksenasettelu on perustana selkeälle jäsennykselle ja juonenkuljetukselle.

Hyödyntämällä kulttuurintutkimuksen ja työväenliikkeen tutkimuksen teoriakeskusteluja Suomenjoki erittelee paikallistasolla eliitin ja kansan suhdetta ja valottaa siihen liittyviä monimutkaisia neuvottelun, kamppailun ja kiistämisen mekanismeja. Suomenjoen tutkimukseen ei sisälly laajempaa kansainvälistä vertailua. Silti hän esittää tuloksensa käsitteellisesti linjakkaalla tavalla, joka eittämättä antaa niille merkitystä myös kansainvälisessä vertailevassa tutkimuskeskustelussa. Suomenjoen väitöskirja ei ole – eikä pyrikään olemaan – kaikenkattava kartoitus työväenliikkeen ja kansanomaisen vastarinnan suhteesta. Se keskittyy tietoisesti valittuun mikronäkökulmaan. Tästä rajauksesta seuraavat tutkimuksen suurimmat vahvu-

det, mutta pientä toivomisen varaa jää ehkä siinä miten tutkimus tulkitsee paikallisuuden muuttuvia merkityksiä ja suhdetta modernin politiikan uusiin muotoihin kansallisella tasolla.

Tähän liittyy yleisempi kysymys paikallisista ja kansallisista toimijoista ja toimintakentistä työväenliikkeen mobilisaatiovaiheessa: missä määrin mobilisaatio on palautettavissa erilliseen kamppailuun paikallisista ja kansallisista kysymyksistä vai voidaanko ajatella, että paikallisten alistussuhteiden ylittäminen ja kiinnittyminen kansallisen tason poliittisen kansalaisuuden lupaukseen antoi päinvastoin lisäpontta paikallisille vaatimuksille? Tässä suhteessa vanhan työväenliikkeen kansallista orientoitumista ja suhdetta kansallisen mobilisoitumisen poliittiseen perintöön voisi epäilemättä tarkastella laajemmin kuin yhtyneen eliitin ylhäältä ohjattuna kurinpalautuksen ohjelmalla. Väliittömät alistussuhteet ylittävä kansallinen politiikka ja kansan nimissä esitetty poliittinen haaste tuskin pelkistyy paikallisella tasolla yksin vapaushaaveiden ja järjestyksen käytöjen törmäykseen. Kuten Suutari Lindholmin henkilöhistoria osoittaa, kurittomuuden ja kiistämisen rajojen määrittely oli kuitenkin oleellinen osa työväenliikkeen varhaisvaiheen historiaa, ja tästä lähtökohdasta Sami Suomenjoen väitöskirja täydentää ansiokkaasti aiemman järjestyksellisen tutkimuksen luomaa kuvaa.

– ILKKA LIIKANEN

Sisällissodan naiset – totuutta etsimässä

Tuulikki Pekkalainen: Susinartut ja pikku immet. Sisällissodan tuntemattomat naiset. Tammi 2011. 504 s.

Kun sisällissodasta tuli kuluneeksi 90 vuotta vuonna 2008, merkkivuosi näkyi alan tutkimuksessa. Muutaman vuoden aikana ilmestyi useita väitöskirjoja ja suuremmalle yleisölle tarkoitettuja tietokirjoja. Tällöin myös järjestettiin lukuisia näyttelyjä ja seminaareja eri puolilla Suomea. Uudet sisällissodatutkimukset osoittivat, että naiset, lapset, sodan kokemukset ja sodan muistaminen olivat tulleet tutkimuksen kohteiksi. Sisällissodatutkimusta ja samalla harrastusta on lisännyt Suomen sotasurmat 1914–1922 -tietokanta, joka on arkistolaitoksen sivustolla ja siten käytävästi kaikkien ulottuvilla. Sisällissotaa kiinnostaa myös aiheesta innostuneita harrastajia, jotka haluavat teoksissaan ennen kaikkea selvittää, mitä todella tapahtui ja oikaista ”väärää” tietoja ja lukuja eli kertoa totuuden. Tähän joukkoon kuuluu myös Tuulikki Pekkalaisen kirja *Susinartut ja pikku immet – sisällissodan tuntemattomat naiset*, joka ilmestyi syksyllä 2011. Teoksen ensilehdillä Pekkalainen asettaa varsinaiseksi tutkimustehtäväkseen selvittää, miten punakaartissa olleisiin naisiin suhtauduttiin vankileireillä ja tuomioistuimissa.

Pekkalaisen teos on suurelle yleisölle tarkoitettu tietokirja, jota lukiessa herää monia julkaisupoliitikkaan ja tutkijan etiikkaan liittyviä kysymyksiä. Suomessa julkaistaan ja luetaan paljon tietokirjoja. Erityisesti Suomen historia ja sota-

historia ovat alueita, jotka vetoavat suureen yleisöön. Sotahistoria myy, ja näihin aiheisiin kustantajat tarttuvat herkästi. Lapset ja naiset tekevät aiheen vielä jännittävämäksi. Näin ilmeisesti kävi teoksen *Susinartut ja pikku immet* kohdalla. Tiede- ja tietokirjan rajaa ei aina ole helppo vetää eikä se ole aina tarpeenkaan. Kuitenkin tällä hetkellä tieteellinen julkaisu toiminta on siirtymävaiheessa. Tutkijoita kannustetaan julkaisemaan englannin kielellä arvostetuissa kansainvälisissä aikakauskirjoissa. Kotimainen kaupallisen kustantajan julkaisema monografia ei tuo tutkijalle juurikaan akateemista arvostusta. Tiedekirjoittaminen siirtyy tulevaisuudessa yhä enemmän verkkoon. Tässä vaiheessa herääkin kysymys, mitä perinteisille tietokirjoille tapahtuu: ketkä jatkossa niitä kirjoittavat ja julkaisevat?

Tulevaisuudessa tutkimustyöhön tulee vaikuttamaan yhä enemmän lähteiden saatavuus. Uusi tekniikka ja digitointiprojektit tuovat lähteet kotikoneelle. Kansalliskirjaston ja Kansallisarkiston digitointiprojektit sekä Portti-käytäväpalvelu ja Astia-verkkopalvelu helpottavat aineistojen käyttöä. On kuitenkin tärkeää, että uudet järjestelmät eivät tarjoa oikotietä julkaisukäytäntöihin, joissa tutkimuksen ja lähdejulkaisun raja hämärtyy.

Susinartut ja pikku immet – sisällissodan tuntemattomat naiset on julkaisu, jonka lajityyppiä on tavallaan vaikea määritellä. Kysymyksessä ei ole tutkimus mutta ei varsinaisesti tietokirjakaan. Takakannen mainosteksti kertoo, että kirjassa avataan asiakirjat ja tuodaan eteen tilanteet, joissa vangista yritetään puristaa irti tekojen vakavuus. Samoin takakansiteksti lupaa, että teos ensimmäisenä paljastaa Suomessa kuulustelijoiden, lausunnon antajien ja syyttäjien nimet. Pekkalainen on viettänyt paljon aikaa arkistoissa ja kirjastoissa ja etsinyt näitä tuntemattomia nai-

sia, omien sanojensa mukaan koonnut tiedon murusia. Teokseen on liitetty paljon alkuperäisaineistoja ja suoria referaatteja niistä. Samalla kirja kertoo hyvin tunteisiin vetoavasti niistä järkyttävistä tapahtumista, joita naiset ja lapset joutuivat vuonna 1918 vankileireillä kokemaan.

Pekkalaisen teoksen yhtenä lähtökohdana on oletus sisällissodan traumasta, jonka käsittelyyn ja purkamiseen hän haluaa antaa välineitä kertomalla naisten elämästä vankileireillä. Selvitystyön aloittamiseen on vaikuttanut myös käsitys, että sisällissodatutkimuksessa on vankileirien kohdalla tutkimusaukko, joka on paikattava. Loppusanoissa teoksen kirjoittaja myös kertoo halunneensa ”pyyhkiä pois häpeän toisin sanoen puhdistaa ja vapauttaa punaiset naiset” eli tutkimuskohteensa.

Teoksen ensimmäiselle sivulle on painettu runo, joka on kirjoitettu Hämeenlinnan vankilassa 24.5.1918. Runossa mainitaan kolmisenkymmentä huoneen numero seitsemän naisvankia. Tekijä mainitsee, että runo innoitti hänet etsimään tietoja näistä naisista. Idea oli ilman muuta mielenkiintoinen ja innostava, jopa suuria odotuksia herättävä. Pekkalainen halusi selvittää runon naisten kuten Aaltoskan, Lempin, Palmun Lyylin ja monien muiden kohtalot. Tämä olisikin ollut sinällään hyvä ja metodisesti haastava tutkimustehtävä. Näiden naisten elämän ja tarinoiden kautta olisi ollut mahdollista rakentaa synteesi vankileirien elämästä. Runo ”Sotavangit no 7” on kuitenkin saanut aikaan massiivisen harharetken, koska Pekkalainen on halunnut ladata mukaan kaiken mahdollisen, mitä on arkistoista löytänyt vankileirien naisista. Työ on siten paisunut lähes 500 sivun laajuiseksi kokoelmaksi naiskohtaloita, ilman loogista jäsentelyä.

Teoksen tärkeimmän lähdeaineiston muodostavat valtiorikos-

oikeuden ja valtiorikosylioikeuden aktit, joista tekijä on valinnut kohdehenkilöitä ja sitten kirjoittanut yhteenvedoja syyttestä, todistajalausunnoista ja oikeuskäsittelyistä. Samalla tekijä on laajasti kuvallut omaa työprosessiaan ja vaikeuksia, joita selvitystyössä oli. Se, millaisten kriteerien mukaan juuri tietyt naiset päätyivät teoksen sivuille, ei selviä. Oman joukkonsa muodostavat alussa mainitun runon naiset, pienten lasten äidit ja kansanedustajat. Naisten ja heidän perheenjäsentensä tietoja on haettu Suomen Sotasurmat -tietokannasta ja seurakuntien arkistoista. Samoin Hämeenlinnan maakunta-arkistossa sijaitseva vankileirin arkisto on ollut laajalti käytössä. Pekkalainen on tehnyt paljon haastatteluja ja koonnut muistitietoa. Teoksesta voi havaita, että huhu ja monen kertojan kautta kulkenut muistelmia ohittaa ilman epäilyjä aikaisemman tutkimustiedon. Kirjoittajalle ominainen tapa on tehdä spekulatiion omaisia kysymyksiä ja arvailuja tapahtumista (esim. s. 65). Kirjan pitäisi kuitenkin vastata kysymyksiin eikä hämentää lukijaa spekulatioilla. Esimerkiksi sivulla 52 todetaan: "Tilastotiedon mukaan suurin osa teloittajista oli koulutettuja virkamiehiä, sivistyneistöön kuuluneita paikkakunnan virkamiehiä, maanomistajia ja valtaapitäviä. Koska tilastotiedot perustuvat suurelta osin muistitietoon, voidaan olettaa, että korkeassa asemassa olevat ovat jääneet paremmin mieleen kuin tavalliset rivimiehet".

Teokseen on liitetty laaja liiteaineisto, joka ennen kaikkea lisää teoksen lähdejulkaisun luonnetta. Esimerkiksi liitteessä 4A on Hämeenlinnan vankileirin naistensairaalan potilasluettelo kesältä 1918. Luettelossa mainitaan potilaiden nimi, ikä, kotikunta, ammatti ja diagnoosi. Laaja luettelo jää täysin irralliseksi, mutta on yksilön tietosuojan kannalta arveluttava. Potilastietojen ja diagnoosien

julkaiseminen on rajoitettua ja useissa tapauksissa luvanvaraista. Liiteaineistot näin julkaistuna voivat toimia tutkimusaineistona muille tutkijoille.

Tulevaisuudessa kustantajilta pitäisi voida edellyttää huomattavasti tiukempaa linjaa, mitä julkaitaan tietokirjana. Lisäksi kustannustoimittajan olisi tunnettava vastuunsa, ettei kirjoja päästetä keskeneräisinä maailmalle. Olisikin suositeltavaa, että kustantajat käyttäisivät laajemmin ulkopuolisia asiantuntijoita julkaisupäätöksiä tehdessään. Susinartut ja pikkummet -teoksen jälkeen tutkimukselle ja analyysille jäi vielä paljon työtä ja tilaa. Noin 500 sivusta huolimatta tutkimuskysymykseen vastaaminen jäi lukijan päättelykyvyn varaan. Jokaiselle, joka kirjaan tarttuu, tulee varmasti paha mieli kaikesta siitä kärsimyksestä, kurjuudesta, vankileirin tapahtumista ja kokemuksista, joita tähän teokseen kirjattiin. Vielä ei myöskään selvinnyt, mikä oli se totuus ja oikea tieto, jota lähdettiin etsimään.

MERVI KAARNINEN

Lotta Svärdistä uudesta näkökulmasta

Seija-Leena Nevala-Nurmi: Perhe maanpuolustajana. Sukupuoli ja sukupolvi Lotta Svärd - ja suojeluskuntajärjestöissä 1918–1944. Tampere University Press 2012. 444 s.

Viimeisen vuosisadan kansainväliset trendit sotahistoriallisessa tutkimuksessa voidaan jakaa karkeasti kolmeen kauteen. Aina 1960-luvulle saakka tutkimuksen pääpaino oli paljolti itse sotatapahtumissa. Seuraavat kolmekymmentä

vuotta tutkimusrintaman kärki, luutunutta sotaisaa ilmaisua käytäkseni, suuntautui yhä enemmän sotien talous-, sosiaali- ja aatehistorian selvittämiseen. Parin viime vuosikymmenen aikana huomio on keskittynyt yhä enemmän sotien arkipäivän ja inhimillisten ristiriitaisuuksien selvittämiseen. Tämä niin sanottu uusi sotahistoria nostaa esiin myös aikalaisten tuntemuksia ja moraalikäsityksiä mikrotaasolla ja on herättänyt niin tutkijayhteisön kuin laajemman yleisönkin kiinnostuksen niin sanottua historiakulttuuria ja muistopolitiikkaa kohtaan.

Seija-Leena Nevala-Nurmen väitöskirja on tässä mielessä aikansa tuote. Kuten Nevala-Nurmi toteaa johdannossaan, porvarillisten naisten vapaaehtoista maanpuolustusjärjestötoimintaa on niin sanotussa ensimmäisessä tasavallassa tutkittu eri näkökulmista 1960-luvusta lähtien. Kuitenkin vasta kylmän sodan päätyttyä on aihetta alettu tarkastella sen syvempien ja pitempiaikaisten yhteyksien ja merkitysten kautta, kuten esimerkiksi Pia Olssonin ja Tiina Kinnusen tutkimuksissa 2000-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Nevala-Nurmen tutkimusta ei silti voida luokitella vain näiden jatkeena. Toisin kun edellä mainituissa kahdessa työssä, on hänen väitöskirjansa johdonmukaisena pyrkimykseenä kuvata Lotta Svärd -järjestön olemusta ennen kaikkea suhteessa sitä ympäröiviin yhteisöihin ja arvomaailmaan eli suojeluskuntajärjestöön, järjestöjen eri haaroihin ja taustavoimiin sekä valkoiseen Suomeen.

Tutkimuskohteena ei näin ollen ole Lotta Svärd -järjestö itsessään vaan sen vaikutus ja rooli koko suomalaisessa yhteiskunnassa suojeluskuntajärjestön aisaparina. Nevala-Nurmi määrittelee sivulla 37 tehtäväkseen tarkastella Lotta Svärdiä ja suojeluskuntajärjestöä suhteessa toisiinsa, nostaa sitten keskeiseksi heuristiseksi työväli-

neekseen käsitteen ”suojeluskuntaperhe”, tarkentaa myöhemmin haluavansa ennen kaikkea selvittää, ”miten valta rakentui suojeluskuntaperheessä”, ja esittää saman tien lukijalle johtavan teesin: ”Oletusarvoisesti suojeluskuntaperhe olikin ennen muuta heteromatriisin tuottamista”.

Nevala-Nurmen tutkimus kytkeytyy näin tiiviisti sekä uuteen sotahistoriaan että sukupuolittutkimuksen viimeaikaisimpiin virtauksiin, joissa korostuu ajatus sukupuolirooleista ja -stereotyyppioista ilmiönä, jotka on aina syytä suhteuttaa niiden vastapareihin ja eri muunnelmiin. Muodissa olevan tutkimuskäsitteistön mukaisesti voidaan sanoa, että hegemonisen sukupuolijärjestyksen rakentavat, ylläpitävät ja purkavat kaikki siihen tavalla tai toisella mukautuvat yksilöt ja yhteisöt.

Koska tutkijan pyrkimyksenä on myös selvittää, miten ja missä nämä sukupuoliroolit sekä niihin liittyvät arvot siirtyivät perhepiirissä seuraaville sukupolville, hän on seikkaperäisesti selvittänyt miten lapsi- ja nuorisotoiminta sai alkunsa ja kehittyi Lotta Svärdissä ja suojeluskuntajärjestöissä. Tämä on työn kiinnostavin empiirinen aluevaltaus, joka samalla tukee tehokkaasti tutkimuksen näkökulmaa otsikointia myöten.

Kolmas Nevala-Nurmen tutkimusta jäsentävä ulottuvuus on hänen systemaattinen vertailunsa suojeluskuntakulttuurin kehityksestä valtakunnallisella tasolla ja eteläpohjalaisessa Jurvan kunnassa. Tutkija on saanut käyttöönsä runsaan lähdeaineiston, jonka avulla hän hahmottaa elävästi Jurvan Lotta Svärd -järjestön toimintaa suhteessa paikkakunnan muihin vapaaehtoisin puolustusjärjestöihin. Samalla menetelmä tukee hänen analyysiaan suojeluskuntaperheen olemuksesta niin empiirillä kuin teoreettisellakin tasolla ja vahvistaa tutkimuksen kerronnallista otetta. Tutkija kuvaa tätä

menetelmää mikrohistorialliseksi, mutta voi kysyä, mikä olisi tavallisempaa perinteisessä historiantutkimuksessa kuin yksittäisen ilmiön vertaaminen ja yhdistäminen laajempiin kokonaisuuksiin.

Työn pää- ja alaotsikko kokoaivat melko hyvin ja ytimekkäästi tutkimuksen keskeisen tematiikan, joskaan kohdeyhteisöä eli Jurvaa ei ole mainittu. Pitkähkön johdannon jälkeen (n. 50 sivua) analysoidaan Lotta Svärd -järjestön kasvua suojeluskuntien aisapariksi 1920-luvulla, minkä jälkeen seuraa seikkaperäinen kuvaus järjestökentän laajentumisesta lapsi- ja nuorisotyöhön 1930-luvulla. Kolmannessa pääluvussa keskitytään ”suojeluskuntaperheen” panokseen sota-pannostuksissa vuosina 1939–1944. Lyhyehkössä loppuluvussa tutkija keskittyy pohtimaan, missä määrin R. W. Connellin introdusoini ja tässä tutkimuksessa järjestelmällisesti käytetty teoria hegemonisesta maskuliinisuudesta on tuonut esiin jotain uutta suomalaisesta maanpuolustustyöstä ja sukupuolijärjestelmästä.

Pääluvut ovat keskenään tasapainossa eli jokaiseen mahtuu olennaista tietoa, tulkintaa ja keskustelua. Silti keskimäinen näistä – ”Lapset mukaan maanpuolustusliikkeeseen – suojeluskuntaperhe syntyy (1929–1939)” – nousee monella tavalla esiin työn pääluvuna niin empiriansa kuin analyysin ansiosta. Siksi vaihtoehtoisena jäsenyyksenä olisi hyvinkin voinut toimia myös vahvempi keskittyminen suojeluskuntaperheen kehitykseen ja olemukseen nimenomaan 1930-luvulla, varsinkin jos tutkija olisi samalla vahvistanut empiiristä otettaan Jurvan yhteiskuntakehityksestä.

Tutkimuskysymykset on otsikoinnin mukaan koottu johdannon sivuille 37–38, mutta käytännössä monta keskeistä kysymystä esitetään vielä käsittelemäärityksen yhteydessä sivuilla 43–50. Tämä hajottaa turhaan tutkimuk-

sen määrittelyä. Joka tapauksessa sivulla 50 tutkija lohkaisee Connellin teorian pohjalta työn keskeisen kysymyksen: ”Pyrkiikö suojeluskuntalaisuus hegemoniseen maskuliinisuuteen makro- ja mikro-tasolla ja miten?” Toinen huomionarvoinen asia on, ettei Jurvaa erityistapauksena ollenkaan nosteta esiin tutkimuskysymyksissä. Yleisenä huomiona johdannosta todettakoon, että tiivistämiseen varaa olisi ollut, varsinkin luvuissa joissa käsitellään aikaisempaa tutkimusta ja lähdeaineistoa.

Käsitteiden määrittelyssä huomio keskittyy nimikkeisiin perhe, sukupuoli ja sukupolvi. Avoimeksi jää mitä tutkija tarkkaan ottaen tarkoittaa käsitteellä ’suojeluskuntaperhe’.

Tutkija korostaa menetelmäluvussaan, että kyseessä on mikrohistoriallinen tutkimus, mutta samalla hän ilmoittaa, että pyrkimyksenä on kuvata suojeluskuntaperhettä niin paikallisella kun valtakunnallisella tasolla vertaamalla Jurvan vapaaehtoista maanpuolustustyötä vastaavaan kehitykseen Suomessa yleensä. Viimeksi mainittu tavoite saavutetaan kiitettävällä tavalla tässä työssä. Mikrohistorialliseksi menetelmäksi tätä ei sitä vastoin voida luokitella. Mikrohistoriallisen näkökulman keskeisiin periaatteisiin kuuluu, että keskitytään vahvasti yksityiskohtaiseen ilmiöön eikä pyritä järjestelmällisesti yleistämään sen merkitystä, vaan nähdään se enemmänkin yleisesti tunnettujen rakenteiden paljastavana poikkeuksena. Jurvaa käsitellään kaikissa kolmessa pääluvussa melko yksityiskohteisesti, muttei mikrohistoriallisella tarkkuudella. Saamme tietää, mitä puolueita jurvalaiset äänestivät eduskuntavaaleissa, muttemme mitkä puolueet pärjäsivät Jurvan kuntavaaleissa.

Tutkijan painamaton lähdeaineisto on laaja ja melko edustava. Hän on myös dokumentoinut sitä tarkasti ja yhdistänyt lähtei-

tään taitavasti kotimaiseen ja englanninkieliseen tutkimuskirjallisuuteen. Pohjoismaista ja saksankielistä tutkimuskirjallisuutta ei juuri ole hyödynnetty, mistä on seurannut, ettei Nevala-Nurmi pysty vertailemaan omia tutkimustuloksiaan näiden maiden vapaaehtoisen maanpuolustustyön kehitykseen. Tutkimuksen kieliasu on hyvä ja sen monet tilastot tukevat analyysia. Myös sitaattit ovat pääosin perusteltuja, joskin niillä on kirjan viimeisessä pääluvussa tendenssiä venyä niin aiheeseen kuin analyysiin nähden liian pitkiksi.

Muutoin tutkimuksen teoreettiset kytkökset ovat kestäväällä pohjalla, varsinkin kun kyse on sukupuolijärjestyksen analyysistä. Tutkija palaa säännöllisesti alussa esittämiinsä kysymyksiin Lotta Svärd-järjestön funktiosta suojeluskuntaperheessä ja osoittaa vakuuttavasti, ettei maanpuolustustyön hegemoninen maskuliinisuus ollut mitenkään staattinen. Naisten oma järjestömalli ja nuorten mukaantulo nostivat esiin uusia miehisii ja naisellisia rooleja, jotka olivat yhä enemmän tasa-arvoisempia ja ennen kaikkea korostivat vastuullisen äitiyden ja isyyden merkitystä yhteiskunnassa.

Tutkimuksen uutta sotahistoriallista näkökulmaa olisi voinut korostaa paljon enemmän kuin Nevala-Nurmi tohtii tehdä. Ensiksikin tutkija pystyy osoittamaan, että perinteisen sotahistoriallisen tutkimuksen kuvaukset suojeluskunta-toiminnasta ovat olleet vajaita jättäessään sukupuoli- ja sukupuolvinäkökulmat melkein tyystin käsittelemättä. Toiseksi Nevala-Nurmi on määrätietoisemmin kuin monet muut uuden sotahistorian inspiroimat tutkijat pyrkinyt yhdistämään vanhan ja uuden sotahistorian tutkimustuloksia toisiinsa. Tämä on erityisen tärkeää, sillä aivan kuten monen muunkin erityisalan kohdalla, sotahistorian tutkimuskenttää vaivaa vähäinen vuorovaikutus ja keskustelu eri suku-

polvien ja tutkimustraditioiden välillä.

Kaiken kaikkiaan, väitöskirjan tutkimuskohde ei sinänsä ole uusi, mutta sen lähestymistapa on sitä monella tavalla. Tutkija on määrätietoisesti pyrkinyt valaisemaan Lotta Svärd -järjestöä sosiaalisissa, ideologisissa ja poliittisissa yhteyksissään ja on onnistunut tässä hyvin.

– HENRIK MEINANDER

Kenen joukoissa seisot?

Hanne Koivisto: Poliitikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua. Kirjoituksia suomalaisesta vasemmistoälymystöstä 1930-luvulta. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2011. 340 s.

Tammikuun 12. päivänä tuli kulu-neeksi 100 vuotta Raoul Palmgrenin, yhden tunnetuimman suomalaisen vasemmistoälykön, syntymästä. Merkkipäivän kunniaksi Työväenliikkeen kirjastossa Helsingin Sörnäisissä järjestettiin juhlaseminaari, jonka puheissa Palmgrenia kunnioitettiin kirjallisuudentutkijana, isänä ja toisinajattelevana piikkiä sotienjälkeisen vasemmiston lihassa.

Raoul Palmgren on kiintotähti myös kulttuurihistorioitsija Hanne Koiviston viime vuonna julkaistussa artikkelikokoelmassa *Poliitikkaa, erotiikkaa ja kulttuuritaistelua: Kirjoituksia suomalaisesta vasemmistoälymystöstä 1930-luvulta*. Tavalla tai toisella Palmgren on läsnä jokaisessa kokoelmaan sisältyvässä kymmenessä artikkelissa, mikä ei tietenkään tarkoita sitä, että Koiviston artikkelien kohteena oleva 1930-luvun vasemmistoäly-

mystö voitaisiin tiivistää yhteen mieheen. Päinvastoin Koivisto nostaa kokoelmassa esille lukuisan määrän ahkeria, innostuneita ja sitoutuneita kirjoittajia, jotka itsekin tahtoivat osallistua vasemmiston toimintaan osana niin sanottua älymystöä. Erityisesti monesti sivuutetut naiset saavat kirjoituksissa runsaasti tilaa: esimerkiksi Kaisu-Mirjami Rydberg, Elvi Sinerovo, Sylvi-Kyllikki Kilpi, Jenny Pajunen ja Hilka Ahmala lunastavat oman paikkansa usein varsin miehisessä seurassa.

1930-luvun yhteiskunnalliselle elämälle olivat tyypillistä voimakkaat poliittiset ja ideologiset vastakkainasettelut voimistuvan oikeiston ja ahtaammalle ajetun vasemmiston välillä. Kokoelman kirjoituksissa Koivisto kartoittaa laaja-alaisesti niitä teemoja, keskusteluja ja kiistanaiheita, joiden myötä vasemmistoälymystö pyrki vaikuttamaan sekä omiensa että vastapuolen käsityksiin yhteiskunnan ja ihmisen välisestä suhteesta. Toimintaedellytysten kaventuessa poliittisella kentällä siirtyi älymystön toiminta yhä enemmän kulttuurin ja kirjallisuuden alueelle, mikä ei ainakaan liennyttänyt erityisesti vuosikymmenen puolivälissä käytyjä kirjallisuustaisteluja.

Kokoelman kirjoituksissa Koivisto käsittelee älymystön ja intellektuellin käsitteitä, laajemmin niiden kytköksiä modernin ihmiskäsityksen syntyyn ja erityisesti 1800-luvun lopulla alkaneeseen keskusteluun intellektuellin sitoutumisesta tai vapaudesta. Tärkeimmät koordinaatit tälle keskustelulle löytyvät Antonio Gramscin 1900-luvun alkupuolella julkaisemista kirjoituksista.

Koiviston artikkeleissa läpikulkevana teemana on tarkastella sitä, kuinka kokoelmassa tarkasteltavat kirjoittajat ymmärsivät itsensä älymystön jäsenenä. Vasemmistoälymystöön kuuluminen oli aina myös konstruktioita, identiteettityön tulosta. Kokoelmassa korostuukin

älymystöön erottamattomasti kuuluva itsereflektio: kuinka vasemmistoälymystö ymmärtää

itsensä, oman toimintansa ja sen oikeutuksen. Jatkuva reflektio nostaa esille myös sen, kuinka vasemmistoälymystö on aina joutunut ylittämään rajoja. Suurimmalla osalla vasemmistoälymystön kärki-kaartia oli porvarillinen tausta, jonka henkisestä painolastista he pyrkivät irti. Toisaalta Jenny Pajusen, Hilikka Ahmalan ja Lauri Vileniuksen kaltaiset työläiskodeista lähteneet kirjoittajat joutuivat korvaamaan koulutuksen puutteensa kovalla opiskelulla. Vasemmistoälymystöön ei synnytty, vaan se saavutettiin niin ”ylhäältä” kuin ”alhaaltakin” kovan työn kautta.

Kokoelmaan sisältyvät artikkelit on kirjoitettu ja julkaistu yli kymmenen vuoden aikana. Kokoelman kannalta tällä on sekä hyviä että huonoja puolia. Osoituksena jälkimmäisistä kokoelmaa varten muokkaamattomissa artikkeleissa toistuvat ehkä pakostakin samat asiat ja jopa samat lauseet. Esimerkiksi Raoul Palmgrenin R. Palomeren nimellä kirjoittama aikalaiskuvaus ”30-luvun kuvat” saa ehkä suhteettoman suuren painoarvon 1930-luvun vasemmistoälymystön kuvauksena ja lähtökohtana älymystön itsekäsityksen ymmärrykselle. Hyvänä puolena voidaan pitää sitä, että jokainen artikkeli tarjoaa oman, rajatun näkökulmansa samaan ongelmakenttään, minkä ansiosta vasemmistoälymystön monimuotoisuus tulee paremmin esille artikkeleiden kokonaisuudessa kuin esimerkiksi monografiassa.

Artikkelikokoelmassa rakentuva kuva 1930-luvun vasemmistoälymystöstä korostaa ryhmän ja älymystöidentiteetin yhteisöllistä luonnetta. Lukeutuminen vasemmistoälymystöön saattoi antaa tukea, mutta yhtä lailla osallisen vasemmistoälymystöön kirjoittajat usein alistivat itsensä jatkuvalla tarkkailulle, kuten Koiviston läpi-

käymistä Etsivän keskuspoliisin raporteista käy ilmi. Silmiinpistävää on myös se innostus, jolla vasemmistoälymystöön kuuluvat olivat mukana edesauttamassa omasta mielestään paremman maailman syntymistä. Ehkä samanlainen sitoumuksesta kasvava innostus on läsnä myös omassa ajassamme, kun jälleen eri puolilla Eurooppaa vedetään rajalinjoja yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden nimissä?

– VELI-MATTI PYNTTÄRI

Suomesta luovutetut Neuvostoliiton mielivaltaisen väkivalta-koneiston rattaissa

Pekka Kauppala: Paluu vankileirien teille. Suomesta Neuvostoliittoon luovutettujen kohtalo 1940–1955. Gummerus 2011. 388 s.

Viime sotien jälkeen tehdyissä rauhanejärjestelyissä Suomi veloitettiin luovuttamaan Neuvostoliittoon kaikkiaan noin 120 000 henkilöä. Luovutuksen tarkka kriteeri oli ”palautetun suorittama Suomen ja Neuvostoliiton valtioiden rajan ylitys”. Luku tuntuu äkkiseltään suurelta, mutta todellisuudessa se oli toki vain pisara meressä. Maailmansodan loppuvaiheessa puna-armeijan haltuun joutuneiden saksalaisten sotavankien määrä kohosi miltei kolmeen miljoonaan, ja saman verran Neuvostoliittoon palautettiin sodan aikana Natsi-Saksaan orjatyöläisiksi kuljetettuja siviilejä.

Valtaosa Suomesta Neuvostoliittoon tehdyistä luovutuksista toteutettiin heti jatkosodan jälkeen vuosina 1944–1948. Talvisodassa suomalaisten haltuun joutuneita sotavankeja oli palautettu jo keväällä 1940 noin 5 500. Pekka Kauppala sai vuonna 2004 käynnistyneessä Kansallisarkiston tutkimusprojektissa ”Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset 1939–1955” tehtäväkseen Neuvostoliiton luovutettujen kohtaloiden selvittämisen. Noin 63 000 inkeriläisen palauttamisesta on valmistunut Toivo Flinkin tutkimus inkeriläisten palautuksista Neuvostoliittoon.¹ Toinen suuri ryhmä, jonka Kauppala saattoi rajata tutkimuksensa ulkopuolelle, olivat niin sanotut tavalliset sotavangit. Heitä oli syksyllä 1944 suomalaisten hallussa runsaat 41 000; jatkosodassa saaduista kaikkiaan noin 64 000 vangista joka kolmas oli menehtynyt nälkään ja kulkutauteihin.

Kauppalan arvion mukaan noin kymmenesosa Neuvostoliittoon palautettaviksi määräytyistä, eli runsaat kymmenen tuhatta, ei olisi halunnut palata kotimaahansa. Nämä ”paluuhaluttomat” Kauppala on rajannut tutkimuskohteekseen. Aselevon tultua voimaan jotkut heistä katsoivat parhaaksi hankkiutua maanpakoon Ruotsiin. Erityisen paljon sinne lähti heimo-pataljoonassa palvelleita virolaisia ja inkeriläisiä. Paluuhaluttomiin kuului myös osa sotavangeista, joiden ydinjoukkoa olivat Peipohjan upseerivankileirin asukit. Useat heistä olivat ryhtyneet yhteistyöhön Suomen viranomaisten kanssa. Näin ollen heillä oli aihetta pelätä ankaraa rangaistusta kotimaassaan. Upseerivankien johtohahmo, kenraalimajuri Vladimir Kirpitsnikov, vieraili useita kertoja

1. Toivo Flink (2010) *Kotiin karkotettavaksi. Inkeriläisen siirtoväen palautukset Suomesta Neuvostoliittoon 1944–1955*. SKS: Helsinki.

Mikkelin Päämajassa. Hänet teloitettiin Moskovassa 1950.

Vaikka inkeriläisten ja tavallisten sotavankien kohtalot on rajattu tutkimuksen ulkopuolelle, jää Kauppalan selvittäväksi useita erilaisia ja erikokoisia luovutettujen ryhmiä – todella ”sekalainen seurakunta”, kuten hän tutkimuskohdettaan luonnehtii. Joukkoon kuuluvat talvisodan sotavangit, valvontakomission laatiman ns. Leinon listan vangit, Suomen armeijassa taistelleet suomensukuiset heimosoturit ja virolaisvapaaehtoiset, saksalaiset sotavangit, joita saatiin Lapin sodasta, sekä saksalaisten palveluksessa olleet siviilit. Oma erityisryhmänsä, jota on tutkittu hyvin vähän, ovat inkerinsuomalaiset orpolapset, joita vietiin Neuvostoliittoon väkisin jopa suomalaisilta adoptiovanhemmiltaan. Kirjavan ja monitahoisen tutkimuskohteen esittelyä olisi selkiyttänyt kaavio tai taulukko, johon olisi merkitty tarkastelun kohteeksi otetut ryhmät ja niiden suuruus.

Kauppala on pyrkinyt selvittämään, mitä luovutetuille tapahtui sen jälkeen, kun heidät oli palautettu Neuvostoliittoon. Hän on rekonstruoinut sekä kokonaisten ryhmien että yksilöiden kohtaloita. Suurیتisempää tutkimusurakkaa on vaikeaa edes kuvitella. Kauppala on tonkinut arkistoja kuudessa eri maassa ja haastatellut kolmatkymmentä vielä elossa olevaa aikalaista. He ovat lähinnä virolaisia entisiä ”Suomen poikia” ja inkeriläisiä, joista asuu jälleen Suomessa vuoden 1991 jälkeisinä paluumuuttajina. Useita haastatteluja Kauppala on dokumentoinut myös kirjaansa.

Erikoinen on luettelo niistä arkistoista, jotka kieltäytyivät luovuttamasta tutkijalle tiettyjä tutkijan tiedossa olevia aineistojaan. Kaikki luettelossa mainitut ovat Venäjän federaation arkistoja ja ne sisältävät lähinnä sotilas- ja tiedustelumateriaalia. Vaikka Venäjän arkis-

topoliittikka on viime vuosina muuttunut yhä restriktiivemmäksi, Kauppala ei halua tehdä siitä erityistä numeroa. Tiettyjä hankaluuksia tutkijalla oli henkilöitä koskevien tietojen saamisessa myös eräiden muiden maiden, kuten Saksan, Ruotsin ja Viron arkistoissa.

Lukemattomista tiedon sirpaleista Kauppala on kyennyt kutomaan kokonaiskuvan siitä, mitä luovutettujen eri ryhmille Neuvostoliitossa tapahtui. Tätä kokonaiskuvaa täydentävät ja värittävät kertomukset maailmansodan riepottelemien yksittäisten ihmisten kohtaloista. Neuvostoliiton kaltaisessa, kansalaisyhteisyyden epätasaisesti suhtautuneessa poliisivaltiossa oli vihollismaasta palautettujen kansalaisten kohtelu pääsääntöisesti erittäin ankaraa. Neuvostoliiton lainsäädäntö ei esimerkiksi tunnustanut sotavankuutta lainkaan vaan piti vangiksi jääneitä pettureina. Tämän saivat kokea ennen kaikkea talvisodan jälkeen palautetut sotavangit. Useita heistä teloitettiin, ja loput saivat pitkän leirituomion Stalinin GULagissa. Kauppala on havainnut, että jatkosodan jälkeen palautettuja ”tavallisia” sotavankkeja kohdeltiin selvästi lievemmin. Toki heistäkin tehtiin eräänlaisia yhteiskunnan hylkiöitä ja epähenkilöitä, joiden elinmahdollisuudet olivat pitkään hyvin rajoitetut.

Kauppalalle tärkeä luovutettujen ryhmä olivat ns. Leinon vangit. Heidät, kaikkiaan 21 henkilöä, luovutettiin valvontakomission määräyksestä huhtikuussa 1945. Koska joukossa oli tunnettuja henkilöitä, heistä on myös säilynyt runsaasti tietoa; kolme ”listalaista” on jopa julkaissut muistelmiansakin. Yksi heistä oli suomalaisessa SS-pataljoonassa palvelut Unto Boman (Parvilahti), joka palautettiin myöhemmin Suomeen ja reabilitoitiin. Venäjän valkoisen armeijan kenraali Severin Dobrovolski oli listan vangeista ainoa, joka joutui

tuomioistuimen eteen. Hänet teloitettiin talvella 1946.

Mielivaltaan perustuvassa järjestelmässä ihmisten kohtelu oli kuitenkin kaikkea muuta kuin johdonmukaista. Sattuma vaikutti suuresti siihen, millaisen rangastuksen luovutettu kotimaahan palttanaan sai. Eroja oli myös paikkakunnittain, ja hengissä selviytymisen kannalta ratkaisevaa oli se, millaiselle leirille tuomittu sattui joutumaan. Ravinnon ja terveydenhuollon laatu ja työn raskaus vaihtelivat leireillä suuresti. Huomattava osa Stalinin GULagista sijaitti kuitenkin erittäin ankarissa luonnonoloissa Siperiassa, joten vankien kuolleisuus nousi korkeaksi. Pelastuksen toi Stalinin kuoleman jälkeen alkanut suoja-aika. Vuodesta 1955 alkoi vankileirien lakkauttaminen ja tuomittujen armahtaminen ja rehabilitointi.

Suomensukuisia heimosotureita, jotka taistelivat Suomen armeijan Heimopataljoona 3:ssa ja Erillisen pataljoona 6:ssa, kohdeltiin Kauppalan mukaan yllättävänkin maltillisesti. Sama koskee virolaisvapaaehtoisia – niitä ”Suomen poikia”, jotka olivat pääjoukon kotiuttamisen jälkeen 1944 päättäneet jäädä Suomeen. Heitä valvontakomissio vaati palautettaviksi vasta vuonna 1947. Eräät heimosoturit ja virolaisvapaaehtoiset selvisivät jopa ilman minkäänlaista tuomiota. Neuvostoliittoa vastaan taistelleen Vlasovin armeijan sotilaiden kohtelu on paljon ankarampaa, vaikka heidän rikoksensa entistä isänmaataan kohtaan oli sama kuin heimosoturien.

Suursaaren taistelussa ja Lapin sodassa suomalaisten haltuun joutui noin 2 500 saksalaista sotavankia, jotka oli luovutettava Neuvostoliitolle. Lisäksi luovutettiin saksalaisten kanssa yhteistyössä olleita siviilihenkilöitä, arviolta 250. Heistä osa oli kolmansien maiden kansalaisia. Sotilait joutuivat sotavankileireille muiden kohtalotovereidensa, mm. suomalaisten sotavan-

kien kanssa. Kauppalan mukaan on todisteita siitä, että suomalaisien kohtelu olisi ollut hieman parempaa kuin saksalaisten.

Kauppala on yrittänyt koko tarvollaan selvittää myös sitä, mitä suomalaisten Saksalle luovuttamille neuvostosotavangeille lopulta tapahtui. Tämä noin 2 400 sotavangin joukko on juuri se, johon Elina Sana kiinnitti huomiota.² Kuten Kauppala itsekin toteaa, ilman Sanan kirjasta syntyneitä, kansainvälisen uutiskynnyksen ylittäneitä kohua, edellä mainittu Kansallisarkiston tutkimusprojekti ei olisi nopealla aikataululla käynnistynyt.

Vankienvaihdossa Suomea kiinnostivat lähinnä suomensukuiset sotavangit, saksalaisia puolestaan johtavat poliittiset upseerit (poliitrikrit) ja juutalaiset. Jälkimmäisten kohtalosta oli ennen kaikkea kyse, kun kansainvälinen lehdistökin Elina Sanan kirjan ilmestyttyä alkoi kysellä, oliko Suomi salannut osuutensa holokaustiin. Juutalaisten määrä luovutettujen joukossa lienee kuitenkin ollut vain muutamia kymmeniä. Kauppala korostaakin vankienvaihdon tärkeimpänä motiivina ja hyötynä tiedustelunäkökulmaa. Monet johtavat poliitrikrit ryhtyivät vankeudessa Saksan kanssa yhteistyöhön. Tuliko korkeimmasta poliitrikristä, juutalaisuudesta Meletti Zykovista, peräti kenraali Vlasovin propagandapäällikkö? Kauppala on selvittänyt, että Zykov todennäköisesti oli oikealta nimeltään Aleksandr Malkis, siviilissä Leningradin Engelsille nimetyn kauppaorkeestorin professori. Suomalaiset luovuttivat hänet saksalaisille Sallassa lokakuussa 1941.

Suurin kuuluisuus saksalaisille luovutettujen joukossa oli kuitenkin virolainen Kristjan Palusalu, jota pidetään muutama vuosi sitten Tallinnassa ankan kiistelyn kohteeksi joutuneen Pronssisoturipatsaan mallina. Palusalu oli voittanut Berliinin olympialaisissa 1936 painissa kaksi kultamitalia.

Lokakuussa 1941 hänen onnistui loikata Seesjärven puna-armeijan rangaistuspatallioonasta Suomen puolelle. Palusalun luovutus saksalaisille tapahtui kesäkuussa 1942.

Vaikka eräistä vankienvaihdossa saksalaisten haltuun siirretyistä henkilöistä on runsaasti tietoa, Kauppalan yritykset luoda kokonaiskuva koko joukosta osoittautuivat tuloksettomiksi. Saksan arkistoista ei tietoja juuri herunut. On kuitenkin todennäköistä, että aineistoja on olemassa. Niin kaoottinen kuin aika olikin, sotavangit kuuluivat niihin, jotka kirjattiin ja rekisteröitiin kaikissa maissa. Kauppala arvelee eräältä saksalaiselta arkistoalan asiantuntijalta kuulemansa perusteella, että ainakin osa vankienvaihdossa Suomeen saksalaisille luovutettujen henkilöiden papereista olisi joutunut sittemmin perustetun Bundesnachrichtendienstin (BND) haltuun. Näin tapahtui yleensä muidenkin Saksan yhteistyömiesten aineistoille, kun BND:n perustaja Reinhard Gehlen ryhtyi luomaan organisaatiotaan. Kokonaan toinen kysymys on se, mitä tälle joukolle sitten sodan jälkeen Neuvostoliitossa tapahtui. Sen verran tiedetään, että huhtikuussa 1945 valvontakomissio on lähettänyt Moskovaan noin 700 nimeä sisältävän luettelon suomalaisten saksalaisille luovuttamista neuvostosotavangeista. Osoitteeksi oli merkitty puolustusministeriön vastavakoilutoimisto SMERŠ. Lyhenne tulee venäjänkielisistä sanoista Smert špionam – ”Kuolema vakoojille”.

-- SEPPO HENTILÄ

2. Elina Sana (2003) *Luovutetut: Suomen ihmislouvatukset Gestapolle*. Otava: Helsinki.

Sotakorvauskuunareita maailman merille

Sirpa Wahlqvist: Sydämellä rakennetut seililaivat. Sotakorvauskuunareiden rakentaminen ja rakentajat F. W. Hollming Oy:n telakalla Raumalla 1945–1952. Sähköinen julkaisu Turun yliopiston julkaisuarkistossa <http://julkaisut.utu.fi>, Turun yliopisto 2011. 347 s.

Sirpa Wahlqvistin kansatieteellinen tutkimus keskittyy Suomen toisen maailmansodan jälkeiseen rauhaan palaamisen aikaan ja siinä erityisesti suomalaisten Neuvostoliitolle välirauhansopimuksen mukaisesti veloitettujen sotakorvausten suorittamiseen. Tutkimuksen keskiössä ovat sotakorvauskuunareiden rakentaminen raumalaisen F. W. Hollming Oy:n telakalla ja kuunareiden rakentajat. Tutkimus käsittelee aiemmin hieman arkaluontoisena pidettyä ajanjaksoa Suomen lähihistoriassa, mikä luo tutkimukseen mielenkiintoisen jännitteen. Tulkinta siitä, että kunniallinen suoriutuminen sotakorvauksista edesauttoi Suomen teollisuuden kehittymistä ja laajentamista sekä suomalaisen yhteiskunnan selviämistä sodan aiheuttamista vaurioista, on osa sitä suurta kertomusta, joka kuvaa Suomen nousua moderniksi teollisuusyhteiskunnaksi. Wahlqvistin tutkimuksen voi katsoa liittyvän osaksi tätä kertomusta, sillä se kattaa telakan eri vaiheet ja muutokset, kuten sotakorvausten jälkeisen siirtymisen puukuunareiden rakentamisesta teräslavoihin ja telakan kehittymisen nykyiseksi monialakonserniksi.

Toisen maailmansodan aika ja jälleerakennuksen vuosien tutki-

minen ihmisten arkielämän kokemuksina ja kertomuksina ovat jo vakiinnuttamassa asemaansa suomalaisessa etnologiassa. Tällaisella tutkimuksen suuntautumisella on yhtymäkohtia suomalaisessa historian tutkimuksessa nousseeseen sodan kokemushistoriaan. Sotakorvausteollisuutta ja siitä selviämistä on tutkittu historiassa, erityisesti talous- ja teollisuushistoriasa, paljonkin, mutta varsin vähän ihmisten arkielämän kokemuksina. Kansatieteilijälle ja etnologille arki-kokemusten näkökulma sen sijaan on luontainen lähestymistapa. Wahlqvistin tutkimus edustaa myös työn, työväen ja työyhteisön tutkimusta ja sijoittuu luontevasti Turun yliopiston kansatieteen ensimmäisen professorin Ilmar Talven aikanaan käynnistämään ammattiryhmien ja teollisuustyöväen tutkimukseen. Hänen aloitteestaan kansatieteen laitoksella kehitettiin laaja kyselytoiminta, jonka mukaiseen tallennusperinteeseen tutkimus liittyy. Tekijä toteaa (s. 6) halunneensa selvittää ja tallentaa kuunareiden rakentamistavan ja työmenetelmien katoavaa tekniikkaa.

Tutkimuksen liikkuminen eri aikatasoissa on ominaista kansatieteelliselle muutostutkimukselle. Tutkimuksessa selvitetäänkin kolmen aikatazon avulla, miten tuo muutos tapahtui ja mihin se johti. Nuo aikatasot ovat puulaivarakennuksen viimeiset vuodet Koivistolla ennen toista maailmansotaa, sotakorvausten alkuvaihe Hollmingilla ja niiden päätösvaihe 1950-luvun alussa.

Lähtökohtana on telakalla tapahtuneiden puisten sotakorvauskuunareiden rakentamisen kuvaus kaikkine vaiheineen ja yksityiskohdineen. Samoin selvitetään telakan työyhteisön koostumusta, kuunareiden rakentajia ja heidän taustojaan, työtehtävien jakautumista, rakentamisen eri vaiheisiin liittyviä perinteitä ja juhlia. Yhtenä tutkimuksen perusuunteena on koivis-

tolaisen laivanrakentamisen perinteen merkitys ja jatkumo F. W. Hollming Oy:n toiminnassa. Tämän Wahlqvist pystyy selkeästi osoittamaan ja perustelevaan: vaikka koivistolaisperäisten rakentajien osuus kuunariaikana ei ollut kokonaisuudessaan merkittävä, kuunareiden rakentaminen perustui koivistolaisen rakentamisen perinteisiin. Tätä edesauttoi se, että yhtiö perustettiin koivistolaisin voimin ja että lähes kaikki mestarit ja työnjohtajat olivat koivistolaisia. Toisaalta koska puulaivojen rakentaminen oli Suomessa päättynyt jo kymmeniä vuosia aikaisemmin, ei asiantuntevia ja -taitavia rakentajia enää ollut juuri muita kuin koivistolaiset laivanrakentajat. Heillä taito oli vielä tallella, sillä Karjalan kannaksella sotakorvauskuunareiden kaltaisia puulaivoja oli rakennettu vielä ennen sotia.

Sotakorvausvuosina 1945–1952 Hollmingin telakalla rakennettiin kaikkiaan 34 puista kolmimastoista ja apumoottorilla varustettua sotakorvauskuunaria. Yhtiö sai tehtäväkseen myös 25 kalastustroolarin rakentamisen.

Tutkimuksen pääaineistoina ovat tekijän itsensä ja neljän muun henkilön toteuttamat haastattelut, joista vanhimmat on tehty noin 20 vuotta sotakorvauskuunareiden rakentamisen jälkeen, 1960–1970-lukujen vaihteessa, tuoreimmat noin 40 vuotta tapahtumasta, 1980-luvulla. Haastatteluaineistot on koottu aikoina, jolloin suomalainen kansatieteellinen tutkimus ja haastattelujen toteuttaminen perustuivat aivan toisenlaisiin kysymyksenasetteluihin ja tutkimuksellisiin päämääriin kuin mihin kansatiede ja etnologia nykyään nojaavat. Tutkimuksen tekijä on tämän itsekkin tunnistanut: vuosikymmeniä sitten koottu haastatteluaineisto ei avaudu ongelmitta nykytutkimuksen tarpeisiin. Tekijä on kuitenkin pyrkinyt sovittamaan haastatteluaineistonsa nykyisiin käsitteisiin muisteluaineistojen arvos-

tamisesta ja merkityksestä kokemuksellisuuden ja moniäänisyyden esiintuojana. Toisaalta Wahlqvist luottaa haastatteluaineistoihinsa myös ns. faktatiedon tuottajina. Hän tuo lyhyesti esiin myös haastattelumenetelmän ja haastatteluaineistojen käyttöön liittyviä eettisiä kysymyksiä; näihin kysymyksiin olisi löytynyt tukea tutkimusetiikkaa käsittelevästä tutkimuskirjallisuudesta. Haastatteluaineistojen ohella tutkimuksessa on hyödynnetty runsaasti erilaisia arkistoaineistoja, joita tekijä on lukenut tarkkaan ja sovittanut taiten tutkimukseensa.

Wahlqvist on selvästi innostunut 1990-luvulla suomalaisen etnologian ja folkloristiikan tutkimuksissa esiin nousseesta muistitietotutkimuksesta. Johdannossa esitely suhteellisen laaja muistiin liittyvän tutkimuksen kartoittaminen väitöskirjatutkimuksen tematiikkaan liittyen jää kuitenkin luonteeltaan hajanaiseksi ja esitteleväksi. Tämä johtuu lähinnä siitä, että esittelyyn on poimittu osin aiheellisia muistintutkimuksen teoreettikkoja, mutta toisaalta mukaan on kelpuutettu ikään kuin kaikki tavalla tai toisella muistitietoon/muistiin viittaavat etupäässä etnologiset ja perinnetieteelliset tutkimukset. Teoreettinen viitekehys olisi jämäköitynyt, jos tutkija olisi rakentanut sen selkeämmin varsinaisten muistintutkimusten varaan.

Keskeiseksi haastatteluaineistonsa analyysi- ja tulkintakäsitteeksi Wahlqvist on valinnut kollektiivisen muistin olettaen, että samankaltaiset kokemukset antavat yhteisen pohjan muistamiselle ja muistamisen tavoille. Muistintutkimuksen teoreettisia lähtökohdia ja käsitteitä ei ole kuitenkaan hyödynnetty analyysiosassa, eivätkä muistinvaraisten aineistojen ymmärtämisen ja esiintuomisen tärkeyttä korostavat sitaatit eri tutkijoilta ole eksplisiittisesti mukana analyysissa. Muistintutkimuksesta alun teoreettisessa osassa esiin

nostetut ajatukset ja käsitteet ovat jääneet lähinnä yleisluonteiseksi taustaksi. Herääkin kysymys, olisiko tutkimus toiminut ilman teoreettista ajantasaistamista muistintutkimuksella. Epäilemättä olisi, sillä vankka aineistolähtöisyys liitettyinä jo historiallisena pidettävään suomalaisen yhteiskunnan kannalta tärkeään ajanjaksoon sekä kuunareiden rakennusteknisten toteutusten ja työvälineiden kehityksen tuomiin muutoksiin on sellaisenaankin ansiokasta kansatieteellistä tutkimusta. Sotakorvauskuunareiden rakennustekniikan yksityiskohtainen dokumentointi muistitietoon perustuen on ollut tekijälle vaativa työ, ja kiistatta tutkimuksen kautta on tallennettu merkittävää ja pysyvää historiallista tietoa jälkipolville.

Luvut ”Laivanrakennuksen pysyvyys ja muutos F.W. Hollming Oy:n telakalla kuunariaikana” ja ”Kuunarielakat” ovat onnistuneita niin muutoksen, pysyvyyden kuin kuunarielakoiden eroja ja yhtäläisyyksiä selvittävinä ja kokoavina lukuina. Viimeisessä luvussa ”Koivistolainen laivanrakennus kehitty Pietarin purjehtijoista kaikille merille” kirjoittaja palaa muistitiedon tärkeyteen uusien näkökulmien avaajana historiallisiin ajanjaksoihin ja tapahtumiin. Muistamiseen liittyy aina myös unohtamista. Vaikka sotakorvauskuunareiden rakentajat haastatteluissa jonkin verran kertoivat myös työsään kohtaamistaan vaikeuksista, Wahlqvistin tulkin mukaan laivanrakentajien kollektiivinen muisti ”kokoaa kuunariajasta hohdokaan tapahtuman” (s. 287). Kirjoittaja viittaa aiheellisesti kuunarielakentäjien haluun nostalgisoida sotakorvausurakkaansa, ehkä ilmentäen jonkinasteista kaipuuta koivistolaiseen laivanrakennusaikaan.

Yksi oleellinen kysymys, johon tässä tutkimuksessa, eikä juuri muissakaan asioita sivuavissa, löydy selkeää vastausta, koskee sitä,

miksi Neuvostoliitto vaati yhtenä sotakorvausten osana puukuunareita. Kuten Wahlqvist kirjoittaa, niiden aika oli jo ohi, joten miksi niitä sitten haluttiin. Näihin kysymyksiin on esitetty erilaisia selityksiä ja oletuksia. Esimerkiksi Mikko Uola toteaa, että vaikka Suomessa sotakorvausten valmistamisen aikaan puulaivat olivat korvautuneet hyvin yleisesti teräksestä rakennetuilla, puukuunareilla oli vielä käyttöä venäläisille ja ne tuntuivat heille ajanmukaisilta.¹ Vaikka sotakorvauskuunarit enimmäkseen rakennettiin rahtialuksiksi, on epäilty, että niitä käytettiin myös tiedustelulaivoina ympäröivä maailmaa; purje-laivoina ne kun saattoivat pysytellä samalla paikalla jopa viikkoja.

Sirpa Wahlqvistin tutkimus on kirjoitettu sujuvasti ja selkeästi, itse substanssin osalta asiantuntevasti ja uusia näkökulmia avaavasti. Teksti olisi kuitenkin vaatinut tarkemman oikoluvun turhien lyöntivirheiden poistamiseksi. Kokonaisuutena tutkimus edustaa tarkkaa peruskansatieteellistä tutkimusta, jossa pääosassa ovat kokijat, mikrotason työntekijät ja toimijat.

– PIRJO KORIKANGAS

1. Mikko Uola (2001) *Hollming 1945–2000. Sotakorvausveistämöistä monialakonserniksi*, s. 32.

Järkälemäinen elämäkerta

Ezra F. Vogel: Deng Xiaoping and the Transformation of China. The Belknap Press of the Harvard University Press 2011. 876 s.

Harvardin emeritusprofessori Ezra F. Vogelin kirjoittama poliittinen elämäkerta keskittyy Deng Xiao-

pingin uran vuosiin Kiinan johdossa (n. 1978–1992) ja hänen johdollaan aloitettujen talousuudistusten kulkuun ja tuloksiin. Paljon kirjan sisällöstä on ollut jo tiedossa aikaisemmasta tutkimuksesta, ja uutta tulkintaa se tarjoaa lähinnä Dengin valtaannoususta ja uudistuspolitiikan alkuvuosista. Vogel mm. osoittaa Dengin syrjäyttämän heikon puhemies Hua Guofengin pyrkineen modernisoimaan ja avaamaan Kiinaa jo ennen Dengiä. Samoin Japanin ja kansainvälisten toimijoiden, kuten Maailmanpankin tärkeää roolia talousuudistusten alussa valotetaan teoksessa poikkeuksellisen hyvin.

Muuten Vogel ei yritäkään esittää uusia tulkintoja monista kiistanalaisista tapahtumista, kuten Pekingin keväästä 1989 tai vuoden 1992 etelänkiertueesta, jonka avulla Dengin väitetään käynnistäneen uudelleen talousuudistukset. Sen sijaan Vogel tyytyy kuvaamaan tapahtumia ja prosesseja tarkasti ja yksityiskohtaisesti. Tällaisen uuden tiedon tarjoamisessa työ onnistuukin hyvin, esimerkiksi puolueen keskuskomitean uudistukset vuonna 1978 aloittanutta täyskokoista koskeva luku päivittää erinomaisella tavalla läntisen lukijan tiedot eri toimijoiden roolista kokouksessa ja siinä tehdyistä päätöksistä.

Vogelin kirja on kaksijakoinen lukukokemus. Toisaalta se tuo paljon uutta, tarkkaa ja hyödyllistä tutkimustietoa, mutta toisaalta sen rakenne ei ole erityisen onnistunut. Jokainen luku itsessään on vakuuttavasti kirjoitettu ja sellaisenaan hyvin käyttökelpoinen kuvaus useasta tärkeästä Dengin ajan politiikan teemasta, kuten suhteiden solmimisesta Yhdysvaltoihin, Hongkongin palauttamisesta Kiinalle tai vuoden 1989 tapahtumista. Jokaista lukua voikin yksinään suositella luettavaksi aihetta koskevan tutkimuksen tai opetuksen yhteydessä. Kirja on kuitenkin kokonaisuudessaan hyvin sekava.

Se on järjestetty enemmän teemaattisesti kuin kronologisesti, joten lukija joutuu hyppimään pitkiä matkoja pystyäkseen seuraamaan tiettyjä tapahtumaketjuja.

Esimerkiksi Kiinan hyökkäys Vietnamiin talvella 1979 pohjustetaan ensin luvussa, joka käsittelee Kiinan suhteita Kaakkois-Aasian maihin, mutta itse sota käydään läpi vasta noin kaksisataa sivua myöhemmin. Välissä käydään talousuudistusten esittelyssä aina vuodessa 1989. Tällaisen poukkoilun takia kirja ei muodostakaan selkeää narratiivista kokonaisuutta, vaan enemmänkin kokoelman hyvin kirjoitettuja teemalukuja, joiden välillä yhteys on joskus varsin heikko. Pomppivuus tekeekin lukukokemuksesta vaativan. Kirja on paikoin myös liiankin yksityiskohtainen, harvoja lukijoita todennäköisesti erityisesti kiinnostaa missä kansankongressin huoneessa kokoukset pidettiin tiettyjen valtiotvierailujen aikana. Kirjaa olisikin voinut lyhentää ainakin sadalla sivulla sanoman kärsimättä lainkaan.

Vogelin teos on jo herättänyt laajaa keskustelua ja saanut osakseen kritiikkiä. Vogel on mm. nähty liian ymmärtäväisenä Dengin autokraattisen johtamistavan ja paljon ongelmia synnyttäneiden uudistusten suhteen. Mielestäni Vogelin ”ongelma” tässä suhteessa on hänen neutraalisuutensa, sillä hän tuo myös selvästi esiin Dengin heikkouksia ja virheitä eikä aseta häntä jalustalle, vaikka ihailleenkin selvästi Dengin johtajuusotetta ja visiota vauraasta ja vahvasta Kiinasta. Vogel antaa keräämiensä todisteiden puhua puolestaan. Ongelmallisempi onkin tapa, jolla Vogel jättää Dengin pitkän uran Maon aikana vähälle huomiolle uudistuspolitiikan taustana.

Dengin elämästä olisi saanut huomattavasti dramaattisemman ja pohtivamman teoksen, jos hänen 1980-luvulla tekemänsä päätökset olisi kontrastoitu hänen

1950- ja 1960-luvuilla tekemiinsä päätöksiin. Puolueen pääsihteerinä Deng oli mm. suuren harppauksen aikana vastuussa viljanluovutuskiintiöiden täyttämisen valvomisesta puoluejohdossa. Hän oli siis suoraan osallinen ehkä 40 miljoonan kiinalaisen kuolemaan nälänhädässä. Tämä olisi ollut hyvä tuoda esille puhuttaessa Dengin maataloutta koskevista uudistuksista, jolloin Deng käytännössä purki maolaisen maatalouden instituutiot, kansankommuunit. Miten poliittinen johtaja Deng kasvoi poliittikkansa kokemusten kautta sellaiseksi uudistusmieliseksi mutta autoritaariseksi johtajaksi, joka hän viimeisinä vuosinaan oli, jää nyt auki. Tällainen kritiikki on paikallaan, koska Vogelin kirja tulee olemaan jatkossa perusteos Dengin valtakaudesta puhuttaessa ja sitä tutkittaessa. Jokainen, joka on kiinnostunut Kiinan nykystä historiasta, oppii kirjasta paljon, ja se ansaitsee tulla luetuksi, mutta rakenteensa takia siitä tuskin on tenttikirjaksi.

— LAURI PALTEMÄÄ

Aatehistoriallista ajattelua 1900-luvusta

Tony Judt (& Timothy Snyder), *Thinking the Twentieth Century*. William Heinemann 2012. 414 s.

Tony Judtin kuolema liikehermoja rappeuttavaan ALS-tautiin vuonna 2010 oli suuri menetys historian-tutkimukselle ja varsinkin 1900-luvun aate- ja sosiaalhistorialle. Lontoossa emigranttijuutalaiseen alempaan keskiluokkaan syntynyt ja Cambridgen yliopistossa opis-

kellut Judt keskittyi uransa alkuvaiheessa Ranskan sosiaaliseen ja poliittiseen historiaan. 1980-luvun puolivälissä hän kiinnostui Itä-Euroopasta, opetteli tšekin kielen ja tutustui itäeurooppalaisiin tutkijoihin ja (toisin)ajattelijoihin. Tämä ymmärrys sekä Länsi- että Itä-Euroopan historiasta näkyi hänen suurteoksessaan *Postwar* (2005), jota jo nyt voi pitää klassikkona. Vuonna 1987 New York Universitystä professuurin saanut Judt alkoi 1990-luvulla kirjoittaa mm. *New York Review of Booksiin* teräviä, kantaottavia esseitä 1900-luvun historiasta ja politiikasta. Amerikanjuutalaisten hampaisiin Judt joutui kritisoituaan Israelin apartheidpolitiikkaa, ja vielä suuremman joukon hän suututti vastustamalla Irakin sotaa yhtenä harvoista amerikkalaistutkijoista.

Thinking Twentieth Century on Judtin toinen postuumisti julkaistu teos, ensimmäinen oli vuonna 2011 ilmestynyt muistelmateos *Memory Chalet*. Vielä hänen elinaikanaan ehti ilmestyä hyvinvointivaltion puolustus *Ill Fares the Land*.¹ Nämä kolme kirjaa perustuvat ALS-taudin riuduttaman Judtin saneluihin, ja viimeisin on tulos keskusteluista Judtin ja nuoremman historioitsijakollegan, Bloodlands -teoksesta tunnetuksi tulleen Timothy Snyderin kanssa. Judt on keskustelussa ehdottomasti hallitsevassa asemassa, mikä on ollut tarkoituskin: Snyderin tehtävä on sparrata Judtin veitsenterävää ajattelua eikä niinkään esitellä omia näkemyksiään. Tulos on älyllistä ilotulitusta, modernin ajan eurooppalaisen ja yhdysvaltalaisen historiananalyttistä mutta samalla mieltä ja tunteita liikuttavaa ajattelua, jossa yhdistyy historia, Judtin elämäkerta ja eettinen pohdinta. – Hän sai etunimensä tädil-

1. Suom. *Huonosti käy maan*, Like 2011.

tään Tonilta, joka tapettiin Auschwitzissä.

Mitä Judt sitten ajattelee 1900-luvusta? Kirjassa historia sidotaan yhteen Judtin elämään ja työhön alkaen sodanjälkeisestä Lontoosta ja päättyen 2000-luvun Yhdysvaltoihin. Judtin maantieteelliset koordinaatit liittyvät hänen keskeisiin tutkimusaiheisiinsa, ranskalaiseen sosialismiin ja aatehistoriaan, kylmään sotaan, sosialistiseen Itä-Eurooppaan ja sen tosinajattelijoihin ja lopulta uusimman amerikkalaiseen politiikkaan ja talouteen ja niiden vaihtoehtoon, eurooppalaiseen sosiaalidemokratiaan. Judtin ajattelun ja toiminnan kaari on laaja, mutta lukija ei jää pinnallisten yleistysten uhriksi: Judtin lukeneisuus ja kyky pukea sanoiksi kunkin aikakauden ja ajattelutavan ominaispiirteitä vakuuttavasti ja ajatuksia herättävästi on poikkeuksellista. Hän on tässä suhteessa Eric Hobsbawmin sukulaissielu, paitsi että Judt ei koskaan ollut kommunisti; marxilainen ja sionisti hän tosin oli hetken aikaa nuoruudessaan. Hänestä tuli useamman näkökulman ja arvomaailman hyväksynyt tieteellinen ja poliittinen pluralisti, jälkimmäisen suhteen Isaiiah Berlinin hengessä.

Judt ja Snyder keskustelevat odotetusti 1900-luvun suurista ismeistä: sosialismista ja marxismista, fasismista ja kansallissosialismista, sionismista ja nationalismista, kapitalismista ja liberalismista. Kaikista niistä Judtilla on kiinnostavaa sanottavaa. Hän näkee liberalismiin voittokulun yhtenä kirjan pääteemoista. Hänelle liberalismiin voitto 1900-luvulla ei ollut millään lailla varmaa tai edes erityisen todennäköistä. Toinen maailmansota tuhosi kyllä Kolmannen valtakunnan ja ajoi eurooppalaisen fasismin maan alle, mutta Itä-Euroopan kohtalo vei puolet Euroopasta kommunistiseen diktatuuriin. Demokratialle vihamielinen kommunismi ja väkivallan ideologinen oi-

keutus vetosivat myös länsimaiseen älymystöön, mutta fasismiin uusi nousu esimerkiksi Länsi-Saksassa ei myöskään olisi ollut epäuskoittava kehityskulku – fasismi ei Judtin mukaan ollut kommunismin vaan porvarillisen demokratian vastakohta (s. 65). Judt suhtautui erityisesti kylmän sodan itäeurooppalaiseen liberalismiin eettisenä ajatteluna. Sartre ja monet muut Länsi-Euroopan vasemmistoajattelijat tulkitsivat Neuvostoliittoa parhain päin, ja samalla he suhtautuivat piittaamattomasti niihin itäeurooppalaisiin, jotka yrittivät kertoa todellisuudesta rautaesiripun toisella puolella. Judt ei peittele ihailuaan Vaclav Havelin tai puolalaisen Czeslaw Miloszin, Adam Michnikin ja Leszek Kolakowskin vallanpitäjiä uhmaavaa ajattelua ja toimintaa kohtaan.

Sartrea ja muita ideologisen itsepetoksen vallassa olleita ranskalaisajattelijoina ankarasti arvostelut Judt kunnioitti samalla ranskalaisia ”moralisteja” (*moraliste*), kuten Albert Camus’ta ja sosiologi Raymond Aronia. Judt näki heidän ajattelunsa perustuneen totuudellisuuden (ei suurten ja äänekkäiden Totuuksien) ja eettisen sitoutumisen ihanteille. Oman brittiläisen kulttuuripiirinsä ajattelijoina hän nostaa ranskalaisen moralistien rinnalle George Orwellin, kielien manipuloinnin ja ideologisen itsepetoksen anatomistin. Judt itse halusi epäilemättä tulla liitettyksi näiden suuruuksien seuraan. Hän kuvaa itseään Orwellin tapaiseksi ikuisiksi ulkopuoliseksi (s. 56), vahingollisten väitteiden ja historiallisen tietämättömyyden paljastajaksi ja (viime vuosina) markkinafundamentalismin ja Bushin hallinnon viholliseksi. Tässä roolissa hän sai näkyvyyttä 1990-luvun puolivälistä alkaen varsinkin Yhdysvalloissa, jossa hän nousi julkisen intellektuellin asemaan ja jossa hän varmasti olisi jatkanut ”dissidenttinä” ilman tappavaa sairauttaan.

Judtin ajattelu 1900-luvun historiasta ja sen tutkimisesta inspiroi pohtimaan historioitsijan asemaa tutkijana ja kansalaisena. Judt toteaa tulleen koko ajan paremmaksi ajattelijaksi, kirjoittajaksi ja tutkijaksi, minkä jokainen voi itse todeta lukemalla hänen kirjoituksiaan eri ajoilta. Toisin kuin Luonnontieteissä, jossa merkittävin tieteellinen työ tehdään usein kolmenkymmenen ikävuoden molemmin puolin, on historioitsija tuskin koskaan ”valmis”, ainakaan hän ei kykene laajoihin synteeseihin ja tarkkoihin oivalluksiin ilman jatkuvaa lukemista, kirjoittamista ja ajattelua. 62-vuotiaana kuolleen Judtin kohdalla tämä kehitys näkyy hyvin selvästi: *Postwarin* kaltaista 900-sivuista järkälettä ei nuoren historioitsijan kannata edes yrittää kirjoittaa.

Judt muistuttaa myös, ettei nykyajan historioitsija voi vetäytyä omasta ajastaan ja paikastaan johonkin ristiriidattomaan objektiivisuuden tilaan – konteksteja rakentava tutkija on itse erilaisten kontekstien sisällä. Siksi 1900-luvun historioitsijalla on kansalaisvelvollisuus osallistua oman aikansa debatteihin ja ajaa tiedoillaan ja näkemyksillään yhteistä hyvää. Judtille tämä tavoite näkyi ajatuksena, että tärkeämpää kuin kuvitella parempia maailmoja on miettiä kuinka estää vielä huonommat ajat (s. 304). Samalla on kirjoitettava muustakin kuin siitä minkä ymmärtää: on kirjoitettava siitä, *mistä välittää* (s. 331). Näin Tony Judt itse teki, ja sen myötä hänestä tuli Camus’n ja Orwellin sielunveli – *moraliste*.

– PETERI PIETIKÄINEN

Tiedemaailma

Nimityksiä

Filosofian tohtori Hannu Salmi on nimitetty Turun yliopiston kulttuurihistorian professoriksi 1.3.2012 lähtien.

Pohjoismaiden historioitsijat Joensuussa 2014

Suomen Historiallisen Seura ja Itä-Suomen yliopiston maantieteen ja historian laitos järjestävät 28. Pohjoismaisen historioitsijatapaamisen Joensuussa 14.–17.8.2014. Ohjelmaehdotuksia toivotaan 30.11.2012 mennessä. Lisätietoja: <https://www.uef.fi/nordiskahistorikermetet>

Kirjoittajat

Juhana Aunesluoma on Helsingin yliopiston poliittisen historian dosentti ja Eurooppa-tutkimuksen verkoston johtaja.

Bjørn Bandlien on tutkija Oslon yliopiston historian oppiaineessa.

Jukka von Boehm on filosofian maisteri ja valmisteelee väitöskirjaa Helsingin yliopiston filosofian, his-

torian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitoksessa.

Pertti Grönholm on Turun yliopiston yleisen historian dosentti ja Itä-Suomen yliopiston historian yliopistonlehtori.

Roman Hautala on filosofian tohtori, Oulun ja Sienan yliopisto.

Sakari Heikkinen on Helsingin yliopiston taloushistorian professori.

Katri Helminen on filosofian maisteri ja eläinlääketieteen lisensiaatti sekä aate- ja oppihistorian jatko-opiskelija Oulun yliopistossa. Hän viimeistelee väitöskirjaa 1900-luvun alkupuolen Suomen eläinlääketieteen historiasta.

Seppo Hentilä on Helsingin yliopiston poliittisen historian professori.

Anna-Maria Isola on valtiotieteiden maisteri ja tohtorikoulutettava. Hän viimeistelee Helsingin yliopiston yhteiskuntapolitiikan laitoksessa väitöskirjaa syntyvyyshuolesta Suomessa ja Venäjällä vuosituhannen vaihteessa.

Timo Joutsivuon on filosofian tohtori ja lehtori.

Mervi Kaarninen on Suomen historian yliopistonlehtori Tampereen yliopistossa.

Teemu Keskisarja on Helsingin yliopiston Suomen ja Pohjoismaiden historian dosentti.

Pirjo Korkiakangas on Jyväskylän yliopiston etnologian professori.

Ilkka Liikanen on professori, Itä-Suomen yliopisto, Karjalan tutkimuslaitos.

Saara Matala on valtiotieteiden maisteri ja tekniikan kandidaatti. Hän valmisteelee diplomityötä Aalto-yliopiston perustieteiden korkeakoulun Simlab-tutkimusyksikössä.

Henrik Meinander on Helsingin yliopiston historian (ruots.) professori.

Katja-Maria Miettunen on filosofian tohtori, Tampereen yliopisto.

Simo Mikkonen on Jyväskylän yliopiston yleisen historian dosentti, jonka erikoisalana on Neuvostoliiton ja Venäjän historia.

Susanna Niiranen on filosofian tohtori Jyväskylän yliopiston historian oppiaineessa.

Olli Nurmi on toimittaja sekä poliittisen historian jatko-opiskelija Helsingin yliopistossa. Hän valmisteele Viron lähihistoriaan liittyvää väitöskirjaa.

Lauri Paltemaa on Turun yliopiston Kiinan oman ajan historian dosentti.

Petteri Pietikäinen on Oulun yliopiston aate- ja oppihistorian professori.

Heikki Pihlajamäki on Helsingin yliopiston vertailevan oikeushistorian professori.

Veli-Matti Pynttari on filosofian tohtori ja kirjallisuudentutkija Turun yliopiston kotimaisen kirjallisuuden oppiaineessa.

Raisa Maria Toivo on Tampereen yliopiston uuden ajan alun historian dosentti.

Kirsi Vainio-Korhonen on Turun yliopiston Suomen historian professori.

Elina Vuola on Helsingin yliopiston teologian dosentti ja yliopistonlehtori.

Notes on the contents

The Historical Journal theme issue (2/2012) showcases current Finnish research that provides insights into the final period of the Cold War from the viewpoints of Finland, Estonia and the Soviet Union.

The editor of the theme issue, Juhana Aunesluoma, writes in his introduction *Kylmän sodan päättyminen historiana (The conclusion of Cold War as a historical period)* that the end of Cold War at the turn of the 1980s and 1990s was already seen as a historical turning point at the time. More than two decades later, historians have unearthed new details to gain fresh perspective on the events of the final phases of the period. In addition to political events, historians are digging into the social dynamics that led to the end of Cold War, as well as developments over a longer period of time.

Simo Mikkonen takes a historian's view on the end of Soviet power in his article *Neuvostovallan päättyminen ja poikkikansallinen*

historiantutkimus (The end of Soviet power and cross-national historical research). The end of the Soviet era is one of the most important events in recent history for Europe and all of world history. A wide variety of views exist on the actual process and the factors behind it, but in-depth research is still rare. A turning point is at hand in the research into the history of the Soviet Union. The challenges of the work concern the objects, methods and, most frequently, the sources used in research.

In his article *Tasavallan palauttajat. Viron Muinaismuistoseuran historiapolitiikka vuosina 1987–1991 (Re-establishing the republic: Historical politics of the Estonian Society of Antiquities from 1987 to 1991)*, Olli Nurmi discusses the re-evaluation of Estonian history that took place between 1987 and 1991, as well as the nationalistic movement's perspective of Estonian history, formed during the period of change. In 1987, an organised movement dedicated to re-writing history with a nationalistic emphasis was born in the Estonian Soviet Socialist Republic. The political objective of the movement was to support Estonia's aspiration for national independence.

The Singing Revolution of Estonia manifested the differences between nationalistic political groups in how they saw the past and its role in future events. In the article

Nostalgian ja utopian välissä. Historiallisen tiedon käyttö ja tehtävät Viron jälleeniitsemisen kamppailuissa vuosina 1987–1991 (Between nostalgia and utopia: Usage and roles of historical information during the struggle for independence in Estonia between 1987 and 1991), Pertti Grönholm analyses historical discourse with a typology that makes a distinction between the moral, existential, political and ideological dimensions of the social functions of historical information.

In Finnish trade policy, the Cold War meant two separate trading processes. In trade with the West, Finland quickly adopted multilateral processes and exchange of currencies, while trade to the East retained bilateral agreements and clearing procedures. The end of the Cold War also ended the dualism in trade politics. What's interesting is not why the trade to the East ended, but how it ended and what trade exactly it was that ended. Saara Matala discusses the bilateral trading relations between Finland and the Soviet Union and the preparations to form Finland's eastern trade policies during the final period of the Cold War in 1988–1991 in her article *Idänkauppa oli varmaa, mutta sitten se loppui (Eastern trade was a sure thing until it ended)*.

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA VUODEKSI 2012

Historiallinen Aikakauskirja ilmestyy neljä kertaa vuodessa, ja siinä käsitellään laajasti ajan-kohtaisia kysymyksiä uusimman tutkimuksen valossa. Aikakauskirjassa on sekä teemakoko-
naisuuksia että tärkeitä yksittäisiä artikkeleita ja kirja-arvosteluja. Kirjoittajat ovat alansa par-
haita asiantuntijoita.

Nyt on aika tilata vuoden 2012 vuosikerta. Vuosikerta maksaa 45 euroa, jolla pääset myös
Historian Ystävain Liiton jäseneksi. Korkeakouluopiskelijoille vuosikerta maksaa vain 30 euroa.
Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä saat lehden 33 eurolla (+ seuran jäsenmaksu).

- Liityn Historian Ystävain Liittoon (45 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Liityn Historian Ystävain Liittoon, olen korkeakouluopiskelija (30 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Tilaan lehden Suomen Historiallisen Seuran jäsenetuna (33 euroa ja seuran jäsenmaksu)

Nimi.

Lähiosoite.

Postitoimipaikka.

Lipuke lähetetään kirjekuoressa osoitteella:
Historiallinen Aikakauskirja/Jaakko Pöyhönen
Heureka
PL 166
01301 Vantaa

Tilauksen voi tehdä myös:
pro.tsv.fi/haik/
fax 09-8734 142 (Pöyhönen)
puh. 09-8579 218 (Pöyhönen)

Lähettäjä maksaa normaalin kirjemaksun.

HISTORIA L L I N E N A I K A K A U S K I R J A

Tilaukset, osoitteenmuutokset ja jakelu- yms. muistutukset on yksinkertaisinta tehdä:

- **postittamalla palvelulipuke**
- **soittamalla taloudenhoitaja Jaakko Pöyhöselle puh. 09-8579 218**
- **telefaksilla Pöyhöselle nro 09-8734 142**
- **sähköpostilla jaakko.poyhonen@heureka.fi tai pro.tsv.fi/haik/**

Osoitteenmuutoksen voi tehdä myös lähettämällä postin ilmaisen osoitteenmuutuskortin lehden taloudenhoitajalle Jaakko Pöyhöselle, jonka osoite on palvelulipukkeessa sekä edempänä.

Taloudenhoitaja: Jaakko Pöyhönen, Heureka, PL 166, 01301 Vantaa, puh. 09-857 9218, telefax 09-8734 142, sähköposti jaakko.poyhonen@heureka.fi

Toimitussihtööri: Veikko Kallio, Saunalahdenkatu 18 A 25, 02330 Espoo, 050-5211 540, veikko.kallio@kuvitus-tekstipalvelu.net
Käsikirjoitukset pyydetään lähettämään sähköpostin liitteenä (word) Veikko Kalliolle. Historiallisessa Aikakauskirjassa julkaistut kirjoitukset voidaan julkaista ilman erillistä sopimusta Historiallisen Aikakauskirjan kanssa vuoden viiveellä yliopistollisissa rinnakkaisjulkaisuarkistoissa samoin kuin niissä tieteellisissä julkaisutietokannoissa, joiden kanssa Historiallinen Aikakauskirja on tehnyt erillisen asiaa koskevan sopimuksen.

Tilaaminen: Lehteä on tilattu ensisijaisesti Historian Ystävien Liiton tai Suomen Historiallisen Seuran jäsenetuna.

Tilauksen voi tehdä myös kirjakaupan, postin tms. kautta.

Hinnat 2012: Historian Ystävien Liiton jäsenmaksu on 45 €, korkeakouluopiskelijoilta 30 €, yhteisöiltä 55 €.

Maksuihin sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Tilaushinta Suomen Historiallisen Seuran jäseniltä on 33 €. Vuosikertatilaus kirjakaupassa yms. 55 €. Em. tilausmaksut peritään erikseen alkuvuodesta. Irtonumeron hinta 14 €.

Pankkiyhteys: Sampo, tilinro 800017-75048. Jäljellä olevia lehden vanhoja numeroita on helpoimmin saatavilla Tiedekirjan myymälästä Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, avoinna ma-pe klo 10–16, puh. 09-635 177. Vanhoja lehden numeroita voi tilata myös muiden kirjakauppojen välityksellä. Vanhojen numeroiden hinnat kappaleelta: vuoteen 1994 asti 4 €, vuodesta 1995–2005 8 €.

Painatus: Vammalan Kirjapaino Oy, Harjukatu 8, 38200 Sastamala.

Historian Ystävien Liitto

Puheenjohtaja: Päätoimittaja *Janne Virkkunen*
Sihteerit ja rahastonhoitaja: *Elina Katainen*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, toimisto@historianyst.fi, www.historianyst.fi, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 ja to 10–12 lukukausien aikana.
Pankkiyhteys: Nordea nro 157230-363119.

Liiton keskeinen tehtävä on tukea Historiallisen Aikakauskirjan julkaisemista. Liitto edistää muutoinkin historian harrastusta ja tutkimista mm. järjestämällä tilaisuuksia ja kursseja sekä tutustumismatkoja. Liitto on myös palkinnut ansiokkaita historiateoksia sekä ylioppilaskirjoitusten reaaliokkeen vastaajia.

Jäsenmaksu on 40 €, opiskelijoilta 27 € vuodessa.

Maksuun sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Jäseneksi ilmoitautudutaan Historiallisen Aikakauskirjan taloudenhoitajan kautta postittamalla vierisellä sivulla olevan palvelulipukkeen tai puhelimitse tai sähköpostitse (numerot yllä). Jäseneksi voi liittyä myös maksamalla jäsenmaksun liiton pankkitilille, viestiksi on tällöin merkittävät riittävät nimi- ja osoitetiedot sekä maininta jäsenmaksusta.

Liiton julkaisusarjoja ovat Historian Aitta ja Historiallinen Kirjasto, joissa kummassakin on ilmestynyt parikymmentä teosta vuodesta 1929 alkaen. Liiton julkaisuja myy Tiedekirja, osoite ja puh. nro yllä.

Suomen Historiallinen Seura

Puheenjohtaja: professori *Petri Karonen*
Varapuheenjohtaja: professori *Irma Sulkunen*
Toiminnanjohtaja: *Elina Katainen*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, shs@histseura.fi, www.histseura.fi, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 ja to 10–12 lukukausien aikana.

Seuran vuosijäsenet (jäsenmaksu 25, opiskelijat 22 €) voivat jäsenalennuseduin, jotka koskevat myös Historian Ystävien Liiton, Historiallisen Yhdistyksen, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Suomen Sotahistoriallisen Seuran, Suomen Sukututkimusseuran, Svenska Litteratursällskapetin, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuran ja Taidehistorian Seuran jäseniä, ostaa Seuran kaikkia julkaisuja Tiedekirjasta, Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, ma–pe 10.00–16.30, p. 09/635 177, telefax 09/635 017. Muuten Seuran julkaisuja välittävät Akateeminen kirjakauppa, Suomalainen Kirjakauppa, Yliopistokirjakauppa, Kirjavälitys sekä SKS:n kirjamyymälä (Mariankatu 7, 00170 Helsinki, www.finlit.fi). Seuran jäseneksi voivat liittyä kaikki historiasta kiinnostuneet.

Yhteisellä matkalla

Juhlavuoden kilpailuja, tapahtumia
ja tositarinoita verkossa: www.vr150.fi

Historianäyttely Helsingin
päärautatieasemalla 15.3.-15.9.2012.

150 VR